THE MĀLAVIKĀGNIMITRA OF KĀLIDĀSA

WITH

Elucidating extracts from the Commentaries

OF

Katayavema and Nilakantha

Edited with a literal English translation, a faithful Hindi version, a critical introduction, copious notes, a comprehensive vocabulary and several useful appendices

BY

CHARU DEVA SHASTRI, M.A., M.O.L.,
Professor of Sanskrit, D. A. V. College, LAHORE,
Author of Shri Gándhi-Charitam (Sanskrit), and Vyákarana-Dvádasádhyáyí and Editor of the Vákyapadíya, the Vikramorvasíya, etc.
AND
B. B. SHASTRI, KAVYA-TIRTHA, MA., M.O.L.,
Professor of Sanskrit, Ferozepur College.

1933 PRICE Rs. 3/4/-

THE

MALVIKAGNIMITRA

OF

KALIDASA

WITH

Elucidating extracts from the Commentaries

OF

Katayavema and Nilakantha

Edited with a literal English translation, a critical introduction, copious notes, a comprehensive vocabulary and several useful appendices

BY

CHARU DEVA SHASTRI, M.A., M.O.L.
Professor of Sanskrit, D. A.-V. College, LAHORE

AND

B. B. SHASTRI, KAVYA-TIRTHA, M.A., M.O.L.
Professor of Sanskrit, Ferozepur college.

AGENTS :

SHAMSHER SINGH & CO.

CUTCHERY ROAD, LAHORE.

FIRST EDITION. 1933 PRICE Rs. 2/12-

PRITED BY D. C. NARANG AT
THE HINDI BHAWAN PRESS, LAHORE,
AND
PUBLISHERD BY
P. BHAGAVAD DATTA B. A. SUPERINTENDENT,
RESEARCH DEPARTMENT. D. A.-V. COLLEGE, LAHORE.

महाकविश्रीकालिदासविरचितं

मालविकाग्निमित्रं नाटकम्

नीलकण्ठकाटयवेमविरचितव्याख्यानयोरुद्धृतैरंशैः समन्वितम्।

तच्च

लवपुरीये श्रीदयानन्दकालेजे संस्कृताध्यापकेन एम्. ए. एम्. ओ. एल् इतिबिरुदभाजा श्रीरामकृष्णतनुजनुषा श्रीचारुदेवशास्त्रिणा, फीरोजपुरीये डी० स० कालेजे संस्कृतोपाध्यायेन काव्यतीर्थेन एम्. ए. एम् ओ. एल् इत्युपाधिजुषा श्रीवृन्दावनशास्त्रिणा च विविधविषयावगाहिन्या भूमिकया सनाथीकृत्याङ्गल-भाषानुवादेन सविस्तरेण विवरणेन शब्दकोषेण च समुद्भासितम्।

तदिदं

लवपुरीये "हिन्दी भवन" इतिनाम्नि मुद्रायन्त्रालये मुद्रापयित्वा प्राकाश्यं नीतम्।

वैक्रमाब्दाः १९९०

प्रथमं संस्करणम्] [मूल्यं पादोनरूपकत्रयम्।

PREFACE.

The present edition of the Málvikágnimitra is prepared with special regard to the requirements of the Intermediate students of the Punjab University. A careful study of the Introduction will, we are sure, convince the reader that such an edition has only supplied a long-felt desideratum. The literary criticism of the play and the playwright is, to say the least, perfectly original. The same is equally true of our annotations. We have taken care to eschew all unnecessary details with which other editions of the play are encumbered. Simple, but graceful language has been used throughout to help the easy understanding of the text. The text as given us by the late S. P. Pandit has been accepted with minor alterations in the light of the improvements suggested by later editors. We have followed some of the leading orientalists in incorporating the Sanskrit rendering (छाया) of Prakrit passages in the text, which surely forms no part of it. This is done to invite the student's attention to Prakrit. The Sanskrit rendering is printed just below the Prakrit original, the corresponding words coming one below the other, so that the student who generally cares to look at the Sanskrit rendering alone given at the foot of a page, and overlooks Prakrit altogether, is now apt to notice the Prakrit as well.

To elucidate the text, we have given ample extracts from the two old commentaries of Nilakantha and Katayavema. These extracts are very easy; in fact there could not be an easier commentary.

To make the text readily intelligible, we have appended a Hindi version of the stanzas omitting the prose passages. We have annexed several useful appendices such as on prosody, choice expressions, etc. A comprehensive vocabulary is also appended to give the beginner a good grounding in Sanskrit. Besides meanings of words (which are here given in their crude form), the gender is invariably noted and the verbs are traced to their roots.

The reading of the proof-sheets has been done very carefully, still a few misprints have crept in, which are noticed in the Correction Slip at the end.

We take this opportunity of offering our sincere thanks to our friend P. Jagdish Lal, M.A., M. O. L. for many a useful suggestion. He most kindly undertook the tedious task of reading the proof-sheets and this he continued to the end. He has contributed a good deal in making the edition what it is.

We are also grateful to P. Bhagavad Datta B.A., Superintendent of the Research Department, D. A.-V. College, Lahore for making suitable arrangements for the printing and publication of the work. But for his co-operation, the work could not have been made available to the public so soon.

LAHORE
May 23rd, 1933.

CHARU DEVA, Shastri.
B. B. Shastri.

INTRODUCTION.

KĀLIDĀSA—HIS LIFE.

It is to be regretted that we have absolutely no reliable information about the personal history of Kálidása, our greatest Sanskrit poet. No truly biographical data have been preserved about him. The various legends relating to him do not make us any the wiser. Indeed they do not contain even a grain of historic truth. They seem to be all invented with the object of explaining in a popular way the towering greatness of the poet. We have therefore to content ourselves with whatever little we can glean from his writings as having some bearing upon the history of his life.

The writings of Kálidása give us the impression that he was a native of Ujjayini. In the Meghadúta, the poet advises the cloud not to be indifferent to forming an acquaintance with Ujjayini, though he were to make a *detour* in his long journey to the north.* The manner in which he refers to this city more than once and the warmth and enthusiasm with which he draws a picture of Mahákála, the Siprá and other beauties of this city are a clear indication of the fact that he knew the city and loved it.

Kálidása was, by faith, a Shaiva. The dedicatory prayers that introduce his dramas are all addressed to Siva. A whole poem, the Kumara Sambhavam is written to glorify that great God. With reference to his pet God Siva he makes Brahma say

स हि देवः परं ज्योतिस्तमःपारे व्यवस्थितम् ।

परिच्छिन्नप्रभावर्द्धिर्न मया न च विष्णुना ॥

The closing benedictory stanza in Sakuntalá 'ममापि च क्षपयतु नीललोहितः पुनर्भवं परिगतशक्तिरात्मभूः' may the self-existent, Almighty god put an end to my re-birth, seems to be conclusive on this point. But that he was, by no means, an intolerant sectarian is clearly seen from his writings. The Raghuvamsa is pronouncedly Vishnuite. In the Kumára II. 4. he describes Brahma as the supreme god, in the Raghu X. 16 he praises Visnu as the highest god, but again in the Kumára, he affirms that all the three are forms of one एकैव मूर्तिर्बिभिदे त्रिधा सा.

---

*वक्रः पन्था यदपि भवतः प्रस्थितस्योत्तराशां
सौधोत्सङ्गप्रणयविमुखो मा स्म भूरुज्जयिन्याः ।

Kálidása was extremely modest. In the words of Hazlitt he was the least of an egotist that it was possible to be. He mentions his name only in the prologues to his plays and never adds to it an epithet of respect or a qualifying word. Only once,* he speaks in the first person and there also gives us no details as to his life. Would that he had been a little more communicative !

Kálidása was a man of extensive education. His works bear ample testimony to his conversance with the Puránas, the Upanisads and the systems of Sáukhya, Yoga and Vedánta. He had also some knowledge of astronomy and law. 'But it was not only in written books that Kálidása was deeply read. Rarely has a man walked our earth who observed the phenomena of living nature as accurately as he, though his accuracy was of course that of the poet, not that of the scientist.'

It seems Kálidása was not a stay-at-home. He travelled into far-away lands. As has been acutely observed by Dr. Bhau Daji, he is the only Sanskrit poet who describes a saffron flower which grows in Kashmir. In the Raghuvamsa he describes Raghu's tour about the whole of India and even beyond it. It is probable that our poet made much a grand tour himself. There is also a tradition that Kálidása went on a pilgrimage to a shrine of Visnu in the south. His lovely description of the long journey of the cloud in the Meghadúta and his graphic and accurate depiction of the Himálayan scenery lead us to the conclusion that he has only described what he saw.

There are certain other glimpses of the poet which the study of his works yields, though there is nothing in the way of direct evidence. One feels, the more one reads his works that he was physically handsome. His heroes are all handsome. तत्खलु रमणीयं यद्भवतोपि विस्मयमुत्पादयति is what the Vidúsaka says to Dusyanta. The words of the Vidúsaka, न खलु सा दुर्लभेति समर्थये and the reply of Pururavas पक्षपातोयमवधार्यताम् have also a similar meaning. In the Meghadúta, the poet makes the exiled Yaksa say

वाचालं मां न खलु सुभगंमन्यभाव: करोति ।

There would be nothing strange if this were true of the poet himself. Indeed he seems to be speaking of himself through his characters. It is also sure that he had a fascination for women who in turn fascinated him. His judgment seems to be against love-matches. When Sakuntalá is re-

* रघूणामन्वयं वक्ष्ये तनुवाग्विभवोऽपि सन् ।

pudiated, Sárngarava says इत्थमात्मकृतं चापलं दहति. The ennobl·ing sentiments and the soul-elevating thoughts (Cf. अनिर्वर्णनीयं परकलत्रम्) frequently expressed by him give the lie direct to the remark that he was lax in morals. Although he enjoyed life, for he found it pleasurable, but there is nothing to show that in his pursuit of pleasures he ever overstepped bounds of propriety or infringed principles of morality. It is generally believed that our poet lived in opulence, there being no allusion to the goddess of fortune having ever frowned upon him. Against this, it is suggested that the devout prayer.* expressed in the concluding stanza of the Vikramorvasíya shows that he must have passed some period of his life in poverty and neglect.

HIS WORKS

Many inferior writers have fathered their works upon Kálidása, but those that are thought to be genuinely his are the following :—

१. अभिज्ञानशाकुन्तलम्
२. विक्रमोर्वशीयम्
३. मालविकाग्निमित्रम्
४. रघुवंशम्
५. कुमारसंभवम्
६. मेघदूतम्
७. ऋतुसंहारम्

Of these Málavikágnimitra and Rtusamhára are productions of the poet's youth. The Sakuntalá, Meghdútam and the Raghuvamsa are works of his mature poetical powers and riper years. Scholars are at variance with regard to the chronological order of Kálidása's works. But it is certain that the Málavikágnimitra is the first drama Kálidása wrote.

HIS POETRY.

Kálidása is an inspired bard of India. He has been held in a very high esteem by all students of poetry. He has won the love and admiration of the learned critics of his country.

---

*संगतं श्रीसरस्वत्योर्भूतयेस्तु सदा सताम् ।

The celebrated novelist Bána enraptured by Kálidása's verse sings of it in the following lines :—

> Where find a Soul that does not thrill
> In Kálidása's verse to meet
> The smooth inevitable lines
> Like blossom-clusters honey-sweet ? *

Another poet expresses himself similarly : Of the maiden of poetry, Bhása is mirth and Kálidása is grace † Govardhaná-cárya also emphasises the charm that the sweetness and grace of Kálidása's diction exercise upon the mind of his readers. The unrivalled greatness of the poet has been often expressed in such appreciatory verses as

पुरा कवीनां गणनाप्रसङ्गे कनिष्ठिकाधिष्ठितकालिदासा ।
अद्यापि तत्तुल्यकवेरभावादनामिका सार्थवती बभूव ॥

Thus while Kálidása has been the most favourite poet with the Pandits of India, he has not failed to elicit praise and admiration from scholars of the West. When Sir William Jones first translated the Sakuntalá in 1789 his work was enthusiastically received in Europe and most warmly by Gœthe, the greatest living poet of Europe, and one of the greatest of the world. The following lines show how great was the fascination that Sakuntalá exercised on his mind :

"Wouldst thou the young year's blossom and the fruits of its decline,
And all by which the soul is charmed, feasted, fed?
Wouldst thou the earth and heaven itself is one sole name combine ?
I name thee, O Sakuntalá and all at once is said."

Kálidása is primarily a poet of the human heart. His delineations of the delicate feelings of men and women in different states are perfectly realistic. He excells in the depicting of the sentiment of love. 'No other poet in any land has sung of happy love between man and woman, as Kálidása sang.' Every one of his works is a love-poem, however much more it may be. He is a lover of external nature. He finds beauty in things great and small. He is equally at home in a palace and in a wilderness. His knowledge of nature is minutely accurate. With descriptions of the beauties of nature, he interweaves the expression of human emotions (as in the Rtusamhára and the Meghadúta.) This

---

*निर्गतासु न वा कस्य कालिदासस्य सूक्तिषु ।
प्रीतिर्मधुरसार्द्रासु मञ्जरीष्विव जायते ॥

†भासो हासः कविकुलगुरुः कालिदासो विलासः ॥

distinguishes him from all other poets. Kálidása has a rich imagination and a playful fancy. He has a creative genius. His style is pure and chaste. His expression is choice. 'His language has neither the laxity of the Puránas nor the extravagant colouring of later poems.' It is nowhere marred by forced constructions or offensive conceits. It has a natural flow, a graceful ease. Technically speaking, his style is वैदर्भी (facile) and the outstanding quality is प्रसाद (perspicuity) He takes delight in poetical fancy (उत्प्रेक्षा) and excels all other poets in the conception of faultless similes. † His similes, in spite of the frequeney with which they occur in his works are ever fresh and have a new charm about them. His language is quotable. Many of his pithy and pregnant sayings are proverbial in their nature. We quote some from the Málavikágnimitra with which we are concerned here :

१. आकृतिविशेषेष्वादरः पदं करोति ।

२. अर्थं सप्रतिबन्धं प्रभुरधिगन्तुं सहायवानेव ।

३. पत्तने सति ग्रामे रत्नपरीक्षा ।

४. प्रभवन्त्योऽपि हि भर्तृषु कारणकोपाः कुटुम्बिन्यः ।

५. प्रायः समानविद्याः परस्परयशःपुरोभागाः ।

६. नहि कमलिनीं दृष्ट्वा ग्राहमवेक्षते मतंगजः ।

७. चूताङ्कुरं विचिन्वत्योः पिपीलिकाभिर्दष्टम् ।

८. आगामि सुखं दुःखं वा हृदयसमवस्था कथयति

The well-known line from the Sakuntalá—'सतां हि सन्देहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः is quoted with approval in his Tantra Vártika by the Mímánsaka philosopher Kumárila Bhatta.

THE MOVEMENT OF THE PLOT.

The play begins with the conversation of Kaumudiká and Bakulávaliká—the servants of the queen. Kaumudiká is taking the snake-ring from the goldsmith to the queen. Bakulávaliká is going to Ganadása to ask him on behalf of the queen as to how Málaviká receives her lessons. The meeting

---

* It is thus described by Bilhana:—

अनभ्रवृष्टिः श्रवणामृतस्य सरस्वतीविभ्रमजन्मभूमिः ।
वैदर्भी रीतिः कृतिनामुदेति सौभाग्यलाभप्रतिभूः पदानाम् ॥

† उपमा कालिदासस्य भारवेरर्थगौरवम् ।
दण्डिनः पदलालित्यं माघे सन्ति त्रयो गुणाः ॥

of these two servants while on their respective mission is significant. Bakulávaliká introduces the love-story of Agnimitra, and Kaumudiká of the snake-ring which like the ring in Sakuntalá has a subsequent importance. We know from Bakulávaliká that the king is in love with Málaviká since he saw her in the picture. Nothing more is known about Málaviká from their talk. But when we come to Ganadása we hear Bakulávaliká saying in answer to a query by Ganadása that Málaviká is sent by the queen's brother as a gift to his sister.

In another scene we see Agnimitra sitting in the Court with his minister who is reading the letter sent in reply by the king of Vidarbha. Agnimitra has demanded the release of Mádhavasena who is imprisoned by the king of Vidarbha. The king of Vidarbha in his reply demands the release of his brother-in-law who is imprisoned by Agnimitra. The reciprocity of action advocated by the king of Vidarbha enrages Agnimitra who orders a detachment of his army commanded by Vírasena to destroy his enemy. Now the Vidúsaka to whom Agnimitra had entrusted the work of bringing Málaviká into his presence without offending the queen Dháriní whispers into his ears what he has done. Then comes Kanchukí with the news that Ganadása and Haradatta have fallen out, each claiming superiority over the other in the scenic art. They are brought before the king. The queen along with the Parivrájiká is summoned. The Parivrájiká is appointed both as a judge and examiner. It is agreed that the dispute be settled by a dramatic representation to be given by their pupils. Ganadása has Málaviká as his pupil. She, therefore, appears on the stage. Vidúsaka's intrigue succeeds, the lover sees his beloved and is satisfied.

Now the king is deep in love with Málaviká. He is requested by Irávatí his former beloved to come to the swing-house in the Pramada garden and enjoy swinging with her. The king accepts her invitation though much against his will and goes to the pramada garden where he sees Málaviká under the Asoka tree. She is sent by the queen to fulfil the longing of the Asoka tree, for the queen herself is unable to do it owing to some pain in her foot. Málaviká is lamenting her lot and seems to be love-sick. The king and Vidúsaka hide themselves behind a creeper and overhear her talk. Then comes Bakulávaliká who anoints her feet and decorates them with Núpuras. Then she begins to talk of Agnimitra's love for her. Meanwhile Irávatí with her friend Nipuniká goes to the swing-house and not finding the king there searches for him. The search leads her to the place where Málaviká and Bakulávaliká are talking of love. Irávatí and Nipuniká hide themselves behind a creeper and overhear their talk. Mála-

viká reveals her love for the king and the king along with Vidúsaka reveals himself and talks of his own love for her. Then suddenly appears Irávatí and interrupts their talk. Málaviká and Bakulávaliká retire. The king throws himself on the feet of Irávatí who walks away angrily and informs the queen about his love for Málaviká. The queen imprisons Málaviká and Bakulávaliká.

The king goes to inquire after the health of the queen who is suffering from a pain in her foot. As already planned the Vidúsaka comes and pretends snake-bite. He is sent to Dhruvasiddhi who sends word that something bearing the figure of the snake should be sent. The queen sends her Snake-ring at once. Now it was the order of the queen to the keeper of the house wherein Málaviká was confined that Málaviká and Bakulávaliká were not to be released unless the snake-ring was shown. The Vidúsaka who gets the snake-ring goes to the prison-house and by showing it to the keeper of the prison-gate gets Málaviká and Bakulávaliká released and brings them to the Pramada garden. The king is also brought there. Bakulávaliká retires and the Vidúsaka guards the gate. Lovers indulge in sweet talk.

Meanwhile Irávatí being informed by a servant of the queen that the Vidúsaka is sleeping by the gate of the Pramada garden comes to that place to inquire after his health and see the king as well. When they near him he is heard dreaming of Málaviká and wishing her to supersede Irávatí. Nipuniká, the friend of Irávatí throws her stick upon him and he gets up all at once crying 'a snake, a snake.' This brings Málaviká, Bakulávaliká and the king all together. Irávatí on seeing the king with Málaviká is offended and retires in anger.

There comes the news that the Asoka tree has blossomed forth within five nights. Málaviká and Bakulávaliká are pleased on hearing it for the queen had promised her the fulfilment of the desired object if the Asoka tree would put on blossoms within five nights.

The queen invites the king to see the beauty of the Asoka tree along with her. Málaviká is also in her company. The pleasing news of the defeat of the king of Vidarbha has also come. Two female musicians who are brought before the king recognize Málaviká and Parivrájiká. This reveals their identity. Málaviká is the sister of Mádhavasena who is just released from captivity after the defeat of the king of Vidarbha. Parivrájiká is the sister of Sumati, Mádhavasená's minister, who died in defending Málaviká against the foresters.

Mádhavasena is now released and established over half the kingdom with Yajnasena ruling over the other half. Then comes the letter of the king's father-in-law, the father of

Dhárini, informing them that their son Vasumitra has defeated the Ionian King who ventured to capture the sacrificial horse; and requesting them to honour him by their visit. In this happy moment the queen offers the hand of Málaviká to the king who accepts it with courtesy. This brings the play to a close.

THE ECONOMY OF THE PLOT.

As the movement of the plot is connected with its gradual development, the economy of it represents the inter-relation of different incidents in the play. Here we have

(1) The dispute between Ganadása and Haradatta.
(2) Irávatí's jealousy.
(3) The king's love for Málaviká and Málaviká's love for the king.
(4) Vidúsaka's pretention of snake-bite.
(5) The defeat of the king of Vidarbha.
(6) Vasumitra's victory over the Ionian king.

These various incidents are all connected with the central theme *viz.* Agnimitra's love for Málaviká. Here No. (3) is the pivot round which all other incidents turn. The central theme is the most important, for without it other incidents have no value. No. 1 has no direct relation with Nos. (2)(4) (5) (6). But it is related to the central plot No. 3· for love is the origin of this device. The plan of the Vidúsaka is to bring Málaviká before the king's eyes. To this end, he engineers a quarrel between the two teachers. Thus No. 1 is related to No, 3. Now love of Málaviká is the cause of Irávatí's jealousy. First she finds the king in the company of Málaviká under the Asoka tree. Jealous of their love for each other she gets Málaviká and Bakulávaliká imprisoned. When through the device of the Vidúsaka they are brought out of imprisonment and the king and Málaviká are talking together in the garden, she comes again there though by chance and is enraged to see both lovers indulging in pleasure. Thus her jealousy is provoked by their love. So No.2 is connected with No.3. No .4 *i.e.* Vidúsaka's pretention of snake-bite, is the means to serve the purpose of the king. It is for the union of the pair that this pretext is sought. Málaviká is imprisoned and the queen would not let her out. The only way to access to her is the exhibition of the snake-ring which the queen wears herself. The Vidúsaka who pretends snake-bite is sent to Dhruvasiddhi who sends his massenger to get something bearing the figure of the snake on it. Now this Dhruvasiddhi episode is a pure fiction. The queen however does not view it thus. She offers her ring forthwith which opens the door of the prison to the Vidúsaka

and he brings Málaviká out of it. Thus No. 4 is connected with No. 3. No. 5. *i.e.* The defeat of the king of Vidarbha is connected with No. 3. for three reasons. (1) Mádhavasena who is imprisoned by the king of Vidarbha is the brother of Málaviká and Agnimitra wishes to secure his release. (2) The fight with the king of Vidarbha is the natural issue rising out of the imprisonment of Mádhavasena by that king. The capture of Mádhavasena reflects upon the presence of Málaviká in the court of Agnimitra. (3) The two female artists brought from the country of Vidarbha after the defeat of the Vidarbha king recognise Málaviká and thus her history becomes known to all. So No. 5 is intimately connected with No. 3.

THE KIND OF COMEDY.

(*a*) The idea of pure comedy or tragedy is foreign to Sanskrit dramatists. Since human life has joys and sorrows, both intermingled, so drama of the conception of Sanskrit playwrights reflects both the tragic and the comic in life. In Sakuntalá the tragic is intermingled with the comic. The love of Dusyanta for Sakuntalá is interrupted by the unexpected curse of Durvásá. Passion is purified and the suffering which the lovers experience prevents the excess of unreasoned impulse, and love becomes its own security. In Vikramorvasíya the love of the king is interrupted by the unexpected disappearance of Urvasí and the king has to lament his lot before he gets her again. In both Sakuntalá and Vikramorvasíya the excess of a particular humour is prevented by the unexpected intervention of another kind of humour. Here the excess of the king's love is prevented by the anger of Irávatí and by the controlling power of Dháriní, the queen. The queen is reasonable while the king is impulsive. To check the growth of impulse is what the queen desires. She is thus described by the king himself :—

अहं रथाङ्गनामेव प्रिया सहचरीव मे
अननुज्ञातसम्पर्का धारिणी रजनीव नौ ।

(*b*) The pure comic is found only in Nipuniká's throwing the stick over the Vidúsaka who first takes it for a snake. But that is only a flash of lightning in the cloud which awaits us in the form of Irávatí's anger. The dispute of Ganadása and and Haradatta is also comic but the comic is not without its purpose. Similarly Vidúsaka's pretention of snake-bite is comic with a purpose. The Vidúsaka the embodiment of pure wit and humour loses much of his purity and assumes the role of an intriguer.

(c) However the comedy is not based upon intrigue. It is based upon the king's love for Málaviká. The play may be called 'a comedy of love' and not 'a comedy of intrigue.' Love is the centre of this drama. It is the queen's Love that wins her and that this enables the Vidúsaka to achieve the purpose of the king. Intrigue requires wisdom while Love proceeds from feeling. Love is the basis upon which his scheme stands. Compare the speech of the king.

नहि बुद्धिगुणैनैव सुहृदामर्थदर्शनम्
कार्यसिद्धिपथः सूक्ष्मः स्नेहेनाप्युपलभ्यते

It is not the clever wits of the Vidúsaka that help him to hit upon a plan but his love for the king.cf. (अति स्नेहःखलु कार्यदर्शी in the Vikramorvasíya.) The intrigued person does not know that an intrigue is set up against him. Here the queen knows the real purpose of the dispute between Ganadása and Haradatta. Her speech

'यदि राजकार्येष्वीदृशी निपुणतार्यपुत्रस्य, ततः शोभनं भवेत्'

is an unmistakable indication of the fact'. The device of snake-bite helps only in bringing Málaviká and Agnimitra together. Their permanent union can never be brought about by such petty tricks. It is the love of the queen Dháriní that prevails upon Irávatí to allow the union of the pair. Parivrájiká's speech

प्रतिपक्षेणापि पतिं सेवन्ते भर्तृवत्सलाः साध्व्यः ।
अन्यसरितामपि जलं समुद्रगाः प्रापयन्त्यब्धिम् ॥

indicates her real love for her lord. Irávatí's message through Nipuniká

"जयतु भर्ता । इरावती विज्ञापयति । यदुपचारातिक्रमेण तदा भर्त्रे अपराद्धं तत्स्वयमेव भर्तुरनुकूलं नाम मयाचरितम् । साम्प्रतं पूर्णमनोरथेन भर्त्रा प्रसादमात्रेण संभावयितव्येति"

reveals her consent to their union. The king recognizes the queen's services and in the verse

त्वं मे प्रसादसुमुखी भव देवि नित्यम्

he acknowledges her love for him and prays that the spirit which has animated her to offer Málaviká to him should remain unchanged for ever. Thus it is love and not intrigue that has gone to fulfil their purpose and Vidúsaka's intrigues are the means only to bring about a meeting of Málaviká and Agnimitra and are not the chief causes of their marriage.

THE VALUE OF ACCIDENT IN THIS PLAY.

Accident helps much in the development of the plot. It is through accident that the king sees Málaviká in the picture. A chance meeting, an accidental talk reveals more than we see on the stage. The accidental meeting of Nipuniká and Bakulávaliká in the first act introduces the snake-ring which has a great bearing on the plot. As none knows the tragic significance of the ring which Dusyanta gives to Sakuntalá till one comes to the fifth act, so none understands the motive of introducing the Snake-ring in the first act till one comes to the fourth act when one knows its utility for bringing Málaviká and Bakulávaliká out of the prison-bars. Accident plays a more important part in the third act where the king, Málaviká and Irávatí happen to meet at a time much to their disappointment. Málaviká comes for the fulfilment of the desire of the Asoka tree, Irávatí to enjoy swinging with Agnimitra. But joy is turned into sorrow, and the relations between Agnímitra and Irávatí are strained henceforth. A meeting in the fourth act is also a similar mishap, and when the king finds himself in an intricate situation and there seems to be no way out of it, there comes the news that his daughter Vasulaksmí is much frightened by Pingala Vánara and this is the accidental interruption most welcome to the king. Thus accident goes a long way towards the development of the plot.

CHARACTER-STUDIES.

THE HERO AGNIMITRA.

Agnimitra is a courteous lover (दक्षिणः कामुकः). He does not offend Irávatí or the queen. Though he loves Málaviká he does not betray that desire in the presence of Dháriní or Irávatí. Compare Samáhitiká's speech in the beginning of the third act :—

'दढं किल तस्यां साभिलाषो भर्ता । किंतु केवलं धारिण्याश्चित्तं रक्षन्नात्मनः प्रभुत्वं न दर्शयति' Courtesy he regards as almost a sacred family tradition. Consistently with this view, he speaks even a lie in order to please Dhárini when she suspects his hand in the dispute between Ganadása and Haradatta. He says :—

अलमन्यथा गृहीत्वा न खलु मनस्विनि मया प्रयुक्तमिदम् ।
प्रायः समानविद्याः परस्परयशःपुरोभागाः ॥

On another occasion he tells a lie to Irávatí :—

नार्हति कृतापराधोऽप्युत्सवदिवसेषु परिजनो बन्धम् ।
इति मोचिते मयैते प्रणिपतितुं मामुपगते च ॥

But he is not a libertine as some regard him to be. He is in love with Málaviká; but he is every moment anxious to see that his love is requited (or in other words, that there is *Samānurāga*); and even then accepts Málaviká's hand only when she is offered by the queen Dháriní.

He is inconsistent, for though he has no belief in the pretension of love as expressed in the verse

उचितः प्रणयो वरं विहन्तुं
बहवः खण्डनहेतवो हि दृष्टाः ।
उपचारविधिर्मनस्विनीनां
न तु पूर्वाभ्यधिकोपि भावशून्यः ॥

yet his action little accords with his belief. When he asks Málaviká not to be afraid of the queen in their union, Málaviká gives a sarcastic reply :—यो न बिभेति स मया भट्टिनीदर्शने दृष्टसामर्थ्यो भर्ता. The king then explains himself :—

दाक्षिण्यं नाम बिम्बोष्ठि बैम्बिकानां कुलव्रतम् ।

which ill consists with the theory of love advocated in 'उचितः प्रणयो वरं विहन्तुम्'. The difference between his theory and practice marks his inconsistent nature and is based upon the realities of life. He is not a romantic lover, not an ideal one. He is a real lover who loves Málaviká at heart, but pretends love to Irávatí as well, while really he loves her not.

He is a poet too. He speaks in poetic verse and prose. In his soliloquies he uses a figurative speech and this device is employed to escape from the pangs of love, because the indirect way of expressing a simple idea saves him from experiencing the reality of thought, which, if expressed in direct language, becomes more painful than he can bear. Compare his soliloquy :—

तामाश्रित्य श्रुतिपथगतामास्थया बद्धमूलः
सम्प्राप्तायां नयनविषयं रूढरागप्रवालः ।
हस्तस्पर्शैर्मुकुलित इव व्यक्तरोमोद्गमत्वात्
कुर्यात्क्लान्तं मनसिजतरुर्मां रसज्ञं फलस्य ॥

Compare also his description of Málaviká :—

दीर्घाक्षं शरदिन्दुकान्ति वदनं बाहू नतावंसयोः ।

In this poem of description he excels even the painter, for the lines written are more charming than the lines drawn. In another verse

वामं सन्धिस्तिमितवलयं न्यस्य हस्तं नितम्बे
कृत्वा श्यामाविटपसदृशं स्रस्तमुक्तं द्वितीयम् ।

he describes her minutely with the skill of the artist. He often employs a figurative style which indicates his feeling, for the intensity of feeling finds adequate expression only through the medium of a variety of concepts. It is untrue to say that the most intensive feeling must find a simple language, for with men of poetic temperament, the feeling seeks for a complex medium to give an outlet to itself. It expresses itself in similes and metaphors, and makes use of other turns of expression. One comparison leads to another and the lover is never satisfied in repeating his thought. Compare the following:

भाग्यास्तमयमिवाक्ष्णोर्हृदयस्य महोत्सवावसानमिव ।

द्वारपिधानमिव धृतेर्मन्ये तस्यास्तिरस्करणम् ॥

Here one comparison leads to another, until he is restrained from adding any more by the limitations of metre. Sometimes he speaks in a very simple language. Compare the following soliloquy :—

शरीरं क्षामं स्यादसति दयितालिङ्गनसुखे

भवेत्सास्रं चक्षुः क्षणमपि न सा दृश्यत इति ।

तया सारङ्गाक्ष्या त्वमसि न कदाचिद्विरहितं

प्रसक्ते निर्वाणे हृदय परितापं वहसि किम् ॥

in which the speaker is so exhausted and is so absorbed in the object of his thought that he is quite oblivious of the outer world. There is therefore no comparison and the address is to the heart itself which is the seat of love and his speech

"Gives an echo to the heart
Where love is throned."

A similar descriptive stanza where the art of painting and poetry reach a similar height paints Málaviká's face in her anger The verse reads as :—

भ्रूभङ्गभिन्नतिलकं स्फुरिताधरोष्ठं

सासूयमाननमितः परिवर्तयन्त्या ।

कान्तापराधकुपितेष्वनया विनेतुः

संदर्शितेव ललिताभिनयस्य शिक्षा ॥

Another description of her person is a picture in itself.

विपुलं नितम्बबिम्बे मध्ये क्षामं समुन्नतं कुचयोः ।

अत्यायतं नयनयोर्मम जीवितमेतदायाति ॥

Not only a poet and an experienced lover but he is brave too. He has a high sense of self-respect and kingly dignity. He cannot brook insult by the king of Vidarbha.

When he reads his message in which he demands the release of his brother-in-law in exchange for the release of Mádhavasena, he bursts out 'कथं कार्यविनिमयेन मयि व्यवहरत्यनात्मज्ञः,' and at once orders his general to march against him. When the news of his son's victory over the Ionian King reaches him, the Vidúsaka says, 'भवति परितुष्टोस्मि यत् पितरमनुगतो वत्सः, and the Parivrájiká remarks—कलभेन खलु यूथपतिरनुकृतः,whereupon Kanchuki ascribes Vasumitra's victory to his father's invincible valour. Says he:—

देव ! अयं कुमारः

नैतावता वीरविजृम्भितेन
चित्तस्य नो विस्मयमादधाति ।
यस्याप्रधृष्यः प्रभवस्त्वमुच्चै-
रग्नेरपां दग्धुरिवोरुजन्मा ॥

He is so confident of the prosperity of the people under him that at the end he says :—

आशास्यमीतिविगमप्रभृति प्रजानां
संपद्यते न खलु गोप्तरि नाग्निमित्रे ।

MĀLAVIKĀ

Málaviká is the heroine of the play. She may be best compared with Viola in Shakespeare's Twelfth Night. Viola has lost her brother in shipwreck; Málaviká's brother is imprisoned by the king of Vidarbha. Viola serves the duke under the guise of a page; Málaviká does not change her person but serves the queen. Thus both start with a tragic life, but the tragedy is to be inferred from the talk of the actors, for it is not exhibited on the stage. Viola falls in love with the duke; Málaviká falls in love with the king. Viola represents in her activity the type of the English girl; Málaviká represents the Indian girl in her silence of love. She does not express her love so frankly to the king as does Viola to the duke. She is afraid of and respectful to, the queen. And when the king asks her to give up fear she says

'देव्या भयेनात्मनोपि प्रियं कर्तुं न पारयामि ।

The great fault of Shakespeare and Kálidása lies in that they do not make their heroines think of their past life. Málaviká does not regret her position at the court. The fact of her brother's imprisonment does not sadden her at all. Viola has no time to regret the past. Both are concerned with the present. So absorbed are they into it that the past is a blank to

them. Málaviká sings and dances; Viola takes delight in her master's company. Time has healed the wound that misfortune had inflicted.

Málaviká has no complaint against the queen who imprisons her, but she complains of the ill-behaviour of the king in the picture who is more intently looking at Irávatí, thus showing both her simplicity and jealousy; but her jealousy is only momentary and the consequent anger which extorts admiration from the king passes away in a moment. The only other passage in which she administers a gentle rebuke to the king is when the king asks 'अयि न भेतव्यम्' she replies tauntingly

'यो न बिभेति स मया भट्टिनीदर्शने दृष्टसामर्थ्यो भर्ता.'

She is a gifted lady. In his reply to the queen's inquiry about Malavika's studies Ganadása, the dance-master says :—

यद्यत्प्रयोगविषये भाविकमुपदिश्यते मया तस्यै ।
तत्तद्विशेषकरणात्प्रत्युपदिशतीव मे बाला ॥

IRĀVATĪ

Agnimitra's former beloved Iravatí is jealous. But her jealousy is not motiveless. She has a cause to be malignant. She is introduced in the third act, where, as we learn from the Vidúsaka, she has invited the king to the swing-house; but the king has no love left for her and does not like to accept her invitation, though he accepts it. Málaviká has ousted her by winning over the king, and the only support that comes to Irávatí in her competition with Málaviká is from the queen who also deserts her. She yields at last, not like the queen Dhárirí, but like one who has no other alternative left. Dhárirí has a daughter named Vasulaksmí and a son named Vasumitra. She is elderly and has no idea of competition. Irávatí on the other hand is younger and has no children Hence her jealousy is well-grounded. Her consent to the match seems to be forced. She is not present when the queen offers the hand of Málaviká to the king. She only sends message of lukewarm congratulations. Twice when she is with the king she is in an augry mood. The love that existed between the pair is only inferred from the behaviour of the king in the picture, where the king is looking at her intently which offends Málaviká who says to Bakulávaliká 'सखि अदक्षिण इव भर्ता मे प्रतिभाति यः सर्वं देवीजनमुज्झित्वा एकस्या मुखे बद्धलक्ष्यः.' When she is first introduced, she is flushed with wine. Intoxicated as she is, the remarks of the Vidúsaka exasperate her so that she is ready to strike the king which love forbids.

The difference between Málaviká and Irávatí is the difference between खण्डिता and अभिसारिका. Málaviká is अभिसारिका while Irávatí is खण्डिता.

DHĀRINĪ

The queen has a command over the king but she loves him so much that she does not act against his wishes. She is a truly Aryan lady who sacrifices all her personal comforts to make her husband happy. She scents the purpose of the dispute between Ganadása and Haradatta and she struggles within herself for some time, but her struggle gives way to the dominating love for her lord. Her jealousy is mild and short-lived. She is only solicitous to see her husband satisfied, though at her own cost. Parivrájiká's speech

प्रतिपक्षेणापि पतिं सेवन्ते भर्तृवत्सलाः साध्व्यः ।

is the real picture of Dhárini. Her imprisonment of Málaviká is for the sake of Irávatí alone. She loves Málaviká, for when she has a pain in her foot, she does not send Irávatí but sends Málaviká for the fulfilment of the desire of the Asoka tree. Her promise of the grant of a desire-yielding favour to Málaviká if the Asoka tree blossomed forth within five nights is only a pretext for the union of the pair. This brings round Irávatí who does not want to offend the queen.

She has an unsuspicious nature. She does not suspect Vidúsaka's pretension of snake-bite. She readily parts with her snake-seal-ring.

She is not proud. When she learns of the royal birth of Málaviká, she regrets that she has used Málaviká as her subordinate.

"चन्दनं खलु मया पादुकोपभोगेन दूषितम्."

She is truthful and ever anxious to keep her word. In a message to Irávatí, she says— त्वयाऽहं सत्यान्न भ्रंशयितव्या.

PARIVRĀJIKĀ

She is the sister of Sumati, the minister of Mádhavasena, who died in his efforts to rescue Málaviká. She has turned an ascetic and has come to stay at the court of Agnimitra, where she has found Málaviká. She lives in disguise. Though the play does not mention specifically, yet her part throughout the play indicates her ardent desire for the union of the pair. She has a hold over the queen, and when the queen is angry for she does not like the exhibition of the preceptor's skill in the pupil, the Parivrájiká says .

अनिमित्तमिन्दुवदने किमत्रभवतः पराङ्मुखी भवसि ।
प्रभवन्त्योऽपि हि भर्तृषु कारणकोपाः कुटुम्बिन्यः ॥

She contributes a good deal, though in an indirect way, towards the success of the scheme conceived by the Vidúsaka. Seeing Malaviká at the palace and knowing that she is loved by the king, she does not disclose her identity at once, but patiently watches the course of events. When it is decided that the teachers should show their skill in their pupils and when the Parivrájiká is assigned the role of a judge, she tells the teachers aside that the actors should not be dressed so heavily that the charm of their person is concealed "निर्णयाधिकारे ब्रवीमि,सर्वाङ्गसौष्ठवाभिव्यक्तये विरलनेपथ्ययोः पात्रयोः प्रवेशोऽस्तु,'

and when the king asks which of the preceptors should show his instruction first the Parivrájiká remarks that Ganadása deserves precedence on account of his advanced age.

"ननु समानेऽपि ज्ञानवृद्धभावे वयोवृद्धत्वात् गणदासः पुरस्कारमर्हति.'
Her appreciation of Málaviká's acting indicates her knowledge of the dramatic art.

She does not come in the third act. Her part in the fourth act is also very meagre. She appears again in the fifth act and here she is made to tell the story of her brother's death. Her description of the appearance of the army of robbers is couched in the language of heroism that ill becomes her order and her sex. The following is the description :—

तूणीरपट्टपरिणद्धभुजान्तराल-
माकर्णलम्बिशिखिपिच्छकलापधारि ।
कोदण्डपाणि निनदत्प्रतिरोधकाना-
मापातदुष्प्रसहमाविरभूदनीकम् ॥

Her name is Kausikí. The female artists who come from the country of Vidarbha recognize her. 'आर्यकौशिक्या इव स्वरसंयोगः.' She does not disguise her name. The king in the first act says to Ganadása "तिष्ठतु तावत् । पक्षपातमत्र देवी मन्यते। तत्तस्याः पण्डित कौशिकी-सहितायाः समक्षमेव न्याय्यो व्यवहारः" and again मौद्गल्य अमुं प्रस्तावं निवेद्य पण्डितकौशिक्या सार्धमाहूयतां देवी. The Vidúsaka seeing her approach says अयि उपस्थिता पीठमर्दिकां पण्डितकौशिकीं पुरस्कृत्य देवी धारिणी and the king says to her मा मैवम् । पण्डितकौशिकी खलु भगवती, पक्षपा-तिनावनयोरहं देवी च Málaviká also does not hide her name, and this is a defect in the play since it is most improbable that the

king should never have heard the name of Málaviká, the sister of Mádhavasena. Moreover the Parivrájiká and Málaviká are living in disguise and disguise includes the keeping back of the name. One wonders at this glaring defect in the play.

BAKULĀVALIKĀ AND NIPUNIKĀ.

They are the friends of Málaviká and Irávatí respectively. Both are faithful flatterers. Bakulávaliká who anoints the feet of Málaviká says, 'सखि त्वमिदानीं योग्यतया नियुक्ता and further उपदेशानुरूपौ चरणौ लब्ध्वा तावद्गर्विता भविष्यामि. Nipuniká flatters Irávatí :—

Irávatí चेटि निपुणिके शृणोमि बहुशो मदः किल स्त्रीजनस्य मण्डनम् इति । अपि सत्यो लोकवादोऽयम्

Nipuniká—प्रथमं लोकवाद एव, अद्य सत्यः संवृत्तः ।

Irávatí—अलं मयि स्नेहेन । कथय कुत इदानीमवगतं दोलागृहं प्रथमं गतो भर्ता इति ।

Nipuniká—भट्टिन्या अखण्डितात् प्रणयात्

Irávatí—अलं सेवया । मध्यस्थतां परिगृह्य भण.

Bakulávliká is a good advisor. She produces a feeling of love in Málaviká for the king. Nipuniká too is a good counsel. When Irávatí says :

चित्रगतमार्यपुत्रं प्रसादयितुम् ,

Nipuniká asks अथ कथमिदानीं भर्ता एव न प्रसाद्यते.'

Nipuniká is a sprightly, humorous associate. Bakulávaliká is serious. Nipuniká's throwing her stick upon the Vidúsaka is the only example of pure comic in the play, while Bakulávaliká never utters a word that excites a laugh. Bakuláváliká heartily co-operates with the Vidúsaka in his plan to accomplish the king's object.

GANADĀSA AND HARADATTA

Both are dance-masters. Ganadása is patronized by the queen and is the teacher of Málaviká. He knows that the king is in love with Málaviká and his pressing the queen to allow him to exhibit his instruction as imparted to Malavika on the stage indicates that he is informed of the purpose of the king. Haradatta's silence speaks that he too knows it. The office of bringing Málaviká on the stage is entrusted to Ganadása and he offers to resign his post if the queen will not allow him to do so. He speaks in precepts :—

लब्धास्पदोऽस्मीति विवादभीरो-

स्तितिक्षमाणस्य परेण निन्दाम् ।

यस्यागमः केवलजीविकायै
तं ज्ञानपण्यं वणिजं वदन्ति ॥

Like Haradatta he does not *survive* the second act. His part having been played he retires from the stage. However, he is mentioned by the king in the fourth act where the king says that by her anger Málaviká has represented the instruction of her teacher in fine arts "कान्तापराधकुपितेष्वनया विनेतुः संदर्शितेव ललिताभिनयस्य शिक्षा."

Haradatta is introduced only to play the part of an opponent. Ganadása has to quarrel with him before he can bring Málaviká on the stage. Haradatta is related to Ganadasa in the same way as Ganadasa is related to Málaviká. Without Málaviká, Ganadása is a useless figure in the play, and without Ganadása, Haradatta has no part to play. Hence both the preceptors have no independent existence.

THE VIDŪSAKA

The Vidúsaka plays a very important part in this drama throwing the hero almost in the back-ground. He is the mainspring, is represented in each and every Act, evolving plan after plan to secure Malavika for the king. But for his guidance and active co-operation, the king were helpless. He recognises his services:—

अर्थं सप्रतिबन्धं प्रभुरधिगन्तुं सहायवानेव
दृश्यं तमसि न पश्यति दीपेन विना सचक्षुरपि ।

The device of the dispute in the first act originates from him; so is the device of snake-bite. His mischief occasions the queen's fall from the swing which leads to her intrusting the fulfilment of the *dohada* of the Asoka tree to Málaviká, thus providing an opportunity for the king and Málaviká to meet in the garden. His advice is always sound. At the end of the first act when the king walks hastily to the playhouse, the Vidusaka asks him to walk slowly lest the queen should disappoint them. 'भो धीरं गच्छ। मा तत्रभवती धारिणी विसंवादयिष्यति. He always advises him to be patient. When the king laments his lot because he cannot get Málaviká,

the Vidusaka says अलं भवता धीरतामुज्झित्वा परिदेवितेन and again ननु भणामि, तस्मिन् साधनीये कृत उपक्षेपः, पर्य्यवस्थापयतु भवानात्मानम्'. His part in this drama is serious and his humour has always a purpose behind it. But there are moments when he indulges in pure verbal humour which has a charm of its own. At times he uses phraseology which brings out his true nature as the Vidusaka. Compare his speech in the first act. 'भो गणदास संगीतपदं लब्ध्वा सरस्वत्युपायनमोदकान् खादतः किं ते सुखनिग्रहेण विवादेन. Of the presence of Malavika on the stage he says to the king 'उपस्थितं नयनमधु संनिहितमक्षिकं च' which reminds us of his speech in the Sakuntalá 'निर्मक्षिकं कृतं भवता'. A good instance of his wit is found in the second act where he finds fault with the performance of Málaviká's instruction 'प्रथमोपदेशदर्शने प्रथमं ब्राह्मणस्य पूजा कर्तव्या सा ननु वो विस्मृता'. When he pulls the bangle from off the arm of the king to offer it to Málaviká as a reward for her acting, the queen asks तिष्ठ तावत्, गुणान्तरमजानन् किं निमित्तमाभरणं ददासि' and he replies 'परकीयमिति कृत्वा'. When the king says किं बहुना, सखे चिन्तयितव्योऽस्मि' his reply is भवताप्यहम्, दृढं विपणिकन्दुरिव मे उदराभ्यन्तरं दह्यते. One relishes his comparison of the king with the bird hovering over a slaughter-house :—'भवाऽनपि सूनापरिसरचर इव विहङ्ग आमिषलोलुपो भीरुकश्च.'

He speaks thus in the language which is characteristic of the Vidúsaka. Of Málaviká's presence he says 'वयस्य, एतत् खलु सीधुपानोद्वेजितस्य मत्स्यण्डिकोपनता. When Málaviká is striking the Asoka tree with her feet, he appears along with the king and says 'युक्तं नाम अत्रभवतः प्रियवयस्योयमशोक एनं वामपादेन ताडयितुम्' and to Bakulávaliká he says 'बकुलावलिके, गृहीतार्थया त्वयात्र भवतीदृशमविनयं कुर्वती कस्मान्न निवारिता'। When Irávatí is euraged with the king for his love for Málaviká and says 'अविश्वसनीयाः पुरुषाः' the Vidúsaka asks the king aside 'प्रतियोजय इदानीं किमपि, कर्मगृहीतेनापि कुम्भीलकेन संधिच्छेदे शिक्षितोस्मीति वक्तव्यं भवति' and when she goes away he says, 'वयस्य, दिष्ट्या अनेनाविनयेनाप्रसन्ना गतैषा तद्वयं शीघ्रमपक्रमामः। यावदङ्गारको राशिमिवानुवक्रं प्रतिगमनं करोति'।

Apart from the purpose for which it is meant the pretension of snake-bite has its own charm. It is lovely and one cannot detect even a little flaw in it. We cannot help quoting it in this place.

विदूषकः—परित्रायतां, परित्रायतां भवान्। सर्पेणास्मि दष्टः

(सर्वे विषण्णाः ।)

राजा—कष्टं कष्टम्। क्व भवान् परिभ्रान्तः ।

विदू०—देवीं द्रक्ष्यामीत्याचारपुष्पग्रहणकारणात् प्रमदवनं गतोऽस्मि ।

देवी०—हा धिक् हा धिक्। अहमेव ब्राह्मणस्य जीवितसंशयनिमित्तं जातास्मि

विदू०—तस्मिन्नशोकस्तबककारणात् प्रसारिते दक्षिणहस्ते कोटरनिर्गतेन सर्परूपेण कालेन दष्टोस्मि, नन्वेते द्वे दंशपदे (इति दंशं दर्शयति)।

राजा—सम्प्रति विषवैद्यानां कर्म। जयसेने ध्रुवसिद्धिः क्षिप्रमानीयताम्।

विदू०—अहो पापेन मृत्युना गृहीतोऽस्मि ।

राजा—मा कातरो भूः । अविषोऽपि कदाचिद्दंशो भवेत् ।

विदू०—कथं न भेष्यामि । सिमसिमायन्ति मेऽङ्गानि ।

देवी—हा दर्शितमशुभं विकारेण । अवलम्बध्वं ब्राह्मणम्।

(परिजनः ससम्भ्रममवलम्बते)।

This seriousness in comedy resulting in hearty humour at the end is characteristic of Kálidása. Western tragedians employ humour just before the final storm in order to deepen the coming gloom by contrast. Cleopatra's witty conversation with the peasant who brings the asp which is the instrument of her self-sought death is the best trick of art. Hamlet has a humorous talk with the grave-diggers just before his end. The porter's scene in Macbeth is another example of this kind. Similarly this idea of contrast was present before the dramatist when he introduced seriousness into humour. Compare the seriousness of Ganadása and Haradatta and the seriousness of the Vidúsaka. So the use of this trick in comedy has a delightful effect upon the spectator. The best example of ready wit is the speech of the Vidúsaka when Nipunika throws her stick upon him. He says:—

'कथं दण्डकाष्ठमेतत्। अहं पुनर्जाने यन्मया केतकीकण्टकैर्दंशं कृत्वा सर्पस्य इव दंशः कृतस्तन्मे फलितम्' ।

DRAMATIS PERSONAE.

सूत्रधारः—The stage-manager.

पारिपार्श्विकः—The assistant of the Sútradhára.

राजा (अग्निमित्रः)—The Hero, the King of Vidisá.

विदूषकः (गौतमः)—A Bráhmaua, the King's personal friend and court-wit.

अमात्यः (वाहतवः)—A minister of Agnimitra.

हरदत्तः (आचार्यः)—A dancing-master attached to the Court.

गणदासः (आचार्यः)—Another dancing-master attached to the Court, and a rival of Haradatta.

कञ्चुकी (मौद्गल्यः)—The Chamberlain.

सारसिकः—A servant of Queen Dhárini.

वैतालिकः (०कौ)—A bard (or bards) attached to the Court.

मालविका—The Heroine, sister of Mádhavasena.

धारिणी (देवी)—The principal wife of Agnimitra, and the Queen.

इरावती—Another wife of Agnimitra, junior to Dhárini.

परिव्राजिका (कौशिकी)—A female ascetic, attached to court.

प्रतीहारी (जयसेना)—The door-keeper of the palace.

बकुलावलिका—A maid-servant of Queen Dhárini and a friend of Málaviká.

कौमुदिका, नागरिका—Maid-servants of Dhárini.

निपुणिका—A maid-servant of Irávatí.

समाहितिका—A servant of the Parivrájiká.

उद्यानपालिका (मधुकरिका)—Gardener of the *Pramadavana.*

ज्योत्स्निका—An artisan from Yajnasena's Court.

मदनिका—Another artisan from Yajnasena's Court.

मालविकाग्निमित्रम्
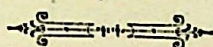
प्रथमोऽङ्कः

एकैश्वर्ये स्थितोऽपि प्रणतबहुफले यः स्वयं कृत्तिवासाः
कान्तासंमिश्रदेहोऽप्यविषयमनसां यः परस्ताद्यतीनाम्।
अष्टाभिर्यस्य कृत्स्नं जगदपि तनुभिर्बिभ्रतो नाभिमानः
सन्मार्गालोकनाय व्यपनयतु स वस्तामसीं वृत्तिमीशः ॥१॥

(नान्द्यन्ते)

सूत्रधारः—(नेपथ्याभिमुखमवलोक्य ।) मारिष, इतस्तावत् ।

(प्रविश्य ।)

पारिपार्श्विकः—भाव, अयमस्मि ।

सूत्र०—अभिहितोऽस्मि विद्वत्परिषदा कालिदासग्रथितवस्तु माल-

एकैश्वर्य इत्यादि । सः । ईशः ईश्वरः । सन्मार्गालोकनाय सन् प्रशस्तः मार्गः मोक्षमार्गः, तस्य आलोकनाय । वः युष्माकम् । तामसीं तमःसंबन्धिनीम् । वृत्तिं प्रवृत्तिम् । व्यपनयतु अपाकरोतु । कथंभूत ईश्वरः । यः प्रणतबहुफले । बहूनि फलानि यस्मात् तथोक्तम्, प्रणतानां प्रणामं कुर्वतां भक्तानां बहुफलं तस्मिन् । एकैश्वर्य ईश्वरस्य भावः ऐश्वर्यम्, एकं मुख्यम् अनन्यसाधारणम् तच्च तदैश्वर्यं च तस्मिन् स्थितोपि । अणिमाद्यैश्वर्ययुक्तोऽपीत्यर्थः । स्वयम् आत्मना । कृत्तिवासाः कृत्तिः चर्म वासः वसनं यस्य स तथोक्तः । यः कान्तासंमिश्रदेहोऽपि कान्तया स्त्रिया संमिश्रः संमिश्रितः देहः यस्य तादृशोऽपि सन् । अविषयमनसां न विद्यन्ते विषयाः शब्दादयः येषां तानि अविषयाणि मनांसि येषां तेषाम् । यतीनां संयमिनाम् । परस्तात् श्रेष्ठः । 'दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्वस्तातिः' इति अस्तातिप्रत्ययः । अष्टाभिः तनुभिः पृथिव्यादिमूर्तिभिः । कृत्स्नं सर्वम् । जगत् लोकम् । बिभ्रतः धारयतः । यस्य । अभिमानः प्रणयः ममत्वम् । न भवति ॥१॥

विद्वत्परिषदा विदुषां विपश्चितां परिषत् सभा तया । कालिदासग्रथितवस्तु

विकाग्निमित्रं नाम नाटकमस्मिन् वसन्तोत्सवे प्रयोक्तव्यमिति । तदा-रभ्यतां संगीतम् ।

पारि०—मा तावत् । प्रथितयशसां भाससौमिल्लककविपुत्रादीनां प्रबन्धानतिक्रम्य वर्तमानकवेः कालिदासस्य क्रियायां कथं बहुमानः ।

सूत्र०—अयि, विवेकविश्रान्तमभिहितम् । (पश्य)

पुराणमित्येव न साधु सर्वं न चापि काव्यं नवमित्यवद्यम् ।
सन्तः परीक्ष्यान्यतरद्भजन्ते मूढः परप्रत्ययनेयबुद्धिः ॥२॥

पारि०—आर्यमिश्राः प्रमाणम् ।

सूत्र०—तेन हि त्वरतां भवान् ।

शिरसा प्रथमगृहीतामाज्ञामिच्छामि परिषदः कर्तुम् ।
देव्या इव धारिण्याः सेवादक्षः परिजनोऽयम् ॥३॥

(इति निष्क्रान्तौ)

कालिदासेन ग्रथितं वस्तु कथा यस्मिन् । मालविकाग्निमित्रम् अधिकृत्य कृते ग्रन्थे इत्यण् । संगीतम् तौर्यत्रिकम् । आरभ्यताम् प्रयोक्तुं यत्नः क्रियताम् । मा तावत् मा इति निवारणे । भासः कविपुत्रः सौमिल्लकः इति प्राक्तनाः कवयः । प्रबन्धान् रूपकाणि । अतिक्रम्य परिहृत्य । क्रियायां कृतौ रूपके । कथं बहुमानः आदरातिशयः । विवेकविश्रान्तं विवेकदुर्बलम्, विवेकशून्यमित्यर्थः । क्रिया-विशेषणमेतत् ।

पुराणमित्यादि । सर्वम् । कवेः कर्म काव्यम्, कृतिरित्यर्थः । पुराण-मित्येव पुराणत्वादेव । साधु रम्यम् । न भवति । नवमिति च नवत्वादेव । अवद्यं गर्ह्यम् । न । किं तु । सन्तः विद्वांसः । परीक्ष्य पुराणं नवं च काव्यं गुणतो दोषतश्च परामृश्य । अन्यतरत् तयोरेकं पुराणं नवं वा । गुणयुक्तमित्यर्थः । भजन्ते स्वीकुर्वन्ति । मूढः अज्ञः । परप्रत्ययनेयबुद्धिः परस्य अन्यस्य प्रत्ययेन ज्ञानेन नेया प्राप्या बुद्धिर्यस्य तथोक्तः ॥२॥

शिरसेत्यादि । शिरसा मूर्ध्ना । प्रथमगृहीतां पूर्वस्वीकृताम् । परिषदः सदसः । आज्ञाम् । कर्तुं निर्वर्तयितुम् । इच्छामि अभिलषामि । धारिण्याः देव्याः धारिणी नाम कथानायकस्य पत्नी, तस्याः । आज्ञाम् । सेवादक्षः परि-चर्यानिपुणः । अयं परिजनः परिचारिकाजन इव ॥३॥

(ततः प्रविशति बकुलावलिका)

बकुलावलिका—आणत्तम्हि देवीए धारिणीए । अइरप्पउत्तोवदेसं
आज्ञप्तास्मि देव्या धारिण्या । अचिरप्रवृत्तोपदेशं
छलिअं णाम णट्टअंअन्तरेण कीरिसी मालविअत्ति नट्टाअरिअं अज्ज-
छलिकं नाम नाट्यमन्तरेण कीदृशी मालविकेति नाट्याचार्यमार्य-
गणदासं पुच्छिदुं । ता दाव संगीतसालं गच्छम्मि । (इति परिक्रामति)
गणदासं प्रष्टुम् । तत्तावत् संगीतशालां गच्छामि ।

(ततः प्रविशत्याभरणहस्ता द्वितीया चेटी)

प्रथमा—(द्वितीयां दृष्ट्वा) हला कोमुदीए कुदो दे इअं धीरदा ।
सखि कौमुदिके कुतस्त इयं धीरता ।
जं समीवेण वि अदिक्कमन्ती इदो दिट्ठिं ण देसि ।
यत् समीपेनाप्यतिक्रामन्तीतो दृष्टिं न ददासि ।

द्वितीया—अह्मो बउलावलिआ । सहि इदं देवीए सिप्पिसआ-
अहो बकुलावलिका । सखि इदं देव्याः शिल्पिसका-
सादो आणीदं णाअमुद्दासणाहं अङ्गुलीअअं सिणिद्धं णिज्झाअन्ती
शात् आनीतं नागमुद्रासनाथम् अङ्गुलीयकं स्निग्धं निध्यायन्ती
तुह उवालम्भे पडिदम्हि ।
तवोपालम्भे पतितास्मि ।

प्रथमा—(विलोक्य) ठाणे सज्जदि दिट्ठी । इमिणा अङ्गुलीअएण
स्थाने सज्जति दृष्टिः । अनेनाङ्गुलीयकेन
उब्भिण्णकिरणकेसरेण कुसुमिदो विअ दे अग्गहत्थो ।
उद्भिन्न-किरण-केसरेण कुसुमित इव ते अग्रहस्तः ।

द्वितीया—हला कहिं पत्थिदासि ।
सखि कुत्र प्रस्थितासि ।

ततः प्रविशतीत्यादि । अन्तरेण उद्दिश्य । अन्तरेण इत्ययं निपात उद्देशार्थे वर्तते । छलिकं नाम नृत्तविशेषः । शिल्पिसकाशात् आनीतं स्वर्णकारसमीपात् आनीतम् । नागमुद्रा नागविषहरणार्थमुद्रा । उपालम्भे आक्षेपे । उपदेशग्रहणं नृत्तगीतवाद्यादिग्रहणम् ।

प्रथमा—देवीए वअणेण नट्टाअरिअं अज्जगणदासं पुच्छिदुं
देव्या वचनेन नाटयाचार्यमार्यगणदासं प्रष्टुम्
उवदेसग्गहणे कीरिसी मालविअत्ति ।
उपदेशग्रहणे कीदृशी मालविकेति ।

द्वितीया—सहि ईरिसेण वावारेण असंणिहिदा वि दिट्ठा किल
सखि ईदृशेन व्यापारेण असंनिहितापि दृष्टा किल
सा भट्टुणा ।
सा भर्त्रा ।

प्रथमा—आम । सो जणो देवीए पास्सगदो चित्ते दिट्ठो ।
आम । स जनो देव्याः पार्श्वगताश्चित्रे दृष्टः ।

द्वितीया—कहंविअ ।
कथमिव ।

प्रथमा—सुणु । चित्तसालं गदा देवी पच्चग्गवण्णराअं चित्तरेहं
श्रृणु । चित्रशालां गता देवी प्रत्यग्रवर्णरागां चित्ररेखाम्
आअरिअस्स ओलोअन्ती चिट्ठदि । तस्सिं अन्तरे भट्टा उवट्ठिदो ।
आचार्यस्यावलोकयन्ती तिष्ठति । तस्मिन्नन्तरे भर्तोपस्थितः ।

द्वितीया—तदो तदो ।
ततस्ततः ।

प्रथमा—तदो अ उवआराणन्तरं एक्कासणोवविठ्ठेण भट्टुणा चित्त-
ततश्चोपचारानन्तरम् एकासनोपविष्टेन भर्त्रा चित्र-
गदाए देवीए परिअणमज्झगदं आसण्णअरं तं देक्खिअ देवी पुच्छिदा ।
गताया देव्याः परिजनमध्यगताम् आसन्नतरां तां दृष्ट्वा देवी पृष्टा ।

द्वितीया—किंति ।
किमिति ।

प्रथमा—अपुव्वा इयं दारिआ, आसण्णा अ देवीए आलिहिदा ।
अपूर्वेयं दारिका, आसन्ना च देव्या आलिखिता ।
किं णामहेएत्ति ।
किंनामधेयेति ।

द्वितीया—आकिदिविसेसेसु आअरो पदं करेदि। तदो तदो।
आकृतिविशेषेष्वादरः पदं करोति। ततस्ततः।

प्रथमा—तदो अवहीरिअवअणो भट्टा संकिदो देवीं पुणो वि
ततोऽवधीरितवचनो भर्ता शङ्कितो देवीं पुनरप्य-
अणुबन्धिदुं पवुत्तो। तदो जाव देवी ण कहेदि दाव कुमारीए वसु-
नुबन्धुं प्रवृत्तः। ततो यावद् देवी न कथयति तावत् कुमार्या वसु-
लच्छीए आचक्खिदम्। आवुत्त एषा मालविअत्ति।
लक्ष्म्याऽऽख्यातम्। आवुत्त एषा मालविकेति।

द्वितीया—(सस्मितम्) सरिसं खु बालभावस्स। अदो वरं कहेहि।
सदृशं खलु बालभावस्य। अतः परं कथय।

प्रथमा—किं अण्णं। संवदं मालविआ सविसेसं भट्टुणो दंसण-
किमन्यत्। साम्प्रतं मालविका सविशेषं भर्तुर्दर्शन-
पहादो रक्खीअदि।
पथाद् रक्ष्यते।

द्वितीया—हला अणुचिट्ठ अत्तणो णिओअं। अहं वि एदं
सखि अनुतिष्ठात्मनो नियोगम्। अहमप्येतद्
अङ्गुलीअअं देवीए उवणइस्सम्। (इति निष्क्रान्ता)
अङ्गुलीयकं देव्या उपनेष्यामि।

प्रथमा—(परिक्रम्यावलोक्य) एसो णट्टाअरिओ अज्जगणदासो
एष नाटयाचार्य आर्यगणदासः
संगीदसालादो णिक्कम्मदि। जावसे अत्ताणं दंसेमि। (इति परिक्रामति)
संगीतशालातो निष्क्रामति। यावदस्मा आत्मानं दर्शयामि।

(प्रविश्य)

गणदासः—कामं खलु सर्वस्यापि कुलविद्या बहुमता। न पुनरस्माकं नाटयं प्रति मिथ्यागौरवम्। तथाहि।

देवानामिदमामनन्ति मुनयः कान्तं क्रतुं चाक्षुषं
रुद्रेणेदमुमाकृतव्यतिकरे स्वाङ्गे विभक्तं द्विधा।

बालभावस्य बालबुद्धेः। दर्शनपथात् दर्शनतः। नियोगः आज्ञा। अनुतिष्ठ कुरु।

देवानामित्यादि। मुनयः भरतादयः। इदं नाट्यम्। देवानाम् इन्द्रादी-

त्रैगुण्योद्भवमत्र लोकचरितं नानारसं दृश्यते
नाट्यं भिन्नरुचेर्जनस्य बहुधाप्येकं समाराधनम्* ॥४॥

वकु०—(उपेत्य) अज्ज बन्दामि ।
आर्य वन्दे ।

गण०—भद्रे चिरं जीव ।

बकु०—अज्ज देवी पुच्छदि । अवि उवदेसग्गहणे णादिकीलिस्सेदि वो सिस्सा मालविअत्ति ।
आर्य देवी पृच्छति । अप्युपदेशग्रहणे नातिक्लेशयति वः शिष्या मालविकेति ।

गण०—भद्रे विज्ञाप्यतां देवी परं निपुणा मेधाविनी चेति । किं बहुना
यद् यत्प्रयोगविषये भाविकमुपदिश्यते मया तस्यै ।
तत्तद्विशेषकरणात्प्रत्युपदिशतीव मे बाला ॥५॥

नाम् । क्रतुम् । आमनन्ति कथयन्ति । कीदृशम् । कान्तं पशुविशसनादिरहितमित्यर्थः । पुनः कीदृशम् । चाक्षुषं चक्षुरनुभाव्यम् । पुनः कीदृशमिदं नाट्यम् । रुद्रेण । उमाकृतव्यतिकरे उमया पार्वत्या कृतः व्यतिकरः सम्बन्धः यस्य तस्मिन् । स्वाङ्गे आत्मदेहे । द्विधा द्विप्रकारेण लास्यताण्डवरूपेण । विभक्तं पृथक् कृतम् । अत्र नाट्ये । त्रैगुण्योद्भवं त्रिगुणा एव सत्त्वरजस्तमांस्येव त्रैगुण्यम् । चतुर्वर्णादिभ्यः स्वार्थे ष्यञ् इति ष्यञन्तम् । तस्मादुद्भवम् उद्भूतम् । लोकचरितं लोकस्थानां रामाद्यनुकार्याणां चरितं दुःखादुःख मिश्रात्मकम् । नानारसं नाना बहुविधाः रसाः प्रीतयः यस्मात्तथोक्तम् । दृश्यते ज्ञायते । सामाजिकैरनुभूयत इत्यर्थः । पुनः कीदृशम् । नाट्यम् नटप्रयोगः । एकमपि एकतरमपि । भिन्नरुचेः भिन्नाः बहुविधाः रुचयः प्रीतयः यस्य तस्य । जनस्य । बहुधा बहुप्रकारेण, शृङ्गारहास्यादिरूपेण । समाराधनं संतर्पकम् ॥४॥

यद्यदित्यादि । प्रयोगविषये अभिनेयार्थे । मया । तस्यै मालविकायै । यद्यत् । भाविकम् । भाववत् । 'अत इनिठनौ' इति ठन् । नृत्यमित्यर्थः । उप-

---

* तदुक्तं सङ्गीतदामोदरे—
यो यस्य दयितो भावः स तं नाट्ये निरीक्षते ।
अतः सर्वमनोहारि नाट्यं कस्य न रञ्जकम् ॥ इति ।

बकु०—(आत्मगतम्) अदिक्कन्तं विअ इरावदिं पेक्खामि। किदत्था
अतिक्रान्तामिवेरावतीं पश्यामि। कृतार्थे-
दाणीं वो सिस्सा। जाए गुरुजणो एवं तुस्सदि।
दानीं वः शिष्या। यस्या गुरुजन एवं तुष्यति।

[प्रकाशम्]

गण०—भद्रे तद्विधानामसुलभत्वात्पृच्छामि, कुतो देव्यास्तत्पात्रमानीतम्।

बकु०—अत्थि देवीए वण्णावरो भादा वीरसेणो णाम भट्टुणा
अस्ति देव्या वर्णावरो भ्राता वीरसेनो नाम भर्त्रा
णम्मदातीरे अन्तवालदुग्गे ठाविदो। तेण सिप्पाहिआरे जोग्गा इअं
नर्मदातीरे ऽन्तपालदुर्गे स्थापितः। तेन शिल्पाधिकारे योग्येयं
दारिअत्ति भणिअं भइणीए देवीए उवाअणं पेसिदा।
दारिकेति भणित्वा भगिन्या देव्या उपायनं प्रेषिता।

गण०—(स्वगतम्) आकृतिविशेषप्रत्ययादेनामनूनवस्तुकां सम्भावयामि। (प्रकाशम्) भद्रे, मयापि यशस्विना भवितव्यम्। यतः

पात्रविशेषे न्यस्तं गुणान्तरं व्रजति शिल्पमाधातुः।
जलमिव समुद्रशुक्तौ मुक्ताफलतां पयोदस्य॥ ६॥

बकु०—अह इं। अह कहिं वो सिस्सा।
अथ किम्। अथ कुत्र वः शिष्या।

गण०—इदानीमेव पञ्चाङ्गाभिनयमुपदिश्य मया विश्रम्यतामित्यभिहिता दीर्घिकावलोकनगवाक्षगता प्रवातमासेवमाना तिष्ठति।

दिश्यते बोध्यते। तत्तद्विशेषकरणात् तस्य तस्य भाविकस्य विशेषेण अतिशयेन करणात् निर्वर्तनात्। सा बाला। मे। प्रत्युपदिशतीव बोधयतीव॥५॥

वर्णावरो नाम पितुः क्रमविवाहे अवरवर्णायां मातर्युत्पन्नः। अनूनवस्तुकाम् अनूनम् अनल्पं विशिष्टं वस्तु वृत्तं यस्यास्तथोक्ताम्। संभावयामि मन्ये।

पात्रविशेष इत्यादि। आधातुः उपदेष्टुः। शिल्पं कला विद्या। पात्रविशेषे सत्पात्रे। न्यस्तं सत्। गुणान्तरं गुणविशेषम्। व्रजति प्राप्नोति। पयोदस्य मेघस्य। जलम्। समुद्रशुक्तौ। न्यस्तं सत् मुक्ताफलतां मौक्तिकत्वम् इव॥६॥

बकु०—तेण हि पुणो अणुजाणादु मं अज्जो। जावसे अज्जस्स
तेन हि पुनरनुजानातु माम् आर्यः। यावदस्या आर्यस्य
परितोसणिवेदणेण ऊसाइं वड्ढेमि।
परितोषनिवेदनेनोत्साहं वर्धयामि।

गण०—दृश्यतां सखी। अहमपि लब्धक्षणः स्वगृहं गच्छामि।

[इति निष्क्रान्तौ]

मिश्रविष्कम्भः

(ततः प्रविशत्येकान्तस्थितपरिजनो मन्त्रिणा लेखहस्तेनान्वास्यमानो राजा)

राजा—(अनुवाचितलेखममात्यं विलोक्य) वाहतव, किं प्रतिपद्यते वैदर्भः।

अमात्यः—देव, आत्मविनाशम्।

राजा—संदेशमिदानीं श्रोतुमिच्छामि।

अमात्यः—इदमिदानीमनेन प्रतिलिखितम् पूज्येनाहमादिष्टः। पितृव्यपुत्रो भवतः कुमारो माधवसेनः प्रतिश्रुतसंबन्धो ममोपान्तिकमुपसर्पन्नन्तरा त्वदीयेनान्तपालेनावस्कन्द्य गृहीतः। स त्वया

इदानीमित्यादि—पञ्चाङ्गाभिनयं पञ्च अङ्गानि यस्य तथोक्तं, प्रेरणमित्यर्थः, तस्य अभिनयः प्रयोगः। इदानीमेव अद्यैव। उपदिश्य शिक्षयित्वा प्रवातः प्रकृष्टः वातः यस्मिन् देशे। लब्धक्षणः लब्धः प्राप्तः क्षणः निर्व्यापारस्थितिर्विश्रामो येन तथोक्तः।

वाहतव—इति अमात्यस्य नाम। वैदर्भः विदर्भराजः। किं प्रतिपद्यते किं कार्यं मन्यते। संदेशं संदिष्टार्थम्। अनेन वैदर्भेण। इदम्। प्रतिलिखितम्। पूज्येन पूजार्हेण। त्वया अग्निमित्रेणेत्यर्थः। अहं वैदर्भः। आदिष्टः आज्ञप्तः। तमेवार्थं विवृणोति—भवत इत्यादिना। भवतः तव। पितृव्यपुत्रः पितृभ्रातृसुतः। माधवसेन इति नाम। प्रतिश्रुतसम्बन्धः प्रतिश्रुतः अङ्गीकृतः सम्बन्धः कन्याप्रदानरूपः येन तथोक्तः। ममोपान्तिकं मत्समीपम्। आगच्छन् उपसर्पन्। अन्तरा। त्वदीयेन त्वत्संबन्धिना। अन्तपालेन सीमादुर्गरक्षकेण। अवस्कन्द्य पथि प्रहृत्य। गृहीतः निरुद्धः। बन्दीकृत इत्यर्थः। स माधवसेनः। त्वया

मदपेक्षया सकलत्रसोदर्यो मोक्तव्य इति। एतन्ननु वो विदितं यत्तु-ल्याभिजनेषु राज्ञां वृत्तिरीदृशी। अतोऽत्र मध्यस्थः पूज्यो भवितुमर्हति। सोदर्या पुनरस्य ग्रहणविप्लवे विनष्टा। तदन्वेषणाय प्रयतिष्ये। अथवा, अवश्यमेव माधवसेनो मया पूज्येन मोचयितव्यः, श्रूयतामभिसंधिः।

मौर्यसचिवं विमुञ्चति यदि पूज्यः संयतं मम श्यालम्।
मोक्ता माधवसेनस्ततो मया बन्धनात्सद्यः ॥७॥

इति।

राजा—(सरोषम्) कथं कार्यविनिमयेन मयि व्यवहरत्यनात्मज्ञः। वाहतव, प्रकृत्यमित्रः प्रतिकूलकारी च मे वैदर्भः। तद्यातव्यपक्षे स्थितस्य पूर्वसंकल्पितसमुन्मूलनाय वीरसेनप्रमुखं दण्डचक्रमाज्ञापय।

अमात्यः—यदाज्ञापयति देवः।

राजा—अथवा किं भवान्मन्यते।

भवता। मदपेक्षया मदपेक्षया। अपेक्षा इच्छा। स्नेह इत्यर्थः। तया हेतुना। सकलत्रसोदर्यः भार्याभगिनीसहितः। 'वोपसर्जनस्य' इति सहशब्दस्य सादेशः। मोक्तव्यः विसर्जनीयः।

एतन्ननु वो विदितमित्यादि। वः युष्माकम्। तुल्याभिजनेषु समानवंशेषु। ज्ञातिष्वित्यर्थः। राज्ञाम्। प्रवृत्तिर्वर्तनम्। अतः अस्मात् कारणात्। अत्र अस्मिन्नर्थे। पूज्यो भवान्। मध्यस्थः समः। भवितुम्। अर्हति। अस्य माधवसेनस्य। सोदर्या पुनः स्वसा पुनः। ग्रहणविप्लवे। विनष्टा तिरोहिता। तदन्वेषणाय तस्या गवेषणाय। प्रयतिष्ये। अथवेति पक्षान्तरे। मोचयितव्यः त्याजयितव्यः। अभिसन्धिः निश्चयः।

मौर्यसचिवमित्यादि। पूज्यो भवान्। संयतं त्वया निगलितम्। श्यालं पत्नीभ्रातरम्। मौर्यसचिवं मौर्यसचिवनामानम्। विमुञ्चति यदि त्यजति चेत्। ततः तस्मात् कारणात्। मया। सद्यः सपदि। माधवसेनः बन्धनात्। मोक्ता मुक्तो भवति। मुञ्चतेः कर्मणि लुट् ॥७॥

प्रकृत्यमित्रः स्वभावतः शत्रुः।

अमात्यः—शास्त्रदृष्टमाह देवः । कुतः—

अचिराधिष्ठितराज्यः शत्रुः प्रकृतिष्वरूढमूलत्वात् ।
नवसंरोहणशिथिलस्तरुरिव सुकरः समुद्धर्तुम् ॥ ८ ॥

राजा—तेन ह्यवितथं तन्त्रकारवचनम् । इदमेव वचनं निमित्तमुपादाय समुद्योज्यतां सेनाधिपतिः ।

अमात्यः—तथा ।

(इति निष्क्रान्तः)

(परिजनो यथाव्यापारं राजानमभितः स्थितः)

(प्रविश्य)

विदूषकः—आणत्तोह्मि तत्त भवदा रण्णा । गोदम, चिन्तेहि दाव
आज्ञप्तोस्मि तत्र भवता राज्ञा । गौतम, चिन्तय ताव
उवाअं । जहा मे जदिच्छादिट्ठपदिकिदी मालविआ पच्चक्खदंसणा
दुपायम् । यथा मे यदृच्छादृष्टप्रतिकृतिर्मालविका प्रत्यक्षदर्शना
होदित्ति । मए अ तत्तहा किदं । दाव से णिवेदेमि ।
भवतीति । मया च तत्तथा कृतम् । तावदस्मै निवेदयामि ।

[इति परिक्रामति]

राजा—(विदूषकं दृष्ट्वा) अयमपरः कार्यान्तरसचिवोऽस्मानुपस्थितः ।

विदू०—(उपगम्य) वड्ढदु भवं ।
वर्धतां भवान् ।

अचिराधिष्ठितराज्यः आसन्नप्राप्तराज्यभारः । शत्रुः राजा । प्रकृतिषु अमात्यादिवर्गेषु । अरूढमूलत्वात् रूढमूलत्वाभावात् । समुद्धर्तुं समुन्मूलयितुम् । सुकरः सुखेन कर्तुं शक्यः । नवसंरोहणशिथिलः शिथिलसंरोहणः । तरुरिव । तदा अरूढमूलः अदृढप्राप्तमूलः ॥८॥

तेन अरूढमूलत्वेन हेतुना । तन्त्रकारवचनम् अर्थशास्त्रकारवचनम् । अवितथं हि तथ्यमेव । इदमेव वैदर्भस्य कार्यविनिमयरूपमेव । वचनं वाक्यं निमित्तं हेतुम् । उपादाय अवलम्ब्य । समुद्योज्यतां प्रवर्त्यताम् । यदृच्छादृष्टप्रतिकृतिः यादृच्छिके चित्रे दृष्टा । कार्यान्तरसचिवः राजकार्यव्यतिरिक्तकृत्यमन्त्री ।

राजा—(सशिरःकम्पम्) इत आस्यताम् ।

(विदूषक उपविष्टः)

राजा—अपि किंचिदुपेयोपायदर्शने व्यापृतं ते प्रज्ञाचक्षुः ।

विदू०—पओअसिद्धिं पुच्छ ।

प्रयोगसिद्धिं पृच्छ ।

राजा—कथमिव ।

विदू०—(कर्णे) एव्वमिव ।

एवमिव ।

राजा—साधु वयस्य, निपुणमुपक्रान्तम् । इदानीं दुरधिगमसिद्धावप्यस्मिन्नारम्भे वयमाशंसामहे । कुतः ।

अर्थं सप्रतिबन्धं प्रभुरधिगन्तुं सहायवानेव ।
दृश्यं तमसि न पश्यति दीपेन विना सचक्षुरपि ॥९॥

(नेपथ्ये)

अलं बहु विकत्थ्य । राज्ञः समक्षमेवावयोरधरोत्तरव्यक्तिर्भविष्यति ।

राजा—(आकर्ण्य) सखे, त्वत्सुनीतिपादपस्य पुष्पमुद्भिन्नम् ।

विदू०—फलं वि अइरेण दक्खिस्ससि ।

फलमप्यचिरेण द्रक्ष्यसि ।

(ततः प्रविशति कञ्चुकी)

कञ्चुकी—देव, अमात्यो विज्ञापयति अनुष्ठिता प्रभोराज्ञेति । एतौ पुनर्हरदत्तगणदासौ

उपेयोपायदर्शने उपेयस्य साध्यस्य मालविकासाक्षाद्दर्शनस्य उपायदर्शने साधनज्ञाने । प्रज्ञाचक्षुः प्रतिभादृष्टिः । किंचित् ईषदपि ।

इदानीमित्यादि । अस्मिन्नारम्भे मालविकासाक्षाद्दर्शनोद्योगे । दुरधिगमसिद्धौ दुर्लभसिद्धावपि । इदानीं त्वद्वचनश्रवणानन्तरम् ।

अर्थमित्यादि । सप्रतिबन्धं प्रतिरोधसहितम् । अर्थं प्रयोजनम् । अधिगन्तुं लब्धुम् । सहायवानेव जनः । प्रभुः समर्थो भवति ॥९॥

बहु विकत्थ्य आत्मश्लाघां कृत्वा । अलमलमिति प्रतिषेधे । 'अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा' इति क्त्वाप्रत्ययः ।

उभावभिनयाचार्यौ परस्परजयोद्यतौ ।
त्वां द्रष्टुमिच्छतः साक्षाद्भावाविव शरीरिणौ ॥१०॥

राजा—प्रवेशय ।

कञ्चुकी—यदाज्ञापयति देवः । (इति निष्क्रम्य ताभ्यां सह प्रविष्टः) इत इतो भवन्तौ ।

गणदासः—(राजानं विलोक्य) अहो दुरासदो राजमहिमा ।

न च न परिचितो न चाप्यरम्यः
चकितमुपैमि तथापि पार्श्वमस्य ।
सलिलनिधिरिव प्रतिक्षणं मे
भवति स एव नवो नवोयमक्ष्णोः ॥११॥

हरदत्तः—महत्खलु पुरुषाकारमिदं ज्योतिः । तथा हि ।

द्वारे नियुक्तपुरुषानुमतप्रवेशः
सिंहासनान्तिकचरेण सहोपसर्पन् ।
तेजोभिरस्य विनिवर्तितदृष्टिपातै-
र्वाक्यादृते पुनरिव प्रतिवारितोऽस्मि ॥१२॥

उभावित्यादि । अभिनयाचार्यौ नाट्योपाध्यायौ । परस्परजयोद्यतौ अन्योन्यः जयमिच्छन्तौ । शरीरिणौ मूर्तौ । साक्षात् प्रत्यक्षौ । भावाविव नृत्याभिनेयार्थाविव ॥१०॥

दुरासदः आसादयितुमशक्यः । महिमा पराक्रमः ।

न च इत्यादि । अयं राजा परिचितश्च नेति न किन्तु परिचित एव । अरम्यः असौम्यश्च न किन्तु रम्य एव । तथापि चकितं सभयं यथा भवति तथा । अस्य । पार्श्वं समीपम् उपैमि ॥११॥

पुरुषाकारं पुरुषस्वरूपम् । ज्योतिः राजमहिमा ।

द्वारे इत्यादि । द्वारे नियुक्तपुरुषानुमतप्रवेशः द्वारपालानुमतिकृतप्रवेशः । सिंहासनान्तिकचरेण पार्श्वस्थितावसराधिकारजनेन । सह सहितम् । उपसर्पन् । विनिवर्तितदृष्टिपातैः विनिवार्तितदृष्टिप्रसरैः । अस्य राज्ञः । तेजोभिः पुनः प्रभावविशेषैस्तु । वाक्यात् ऋते प्रतिषेधवाक्यं विना । प्रतिवारितः निरुद्ध इवास्मि॥१२॥

कञ्चुकी—एष देवः । उपसर्पतां भवन्तौ ।

उभौ—(उपेत्य) विजयतां देवः ।

राजा—स्वागतं भवद्भ्याम् । (परिजनं विलोक्य) आसने तावदत्र भवतोः ।

(उभौ परिजनोपनीतयोरासनयोरुपविष्टौ)

राजा—किमिदं शिष्योपदेशकाले युगपदाचार्याभ्यामत्रोपस्थानम् ।

गण०—देव, श्रूयताम् । तीर्थान्मयाऽभिनयविद्या शिक्षिता । दत्तप्रयोगश्चास्मि । देवेन देव्या च परिगृहीतः ।

राजा—बाढं जाने । ततः किम् ।

गण०—सोऽहमनुना हरदत्तेन प्रधानपुरुषसमक्षमयं मे न पादरजसापि तुल्य इत्यधिक्षिप्तः ।

हर०—देव, अयमेव प्रथमं परिवादकरः । अत्रभवतः किल मम च समुद्रपल्वलयोरिवान्तरमिति । तदत्रभवानिमं मां च शास्त्रे प्रयोगे च विमृशतु । देव एव नौ विशेषज्ञः प्राश्निकः ।

विदू०—समत्थं पइण्णादं ।

समर्थं प्रतिज्ञातम् ।

गण०—प्रथमः कल्पः । अवहितो देवः श्रोतुमर्हति ।

राजा—तिष्ठतु तावत् । पक्षपातमत्र देवी मन्यते । तत्तस्याः पण्डितकौशिकीसहितायाः समक्षमेव न्याय्यो व्यवहारः ।

विदू०—सुट्ठु भवं भणादि ।

सुष्ठु भवान्भणति ।

आचार्यौ—यद्देवाय रोचते ।

राजा—मौद्गल्य, अमुं प्रस्तावं निवेद्य पण्डितकौशिक्या सार्धमाहूयतां देवी ।

तीर्थान्मयेत्यादि । तीर्थात् गुरोः । अभिनयविद्या नाट्यविद्या । शिक्षिता अभ्यस्ता । दत्तप्रयोगश्चास्मि दत्तः शिष्येभ्यः प्रदिष्टः प्रयोगो येन तथोक्तः । प्रथमः कल्पः मुख्यः कल्पः ।

न्याय्यः युक्तः । व्यवहारो विवादः । कथं पश्यसि । अनयोः कतरस्य पराजयं विचारयसीत्यर्थः ।

कञ्चुकी—यदाज्ञापयति देवः । (इति निष्क्रम्य सपरिव्राजिकया देव्या सह प्रविष्टः) इत इतो भवति ।

धारिणी—(परिव्राजिकां विलोक्य) भअवदि, हरदत्तस्स गणदासस्स अ संरम्भे कहं पेक्खसि ।
भगवति, हरदत्तस्य गणदासस्य च संरम्भे कथं पश्यसि ।

परिव्राजिका—अलं स्वपक्षावसादशङ्कया । न परिहीयते प्रतिद्वन्द्विनो गणदासः ।

धारिणी—जइवि एव्वं राअपरिग्गहो से पहाणत्तणं उवहरइ ।
यद्यप्येवं राजपरिग्रहोऽस्य प्रधानत्वमुपहरति ।

परि०—अयि, राज्ञीशब्दभाजनमात्मानमपि चिन्तयतु भवती । पश्य ।

अतिमात्रभासुरत्वं पुष्यति भानोः परिग्रहादनलः ।
अधिगच्छति महिमानं चन्द्रोऽपि निशापरिगृहीतः ॥१३॥

विदू०—अइ, उवट्ठिदा पीठमद्दिअं पण्डिअकोसिइं पुरोकरिअ देवी ।
अयि, उपस्थिता पीठमर्दिकां पण्डितकौशिकीं पुरस्कृत्य देवी ।

राजा—पश्याम्येनाम् । यैषा

मङ्गलालङ्कृता भाति कौशिक्या यतिवेषया ।
त्रयी विग्रहवत्येव सममध्यात्मविद्यया ॥१४॥

अतिमात्रेति । अनलः अग्निः । भानोः आदित्यस्य । परिग्रहात् । तेजसः उपादानात् । अतिमात्रभासुरत्वम् अतिदीप्तिमत्वम् । पुष्यति संवर्धयति । चन्द्रोऽपि । निशापरिगृहीतः रात्रिं गतः । महिमानं दीप्तिम् । अधिगच्छति अवाप्नोति॥१३॥

पीठमर्दिकाम् । पीठमर्दो नाम कामपुरुषार्थसहायो नायकसमीपवर्ती पुरुषः। स्त्री चेत् पीठमर्दिका ।

मङ्गलेति । मङ्गलं शोभनं यथा तथा अलङ्कृता भूषिता । सैषा धारिणी । यतः परिव्राजकस्य वेष इव वेषो वस्त्रादिधारणं यस्यास्तया । कौशिक्या ।

परि०—(उपेत्य) विजयतां देवः ।

राजा—भगवति, अभिवादये ।

परि०—

महासारप्रसवयोः सदृशक्षमयोर्द्वयोः ।
धारिणीभूतधारिण्योर्भव भर्ता शरच्छतम् ॥१५॥

धारिणी—जेदु अज्जउत्तो ।

जयत्वार्यपुत्रः ।

राजा—स्वागतं देव्यै । (परिव्राजिकां विलोक्य) भगवति क्रियतामासनपरिग्रहः । (सर्वे उपविशन्ति)

राजा—भगवति, अत्र भवतोर्हरदत्तगणदासयोः परस्परं विज्ञानसंघर्षिणोर्भगवत्या प्राश्निकपदमध्यासितव्यम् ।

परि०—(सस्मितम्) अलमुपालम्भेन । पत्तने सति ग्रामे रत्नपरीक्षा ।

राजा—नैतदेवम् । पण्डितकौशिकी खलु भगवती । पक्षपातिनावनयोरहं च देवी च ।

आचार्यौ—सम्यगाह देवः । मध्यस्था भगवती नौ गुणदोषतः परिच्छेत्तुमर्हति ।

राजा—तेन हि प्रस्तूयतां विवादः ।

परि०—देव,प्रयोगप्रधानं हि नाट्यशास्त्रम् । किमत्र वाग्व्यवहारेण । कथं वा देवी मन्यते ।

देवी—जइ मं पुच्छसि, एदाणं विवादं एव ण मे रोअदि ।

यदि मां पृच्छसि, एतयोर्विवाद एव न मे रोचते ।

समं । भाति प्रकाशते । अत्रोपमामाह—विग्रहवत्या शरीरिण्या । अध्यात्मविद्यया समम् । त्रयीव त्रिवेदीव ॥१४॥

महासारेति । महान् यः सारः वरः प्रसवः सन्तानः ययोस्तयोः । सदृशक्षमयोः सदृशी क्षमा सहत्वं ययोः । धारिणीभूतधारिण्योः धारिणीदेव्याश्च भूतधारिण्याः भूम्याश्च । शरच्छतं संवत्सरशतम् । भर्ता नायकः भव ॥१५॥

प्राश्निकपदं व्यावहारिकपदम् । पक्षपातिनौ स्वपक्षसहायौ । प्रस्तूयताम् आरभ्यताम् ।

गण०—देव, न मां समानविद्यया परिभवनीयमवगन्तुमर्हसि ।

विदू०—भोदि, पेक्खामो उरब्भसंवादं । किं मुहा वेअण दाणेण ।
भवति, पश्याम उरभ्रसंपातम् । किं मुधा वेतनदानेन ।

देवी—णं कलहप्पिओसि ।
ननु कलहप्रियोसि ।

विदू०—मा एव्वं । अण्णोण्णकलहिदाणं मत्तहत्थीणं एक्कदरस्सिं
मैवम् । अन्योन्यकलहितयोर्मत्तहस्तिनोरेकतरस्मि-
अणिज्जिदे कुदो उवसमो ।
न्ननिर्जिते कुत उपशमः ।

राजा—ननु स्वाङ्गसौष्ठवातिशयमुभयोर्दृष्टवती भगवती ।

परि०—अथ किम् ।

राजा—तदिदानीमतः परं किमाभ्यां प्रत्याययितव्यम् ।

परि०—तदेव वक्तुकामास्मि ।

श्लिष्टा क्रिया कस्यचिदात्मसंस्था
संक्रान्तिरन्यस्य विशेषयुक्ता ।
यस्योभयं साधु स शिक्षकाणां
धुरि प्रतिष्ठापयितव्य एव ॥१६॥

विदू०—सुदं अज्जेहिं भअवदीए वअणं । एसो पिण्डिदत्थो
श्रुतमार्याभ्यां भगवत्या वचनम् । एष पिण्डितार्थ
उवदेसदंसणेण णिण्णओत्ति ।
उपदेशदर्शनेन निर्णय इति ।

उरभ्रसपातम् मेषयुद्धम् । प्रत्याययितव्यं विश्वासयितव्यम् ।

श्लिष्टेत्यादि । कस्य चित् पुरुषस्य । क्रिया शिक्षा । विद्याभ्यास इत्यर्थः । आत्मसंस्था आत्मनिष्ठा सती । श्लिष्टा संगता । रम्या भवतीत्यर्थः । अन्यस्य पुरुषस्य । संक्रान्तिः शिष्येषु क्रियासंक्रमणम् । संक्रातिशब्दस्तु अन्तर्भावितण्यर्थः । विशेषयुक्ता अतिशयवती । यस्य पुरुषस्य । उभयम् आत्मसंस्थितिः परसंक्रमणं च । साधु रम्यम् । सः पुरुष एव । शिक्षकाणाम् । उपदेशकानां । धुरि अग्रे प्रतिष्ठापयितव्यः प्रतिष्ठां प्रापयितव्यः ॥१६॥ पिण्डितार्थः मथितार्थः ।

हर०—परमभिमतं नः ।

गण०—देवि, एवं स्थितम् ।

देवी—जदा उण मन्दमेधा सिस्सा उवदेसं मलिणेदि, तदा आअरि
यदा पुनर्मन्दमेधा शिष्या उपदेशं मलिनयति तदाचार्य-
अस्स दोसो णु ।
स्य दोषो नु ।

राजा—देवि, एवमापद्यते । विनेतुरद्रव्यपरिग्रहोऽपि बुद्धिलाघवं प्रकाशयतीति ।

देवी—(स्वगतम्) कहं दाणिं अलंअज्ज-
कथमिदानीम् [गणदासं विलोक्य प्रकाशम्] अलमार्य-
उत्तस्स ऊसाहकारणं मणोरहं पूरिअ । विरम णिरत्थआदो आरम्भादो ।
पुत्रस्योत्साहकारणं मनोरथं पूरयित्वा । विरम निरर्थकादारम्भात् ।

विदू०—सुट्ठु भोदि भणादि । भो गणदास, संगीदपदं लम्भिअ
सुष्ठु भवती भणति । भो गणदास, संगीतपदं लब्ध्वा
सरस्सईए उवाअणमोदआणं खादमाणस्स किं ते सुहणिग्गहेण
सरस्वत्युपायनमोदकान् खादता किं ते सुखनिग्रहेण
विवादेण ।
विवादेन ।

गण०—सत्यमयमेवार्थो देवीवाक्यस्य । श्रूयतामवसरप्राप्तमिदानीम् ।

लब्धास्पदोऽस्मीति विवादभीरो-
स्तितिक्षमाणस्य परेण निन्दाम् ।

मलिनयति याथार्थ्यं न जानाति । आचार्यदोषः उपाध्यायासामर्थ्यम् । अद्रव्यम् अयोग्यद्रव्यम् ।

मनोरथम् अभिलाषम् । निरर्थकात् आरम्भात् अप्रयोजनोद्योगात् । उपायनमोदकानि उपहारार्थानि मोदकानि । अवसरप्राप्तं कालोचितम् ।

लब्धास्पदोऽस्मीति लब्धप्रतिष्ठोऽस्मीति । विवादभीरोः तर्कभीतस्य । परेण । निन्दाम् । तितिक्षमाणस्य यस्य पुरुषस्य । आगमः शास्त्रम् ।

यस्यागमः केवलजीविकायै
तं ज्ञानपण्यं वणिजं वदन्ति ॥१७॥

देवी—अइरोवणीदा दे सिस्सा ता अवरिणिट्ठिदस्स उवदेसस्स
अचिरोपनीता ते शिष्या तदपरिनिष्ठितस्योपदेशस्या-
अण्णाअं पदंसणं।
न्याय्यं प्रदर्शनम्।

गण०—अत एव मे निर्बन्धः।

देवी—तेण हिं दुवेवि उवदेसं भअवदीए दंसेध।
तेन हि द्वावप्युपदेशं भगवत्यै दर्शयतम्।

परि०—देवि, नैतन्न्याय्यम्। सर्वज्ञस्याप्येकाकिनो निर्णयाभ्यु-
पगमो दोषाय।

देवी—(जनान्तिकम्) मूढे परिव्वाजिए, किं मं जाग्गतिंपि सुत्तं
मूढे परिव्राजिके, किं मां जाग्रतीमपि सुप्ता-
विअ करेसि।
मिव करोषि।

[इति सासूयं परावर्तते]

(राजा देवीं परिव्राजिकायै दर्शयति)

परि०—

अनिमित्तमिन्दुवदने किमत्र भवतः पराङ्मुखी भवसि।
प्रभवन्त्योऽपि हि भर्तृषु कारणकोपाः कुटुम्बिन्यः ॥१८॥

विदू०—णं सकारणं एव्व। अत्तणो पक्खो रक्खिदव्वो।
ननु सकारणमेव। आत्मनः पक्षो रक्षितव्यः।

केवलजीविकायै जीवनार्थमात्रमेव। तम्। ज्ञानपण्यं ज्ञानविक्रेयम्। पण्यं विक्रेयं द्रव्यम्। वणिजं नैगमम्। वदन्ति।

अनिमित्तमिति। हे इन्दुवदने चन्द्रमुखि। अत्रभवतः अस्य राज्ञः। किम् पराङ्मुखी परावृत्तवदना। भवसि। कुटुम्बिन्यः स्त्रियः। भर्तृषु नायकेषु। प्रभवन्त्यः अपि। कारणकोपाः कोपकारणकुपिताः ॥१८॥

[गणदासं विलोक्य] दिट्ठिआ कोवव्वाजेण देवीए परित्तादो भवं।
दिष्ट्या कोपव्याजेन देव्या परित्रातो भवान्।
सुसिक्खिदो वि सव्वो उवदेसदंसणे ण णिउओ होदि।
सुशिक्षितोऽपि सर्वं उपदेशदर्शने न निपुणो भवति ।

गण०—देवि श्रूयताम् । एवं जनो गृह्णाति । तदिदानीम् ।

विवादे दर्शयिष्यामि क्रियासङ्क्रान्तिमात्मनः ।
यदि मां नानुजानासि परित्यक्तोऽस्म्यहं त्वया ॥१९॥

(आसनादुत्थातुमिच्छति)

देवी—(स्वगतम्) का गई । (प्रकाशम्) पहवदि आअरिओ
का गतिः । प्रभवत्याचार्यः
सिस्सजणस्स ।
शिष्यजनस्य ।

गण०—चिरमपदे शङ्कितोऽस्मि । (राजानमवलोक्य) अनुज्ञातं देव्या । तदाज्ञापयतु देवः कस्मिन्नभिनेयवस्तुन्युपदेशं दर्शयिष्यामि ।

राजा—यदादिशति भगवती ।

परि०—किमपि देव्या मनसि वर्तते । ततः शङ्कितास्मि ।

देवी—भण वीसद्धं । पहवदि पहू अत्तणो परिअणस्स ।
भण विस्रब्धम् । प्रभवति प्रभुरात्मनः परिजनस्य ।

राजा—मम चेति ब्रूहि ।

देवी—भअवदि भणेदाणीम् ।
भगवति भणेदानीम् ।

परि०—देव शर्मिष्ठायाः कृतिं चतुष्पदोत्थं छलिकं दुष्प्रयोज्यमुदाहरन्ति । तत्रैकार्थसंश्रयमुभयोः प्रयोगं पश्यामः । तावता ज्ञायत एवात्र भवतोरुपदेशान्तरम् ।

विवाद इति । विवाद अन्योन्यकलहे । आत्मनः मम । क्रियासङ्क्रान्तिं प्रयोगशिक्षाम् । दर्शयिष्यामि । यदि । माम् । न अनुजानासि अनुज्ञां न करिष्यसि । त्वया । अहम् । परित्यक्तः परिमुक्तोऽस्मि ॥१९॥

अपदे अस्थाने । उपदेशवस्तुनि नाट्यप्रयोगे ।

आचार्यौ—यदाज्ञापयति भगवती ।

विदू०—तेण हि दुवेवि वग्गा पेक्खाघरे संगीदरअणं करिअअत्त-
तेन हि द्वावपि वर्गौ प्रेक्षागृहे संगीतरचनां कृत्वा अत्र-
भवदो दूदं पेसअन्तु । अहवा मुदङ्गसद्दो एव्व णो उत्थावइस्सदि ।
भवतो दूतं प्रेषयताम् । अथवा मृदङ्गशब्द एव न उत्थापयिष्यति ।

हरदत्तः—तथा । (इत्युत्तिष्ठति)
(गणदासो धारिणीमवलोकयति)

देवी—(गणदासं विलोक्य) विअइ होहि । ण हु विअअपच्चत्थिणी
विजयी भव । न खलु विजयप्रत्यर्थिनी
अहं आअरिअस्स । (आचार्यौ प्रस्थितौ)
अहमाचार्यस्य ।

परि०—इतस्तावत् ।

आचार्यौ—(परिवृत्य) इमौ स्वः ।

परि०—निर्णयाधिकारे ब्रवीमि । सर्वाङ्गसौष्ठवाभिव्यक्तये विरल-
नेपथ्ययोः पात्रयोः प्रवेशोऽस्तु ।

उभौ—नेदमावयोरुपदेश्यम् । (इति निष्क्रान्तौ)

देवी—(राजानमवलोक्य) जइ राजकज्जेसु वि ईरिसी उवाअ-
यदि राजकार्येष्वपीदृश्युपाय-
णिउणदा अज्जउत्तस्स, तदो सोण्हं भवे ।
निपुणताऽऽर्यपुत्रस्य, ततः शोभनं भवेत् ।

राजा—

अलमन्यथा गृहीत्वा न खलु मनस्विनि मया प्रयुक्तमिदम् ।
प्रायः समानविद्याः परस्परयशःपुरोभागाः ॥२०॥

एकार्थसङ्गतम् एकस्थानसङ्गतम् । उपदेशान्तरं सामर्थ्यातिशयम् । प्रेक्षा-
गृहे नाटकशालायाम् । सर्वाङ्गसौष्ठवाभिव्यक्तये सर्वाङ्गसौन्दर्यदर्शनाय । विगत-
नेपथ्ययोः त्यक्तालङ्कारयोः ।

अलमिति । अन्यथा गृहीत्वा छलोक्त्या । अलम् । हे मनस्विनि । इदं
नाटकदर्शनम् । मया । न प्रयुक्तं नोक्तम् । तथाहि । समानविद्याः अन्यो-
न्यसदृशनाटकविद्याः । प्रायः अत्यर्थम् । परस्परयशःपुरोभागा हि अन्योन्य-
यशसि दोषदर्शिनः । साभ्यसूया इत्यर्थः ॥२०॥

(नेपथ्ये मृदङ्गध्वनिः । सर्वे कर्णं ददति)

परि०—हन्त । प्रवृत्तं संगीतम् । तथा ह्येषा

जीमूतस्तनितविशङ्किभिर्मयूरैरुद्ग्रीवैरनुरसितस्य पुष्करस्य ।
निर्ह्रादिन्युपहितमध्यमस्वरोत्था मायूरी मदयति मार्जना मनांसि ॥

राजा—देवि, सामाजिका भवामः ।

देवी—[स्वगतम्] अहो अविणओ अज्जउत्तस्स ।
अहो अविनय आर्यपुत्रस्य ।

(सर्वे उत्तिष्ठन्ति)

विदू०—(अपवार्य) भो, धीरं गच्छ । मा तत्तभोदी धारिणी
भो, धीरं गच्छ । मा तत्रभवती धारिणी

विसंवादइस्सदि ।
विसंवादयिष्यति ।

राजा—

धैर्यावलम्बिनमपि त्वरयति मां मुरजवाद्यरागोऽयम् ।
अवतरतः सिद्धिपथं शब्दः स्वमनोरथस्येव ॥२२॥

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे)

प्रथमोऽङ्कः ।

जीमूतस्तनितेति । जीमूतस्तनितविशङ्किभिः जीमूतस्य स्तनितं गर्जितं विशङ्कन्त इति विशङ्किनः तैः । उद्ग्रीवैः उत्कण्ठैः । मयूरैः । अनुरसितस्य अनुध्वनितस्य । पुष्करस्य वाद्यभाण्डमुखस्य । मायूरी मयूरप्रिया । मार्जना । मनांसि । मदयति हर्षयति । कीदृशी मार्जना । उपहितमध्यमस्वरोत्था उपहितः संयोजितः मध्यमस्वरः मध्यमसंचितस्वरः तस्मादुत्तिष्ठति उदेतीति तथोक्ता । निर्ह्रादिनी शब्दवती । मार्जना पुष्करवादनाविशेषः ॥२१॥

धैर्यावलम्बिनमिति । अयं मुरजवाद्यरागः मुरजवाद्यस्य रञ्जकत्वम् । धैर्यावलम्बिनमपि । माम् । त्वरयति संभ्रमयति । सिद्धिपथं सिद्धिमार्गम् । अवतरतः । स्वमनोरथस्य आत्मवाञ्छितस्य । शब्द इव ध्वनिरिव ॥२२॥

द्वितीयोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति संगीतरचनायां कृतायामासनस्थः सवयस्यो राजा धारिणी परिव्राजिका विभवतश्च परिवारः)

राजा—भगवति, अत्र भवतोराचार्ययोः प्रथमं कतरस्योपदेशं द्रक्ष्यामः ।

परिव्राजिका—ननु समानेऽपि ज्ञानवृद्धभावे वयोवृद्धत्वाद्गणदासः पुरस्कारमर्हति ।

राजा—मौद्गल्य, एवमत्र भवतोरावेद्य नियोगमशून्यं कुरु ।

कञ्चुकी—यदाज्ञापयति देवः । (इति निष्क्रान्तः)

(प्रविश्य)

गणदासः—देव, शर्मिष्ठायाः कृतिर्लयमध्या चतुष्पदास्ति । तस्याश्चतुर्थवस्तुनः प्रयोगमेकमनाः श्रोतुमर्हति देवः ।

राजा—आचार्य, बहुमानादवहितोऽस्मि ।

(निष्क्रान्तो गणदासः)

राजा—(जनान्तिकम्) वयस्य,

नेपथ्यपरिगतायाश्चक्षुर्दर्शनसमुत्सुकं तस्याः ।
संहर्तुमधीरतया व्यवसितमिव मे तिरस्करिणीम् ॥१॥

विदूषक—(अपवार्य) उवट्ठिदं णअणमहु संणिहिद मक्खिअं च
उपस्थितं नयनमधु संनिहितमक्षिकं च

पुरस्कारं प्रथमदर्शनसंमानम् ।

देव शर्मिष्ठाया इत्यादि । शर्मिष्ठा नाम वृषपर्वणो राक्षसराजस्य दुहिता । तस्याः कृतिं काव्यम् । लयमध्या लयेन तालकालेन मध्या मध्यलययुक्ता । चतुष्पदा चत्वारि पदानि यस्याः सा । तस्याः कृतेः सम्बन्धिनः । चतुर्थस्य तुरीयस्य । वस्तुनः प्रबन्धस्य । प्रयोगम् अभिनयम् । एकमना अवहितः सन् । श्रोतुम् अर्हति ।

नेपथ्येति । नेपथ्यपरिगताया यवनिकान्तरितायाः । तस्या मालविकायाः । दर्शनसमुत्सुकम् अवलोकनोत्कण्ठितम् । मे चक्षुः । अधीरतया तरलतया । तिरस्करिणीं यवनिकाम् । संहर्तुम् अपनेतुम् । व्यवसितमिव उद्युक्तमिव ॥१॥

ता अप्पमत्तो दाणिं पेक्ख ।
तदप्रमत्त इदानीं पश्य ।

(ततः प्रविशत्याचार्यावेक्ष्यमाणाङ्गसौष्ठवा मालविका ।)

विदू०—(जनान्तिकम्) पेक्खदु भवं । ण खु से पडिच्छन्दादोपरि-
पश्यतु भवान् । न खल्वस्याः प्रतिच्छन्दात्परि-
हिअदि महुरदा ।
हीयते मधुरता ।

राजा—(अपवार्य) वयस्य

चित्रगतायामस्यां कान्तिविसंवादशङ्कि मे हृदयम् ।
संप्रति शिथिलसमाधिं मन्ये येनेयमालिखिता ॥२॥

गणदासः—वत्से मुक्तसाध्वसा सत्त्वस्था भव ।

राजा—(आत्मगतम्) अहो सर्वस्थानानवद्यता रूपविशेषस्य ।
तथा हि—

दीर्घाक्षं शरदिन्दुकान्ति वदनं बाहू नतावंसयोः
संक्षिप्तं निबिडोन्नतस्तनमुरः पार्श्वे प्रमृष्टे इव ।

ततः प्रविशतीत्यादि । आचार्यावेक्ष्यमाणाङ्गसौष्ठवा आचार्येण अवेक्ष्यमाणम् अङ्गानां सौष्ठवं यस्याः सा तथोक्ता । सौष्ठवं नाम अङ्गानां शोभन अवस्थानविशेषः ।

चित्रगतायामिति । मे हृदयं मनः । चित्रगतायाम् आलेख्यगतायाम् । अस्यां मालविकायाम् । कान्तिविसंवादशङ्कि कान्तेः शोभायाः विसंवादं विपर्यासं शङ्कते इति तथोक्तम् । संप्रति इदानीम् । साक्षाद्दर्शनवेलायामित्यर्थः । इयं मालविका । येन चित्रकारेण । आलिखिता । तं चित्रकारम् । शिथिलसमाधिं शिथिलप्रयत्नम् । मन्ये जानामि ॥ २ ॥

मुक्तसाध्वसा परित्यक्तभया, सभाकम्परहिता । सत्त्वस्था सत्त्वगुणयुक्ता । सर्वस्थानानवद्यता सर्वेषु स्थानेषु सर्वावयवेषु अनवद्यता निर्दोषता । रमणीयतत्येर्थः ।

दीर्घाक्षमित्यादि । वदनं मुखम् । दीर्घाक्षं दीर्घे आयते अक्षिणी लोचने यस्य तत्तथोक्तम् । शरदिन्दुकान्ति शरदिन्दोः शरच्चन्द्रस्य कान्तिरिव कान्तिर्यस्य तत्तथोक्तम् । बाहू भुजौ । अंसयोः स्कन्धयोः । नतौ नम्रौ । मध्यः अवलग्नम् ।

मध्यः पाणिमितो नितम्बि जघनं पादावरालाङ्गुली
छन्दो नर्तयितुर्यथैव मनसि श्लिष्टं तथास्या वपुः ॥३॥

मालविका—(उपगानं कृत्वा चतुष्पदवस्तु गायति)

दुल्लहो पिओ मे तस्सिं भव हिअअ णिरासं
अह्मो अपङ्गओ मे पप्फुरइ किं पि वामो ।
एसो सो चिरदिट्ठो कहँ उण उवणइदव्वो
णाह मं पराहीणं तुइ परिगणअ सतिण्हम् ॥४॥

दुर्लभः प्रियो मे तस्मिन्भव हृदय निराश
महो अपाङ्गको मे प्रस्फुरति किमपि वामः ।
एष स चिरदृष्टः कथं पुनरुपनेतव्यो
नाथ मां पराधीनां त्वयि परिगणय सतृष्णाम् ॥

(ततो यथारसमभिनयति)

विदू०—(जनान्तिकम्) भो चउप्पदवत्तुअं दुवारी करिअ तुइ
भो चतुष्पदवस्तुकं द्वारीकृत्य त्वयि
उवट्ठाविदो विअ अप्पा तत्तहोदीए ।
उपस्थापित इव आत्मा तत्रभवत्या ।

पाणिमितः पाणिना हस्तेन मितः परिमितः । जघनम् । नितम्बि नितम्बातिशययुक्तम् । पादौ चरणौ । अरालाङ्गुली अराला आकुञ्चिता अङ्गुलयः ययोस्तौ तथोक्तौ । अस्याः मालविकायाः । वपुः शरीरम् । नर्तयितुः नृत्ताचार्यस्य । छन्दः अभिप्रायः । यथा यादृशः । तथा तेन प्रकारेण । श्लिष्टं संगतम् ॥३॥

उपगानम् रागलप्तिम् । चतुष्पदवस्तु चतुष्पदसंज्ञकं प्रबन्धम् ।

दुर्लभ इति । दुर्लभः लब्धुमशक्यः । प्रियः नायकः । तस्मिन् प्रिये । निराशं निर्गताभिलाषम् । भव । अहो अह्मो इति वा आश्चर्ये । मे । अपाङ्गः कटाक्षः । प्रस्फुरति स्पन्दते । चिरदृष्टः चिरकालदृष्टः । स एषः । कथमुपनेतव्यः । हे नाथ । माम् पराधीनां परवशां । त्वयि । सतृष्णां साभिलाषाम् । गणय विचारय ॥४॥

उपक्षिप्त इव न्यस्त इव ।

राजा—सखे, एवमेव ममापि हृदयम् । अनया खलु

जनमिममनुरक्तं विद्धि नाथेति गेये
वचनमभिनयन्त्या स्वाङ्गनिर्देशपूर्वम् ।
प्रणयगतिमदृष्ट्वा धारिणीसंनिकर्षा-
दहमिव सुकुमारप्रार्थनाव्याजमुक्तः ॥५॥

(मालविका गीतान्ते निष्क्रमितुमारब्धा)

विदू०—भोदि चिट्ठ । किंचि वो विसुमरिदो कम्मभेदो । तं
भवति तिष्ठ । किंचित् वो विस्मृतः कर्मभेदः । तं

दाव पुच्छिस्सम् ।
तावत्प्रक्ष्यामि ।

गणदासः—भद्रे, उपदेशविशुद्धा यातुमर्हसि ।

(मालविका निवृत्य स्थिता)

राजा—(आत्मगतम्) । अहो, सर्वास्ववस्थासु चारुता शोभान्तरं पुष्यति । तथा हि ।

वामं संधिस्तिमितवलयं न्यस्य हस्तं नितम्बे
कृत्वा श्यामाविटपसदृशं स्रस्तमुक्तं द्वितीयम् ।

जनमिममिति । नाथ स्वामिन् । जनमिमं मामित्यर्थः । अनुरक्तं स्निग्धम् । त्वयीति शेषः । विद्धि जानीहि । इति एवंविधे । गेये गीते । वचनं णाह मं पराहीणं इत्यादि वाक्यम् । स्वाङ्गनिर्देशपूर्वं यथा तथा अभिनयन्त्या हस्तादिभिः प्रकाशयन्त्या । अनया मालविकया । धारिणीसंनिकर्षाद्धेतोः । प्रणयगतिं मम स्नेहप्रवृत्तिम् । अदृष्ट्वा । अनुभावानामप्रकाशनादिति शेषः । सुकुमारप्रार्थना-व्याजं सुकुमारा मृदुला सुकरेत्यर्थः सा चासौ प्रार्थना च तस्याः व्याजो यस्मिन् कर्मणि तथोक्तम् । अहम् । उक्त इव उदित इव ॥५॥

शोभान्तरम् अतिशयशोभाम् ।

वाममिति । संधिस्तिमितवलयं संधौ मणिबन्धे स्तिमितः निश्चलः वलयः कङ्कणं यस्य तथोक्तः तम् । वामं सव्यम् । हस्तं नितम्बे न्यस्य निधाय । श्यामा-विटपसदृशं फलिनीशाखासंनिभं द्वितीयं दक्षिणं हस्तम् । स्रस्तमुक्तं स्रस्तं शिथिलं यथा भवति तथा मुक्तं विसृष्टं । लम्बितमित्यर्थः । कृत्वा विधाय । पादाङ्गुष्ठा-

पादाङ्गुष्ठालुलितकुसुमे कुट्टिमे पातिताक्षं
नृत्तादस्याः स्थितमतितरां कान्तमृज्वायतार्धम् ॥६॥

देवी—णं गोदमवअणं वि अज्जो हिअए करेदि।
ननु गौतमवचनमप्यार्यो हृदये करोति।

गण०—देवि, मा मैवम्। देवप्रत्ययात्संभाव्यते सूक्ष्मदर्शिता गौतमस्य।

मन्दोऽप्यमन्दतामेति संसर्गेण विपश्चितः।
पङ्कच्छिदः फलस्येव निकषेणाविलं पयः ॥७॥

(विदूषकं विलोक्य) ततः शृणुमो वयं विवक्षितमार्यस्य।

विदू०—(गणदासं विलोक्य) कोसिइं दाव पुच्छ। पच्छाजो मए
कौशिकीं तावत् पृच्छ। पश्चाद्यो मया
कम्मभेदो लक्खिदो तं भणिस्सं।
कर्मभेदो लक्षितस्तं भणिष्यामि।

गण०—भगवति, यथादृष्टमभिधीयताम्। गुणो वा दोषो वा।

परि०—यथादृष्टं सर्वमनवद्यम्। कुतः।

अङ्गैरन्तर्निहितवचनैः सूचितः सम्यगर्थः
पादन्यासो लयमनुगतस्तन्मयत्वं रसेषु।

लुलितकुसुमे पादाङ्गुष्ठेन आलुलितम् आकृष्टं कुसुमं यस्य तस्मिन्। कुट्टिमे स्फटिकादिखचितस्थले। पातिते व्यापारिते अक्षिणी यस्मिन् कर्मणि तथोक्तम्। ऋज्वायतार्धम् ऋजु अवक्रम् आयतं दीर्घम् अर्धं शरीरस्यार्धभागः यस्मिंस्तत्। अस्याः स्थितम् अवस्थानम्। नृत्तात् नर्तनात्। अतितराम् अत्यर्थम्। कान्तं मनोहरम्। भवति ॥६॥

सूक्ष्मदर्शिता सूक्ष्मार्थज्ञता।

मन्दोऽपीति। विपश्चितः संसर्गेण पण्डितस्य सहवासेन। मन्दोऽपि अज्ञोऽपि। अमन्दतां बुद्धिमत्ताम्। एति भजते। पङ्कच्छिदः कर्दमहरस्य। फलस्य कतकबीजस्य। निकषेण घर्षणेन। आविलं कलुषितम्। पयः जलमिव ॥७॥

अङ्गैरिति। अन्तर्निहितवचनैः अन्तर्निहितानि अभ्यन्तरस्थापितानि वचनानि पदानि यैस्तैः। अङ्गैः हस्तादिभिः। अर्थो गीतार्थः। सम्यक् साधु। सूचितः प्रकाशितः। पादन्यासः पादविन्यासः। लयम्। अनुगतः अनुसृतः।

शाखायोनिर्मृदुरभिनयस्तद्विकल्पानुवृत्तौ
भावो भावं नुदति विषयाद्रागबन्धः स एव ॥८॥

गण०—देवः कथं वा मन्यते ।

राजा—वयं स्वपक्षे शिथिलाभिमानाः संवृत्ताः ।

गण०—अद्य नर्त्तयितास्मि ।

उपदेशं विदुः शुद्धं सन्तस्तमुपदेशिनः ।
श्यामायते न युष्मासु यः काञ्चनमिवाग्निषु ॥९॥

देवी—दिट्ठिआ परिक्खआराहणेण अज्जो वड्ढइ ।
दिष्टया परीक्षकाराधनेनार्यो वर्धते ।

गण०—देवीपरिग्रह एव मे वृद्धिहेतुः । (विदूषकं विलोक्य) गौतम वदेदानीं यत्ते मनसि वर्तते ।

विदू०—पुढमोपदेसदंसणे पुढमं बह्मणस्स पूआ कादव्वा । सा णं वो विसुमरिदा ।
प्रथमोपदेशदर्शने प्रथमं ब्राह्मणस्य पूजा कर्त्तव्या । सा ननु वो विस्मृता ।

लयो नाम तालमानम् । 'तालान्तरालवर्ती यः कालोऽसौ लय ईरितः' इत्युक्तत्वात् । रसेषु रसविशेषेषु । तन्मयत्वं तादात्म्यं रसात्मता । भवतीत्यर्थः । अत्र रसशब्देनोपचारात्परितोषातिशयवन्तो भावाः कथ्यन्ते । प्रकृतरसस्यैकत्वेन रसेष्विति बहुवचनानुपपत्तिप्रसङ्गात् । अभिनयः प्रयोगः । शाखायोनिः शाखा योनिः प्रभवः यस्य तथोक्तः सन् । मृदुः सुकुमारः । शाखानाम नृत्तहस्तानां मानप्रचारः । तद्विकल्पानुवृत्तौ तस्य अभिनयस्य विकल्पो भेदः तस्य अनुवृत्तिः अनुसृतिः तस्याम् । भावः अभिनीयमानो निर्वेदादिः । विषयात् आश्रयात् प्रकृतात् स्थायिन इत्यर्थः । भावं पूर्वाभिनीतं संचारिणम् । नुदति अपाकरोति । रागबन्धः रञ्जकत्वयोगः । स एव पूर्वो यादृशस्तादृश एवेत्यर्थः ॥८॥

उपदेशमिति । उपदेशिनः शिक्षकस्य । सन्तः विद्वांसः । तम् । शुद्धं निर्मलम् । उपदेशम् । विदुः । अग्निषु गुह्याग्निषु । काञ्चनं सुवर्णमिव । युष्मासु युष्मादृशेषु । विवेकिष्वित्यर्थः । यः उपदेशः । न श्यामायते न मलिनीभवति । लोहितादित्वात् क्यष् । 'वा क्यषः' इत्यात्मनेपदम् ॥९॥

परि०—अहो प्रयोगाभ्यन्तरः प्राश्निकः ।

(सर्वे प्रहसिताः)

(मालविका स्मितं करोति)

राजा—(आत्मगतम्) उपात्तसारश्चक्षुषा मे स्वविषयः । यदनेन

स्मयमानमायताक्ष्याः किंचिदभिव्यक्तदशनशोभिमुखम् ।
असमग्रलक्ष्यकेसरमुच्छ्वसदिव पङ्कजं दृष्टम् ॥१०॥

गण०—महाब्राह्मण, न खलु प्रथमं नेपथ्यसंगीतकमिदम् । अन्यथा कथं त्वामर्चनीयं नार्चयिष्यामः ।

विदू०—मए णाम मुद्धचादएण विअ सुक्खघणगज्जिदे अन्तरिक्खे
मया नाम मुग्धचातकेनेव शुष्कघनगर्जितेऽन्तरिक्षे
जलपाणं इच्छिदं । अहवा पण्ठिदसतोसपच्चया णं मूढा जादी जदो अत्त
जलपानमिष्टम् । अथवा पण्डितसंतोषप्रत्यया ननु मूढा जातिः । यतोऽत्र
होदीए सोहणं भणिदं तदो से इमं पारितोसिअं पअच्छामि ।
भवत्या शोभनं भणितं ततोऽस्यै इदं पारितोषिकं प्रयच्छामि ।

(इति राज्ञो हस्तात्कटकमाकर्षति)

देवी—चिट्ठ दाव । गुणन्तरं अआणन्तो किंणिमित्तं तुमं आ-
तिष्ठ तावत् । गुणान्तरमजानन् किंनिमित्तं त्वमा-
हरणं देसि ।
भरणं ददासि ।

विदू०—परकेरअंति करिअ ।
परकीयमिति कृत्वा ।

देवी—(आचार्यं विलोक्य) अज्ज गणदास, दंसिदोवदेसा दे सिस्सा ।
आर्य गणदास, दर्शितोपदेशा ते शिष्या ।

अभ्यन्तरः मध्यः । उपात्तसारः गृहीतसारः । विषयः अभिलाषः ।

स्मयमानमिति । स्मयमानं समन्दस्मितम् । किञ्चिदभिव्यक्तदशनशोभि दरदृष्टदन्ताभिमुख्यम् । आयताक्ष्याः विशालाक्ष्याः । मुखम् । असमग्रलक्ष्यकेसरम् असंपूर्णदृष्टकिञ्जल्कम् । उच्छ्वसत् विकसत् । पङ्कजमिव दृष्टम् ॥१०॥

गुणान्तरं गुणविशेषम् । विभवः सामर्थ्यम् । पारितोषिकं सम्भावना ।

गण०—वत्से, प्रतिष्ठस्वेदानीम् ।

(मालविका सहाचार्येण निष्क्रान्ता)

विदू०—(जनान्तिकम्) एत्तिओ मे मदिविहवो भवन्तं सेविदुं ।

एतावान्मे मतिविभवो भवन्तं सेवितुम् ।

राजा—अलमलं परिच्छेदेन । अद्य हि

भाग्यास्तमयमिवाक्ष्णोर्हृदयस्य महोत्सवावसानमिव ।

द्वारपिधानमिव धृतेर्मन्ये तस्यास्तिरस्करणम् ॥११॥

विदू०—(जनान्तिकम्) दलिद्दो विअ आदुरो वेज्जेण ओसदं

दरिद्र इवातुरो वैद्येनौषधं

दीअमाणं इच्छसि ।

दीयमानमिच्छसि ।

(प्रविश्य)

हरदत्तः—देव, मदीयमिदानीं प्रयोगमवलोकयितुं क्रियतां प्रसादः ।

राजा—(आत्मगतम्) अवसितो दर्शनार्थः । (दाक्षिण्यमवलम्ब्य प्रकाशम्) ननु पर्युत्सुका एव वयम् ।

हर०—अनुगृहीतोऽस्मि ।

(नेपथ्ये)

वैतालिकः । जयतु जयतु देवः । उपारूढो मध्याह्नः । तथा हि

पत्रच्छायासु हंसा मुकुलितनयना दीर्घिकापद्मिनीनां

सौधान्यत्यर्थतापाद्वलभिपरिचयद्वेषिपारावतानि ।

भाग्यास्तमयमिति । तस्याः मालविकायाः । तिरस्करणं तिरोधानम् । अक्ष्णोः । भाग्यास्तमयमिव भाग्यस्य भागधेयस्य अस्तमयमिव नाशमिव । हृदयस्य मनसः । महोत्सवावसानमिव महोत्सवस्य अवसानम् अन्तमिव । धृतेः प्रीतेः । द्वारपिधानमिव द्वारस्य प्रवेशमार्गस्य पिधानमिव निरोधमिव । मन्ये भावयामि ।

पत्रच्छायास्विति । मध्याह्नतापासहनं वदति । हंसाः । दीर्घिकापद्मिनीनां पत्रच्छायासु कमलाकरसरोजदलच्छायासु । मुकुलितनयनाः संमीलितलोचनाः सन्तः [संश्रयन्ते] अत्यर्थतापात् अतिमात्रदुःसहातपतापात् । सौधानि राजसदनानि वलभिपरिचयद्वेषि-

बिन्दूत्क्षेपान्पिपासुः परिसरति शिखी भ्रान्तिमद्वारियन्त्रं
सर्वैरुस्रैः समग्रस्त्वमिव नृपगुणैर्दीप्यते सप्तसप्तिः ॥१२॥

विदू०—अविहा अविहा। बह्माणस्स भोअणवेला उवदिट्ठा।
अविधा अविधा। ब्राह्मणस्य भोजनवेलोपस्थिता।
अत्त होदोवि। उइदवेलादिक्कमे चिइच्छआ दोसं उदाहरन्ति।
अत्र भवतोपि। उचितवेलातिक्रमे चिकित्सका दोषमुदाहरन्ति।
(हरदत्तं विलोक्य) किं दाणिं भणसि।
किमिदानीं भणसि।

हर०—नास्ति मद्वचनस्यावकाशोऽत्र।

राजा—तेन हि त्वदीयमुपदेशं श्वो वयं द्रक्ष्यामः। विश्राम्यतु भवान्।

हरदत्तः—यदाज्ञापयति देवः। (इति निष्क्रान्तः)

देवी—णिव्वट्टेदु अज्जउत्तो मज्जणविहिम्।
निर्वर्तयत्वार्यपुत्रो मज्जनविधिम्।

विदू०—भोदि, विसेसेण पाणभोअणं तुवरावेहि।
भवति, विशेषेण पानभोजनं त्वरय।

परि०—(उत्थाय)स्वस्ति भवते। (इति सपरिजनया देव्या सह निष्क्रान्ता)

विदू०—भो वअस्स,ण केवलं रूवे,सिप्पेवि अदुदुदीआ मालविआ।
भो वयस्य, न केवलं रूपे, शिल्पेऽप्यद्वितीया मालविका।

राजा—वयस्य

अव्याजसुन्दरीं तां विज्ञानेन ललितेन योजयता।
परिकल्पितो विधात्रा बाणः कामस्य विषदिग्धः ॥१३॥

पारावतानि गोपानसीनिवासासहनकलरवाणि। शिखी मयूरः। बिन्दूत्क्षेपान् जल-पृषतान्। पिपासुः पातुमिच्छुः। भ्रान्तिमत् भ्रमणयुतम्। वारियन्त्रम् उद्घाटन-घटीयन्त्रम्। परिपतति समाश्रयति। समग्रः सपूर्णः। त्वम्। नृपगुणैः क्षत्रिय तेजोभिरिव। सप्तसप्तिः आदित्यः। सर्वैः उस्रैः किरणैः। दीप्यते ॥१२॥

अव्याजेति। अव्याजसुन्दरीम् अनलङ्कारमणीयाम्। तां मालविकाम्। ललितेन मनोहरेण। विज्ञानेन संगीतकलापरिज्ञानेन योजयता प्रापयता। विधात्रा ब्रह्मणा। कामस्य। बाणः। विषदिग्धः विषाक्तशल्यः। परिकल्पितः कृतः ॥१३॥

किं बहुना । सखे, चिन्तयितव्योऽस्मि ।

विदू०—भवदावि अहं । दिढं विपणिकन्दु विअ मे उअरब्भन्तरं
भवताप्यहम् । दृढं विपणिकन्दुरिव मे उदराभ्यन्तरं

दज्झइ ।
दह्यते ।

राजा—एवमेव भवान्सुहृदर्थे त्वरताम् ।

विदू०—गहीदो खणो । किंतु मेहावलीणिरुद्धा जोण्हा विअ
गृहीतः क्षणः । किंतु मेघावलीनिरुद्धा ज्योत्स्नेव

पराहीणदंसणा तत्तहोदी । भवंवि सूणपरिसरचरो विअ विहँगो
पराधीनदर्शना तत्रभवती । भवानपि सूनापरिसरचर इव विहङ्ग

आमिसलोलुओ भीरुओअ । ता अणादुरो भविअ कज्जसिद्धिं पत्थेन्तो
आमिषलोलुपो भीरुकश्च । तदनातुरो भूत्वा कार्यसिद्धिं प्रार्थयमानो

मे रोअसि ।
मे रोचसे ।

राजा—कथमनातुरो भविष्यामि ।

सर्वान्तःपुरवनिताव्यापारप्रतिनिवृत्तहृदयस्य ।
सा वामलोचना मे स्नेहस्यैकायनीभूता ॥१४॥

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे)

इति द्वितीयोऽङ्कः ।

विपणिकन्दुर्नाम पण्यवीथिकायां व्रीहिपचनपात्रम् । यथा एवमेव इत्थमेव भवान् भोजनरूपे स्वकार्ये त्वरते तथा । सुहृदर्थे मदर्थे मालविकापुनर्दर्शने । त्वरताम् ।

गृहीतक्षणः । कालविशेषेऽवसरे व्यापारे पारतन्त्र्ये च । मध्ये तथोत्सवे च क्षणशब्दः कथ्यते षट्सु । गृहीतव्यापारः । सूना वध्यस्थलम् । अनातुरः अव्याकुलः ।

सर्वेति । सर्वान्तःपुरवनिताव्यापारं सर्वासाम् अन्तःपुरवनितानां राजमहिषीणां व्यापारं प्रति उद्दिश्य निवृत्तहृदयस्य त्यक्तमनसः । मे । सा वामलोचना मालविका । स्नेहस्य प्रेम्णः । एकायनीभूता एकं केवलम् अयनं स्थानं तद्भूता ॥ १४ ॥

तृतीयोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति परिव्राजिकायाः परिचारिका)

परिचारिका—आणत्तह्मि भअवदीए । समाहिदिए देवीए
आज्ञप्तास्मि भगवत्या । समाहितिके देव्या

उवाअणत्थं बीअऊरअं गेण्हिअ आअच्छत्ति । ता जाव पमदवणपालिअं
उपायनार्थं बीजपूरकं गृहीत्वाऽऽगच्छेति । तद् यावत्प्रमदवनपालिकां

मधुअरिअं अण्णेसामि । एसा तवणीआसोअं
मधुकरिकामन्विष्यामि । (परिक्रम्यावलोक्य) एषा तपनीयशोक-

ओलोअन्ती महुअरिआ चिट्ठदि जाव णं उवसप्पामि ।
मवलोकयन्ती मधुकरिका तिष्ठति । यावदेनामुपसर्पामि ।

(ततः प्रविशत्युद्यानपालिका)

प्रथमा—(उपसृत्य) महुअरिए, अवि सुहो दे उज्जाणव्वावारो ।
अपि सुखस्ते उद्यानव्यापारः ।

द्वितीया—अह्मो समाहिदिआ । सहि, सागदं ते ।
अहो समाहितिका । सखि, स्वागतं ते ।

समा०—हला, भगवदि आणवेदि । अरित्तपाणिणा अह्मारिस-
सखि, भगवत्याज्ञापयति । अरिक्तपाणिनास्मादृश-

जणेण तत्तहोदी देवी देक्खिदव्वा । ता बीअपूरएण सुस्सूसिदुं
जनेन तत्रभवती देवी द्रष्टव्या । तद्बीजपूरकेण शुश्रूषितु-

इच्छामित्ति ।
मिच्छामीति ।

मधु०—णं संणिहिदं बीजपूरअं । कहेदि दाव अण्णोण्णसंघरि-
ननु संनिहितं बीजपूरकम् । कथय तावदन्योन्यसंघर्षि-

सिदाणं णट्टा अरिआणं उवदेसं देक्खिअ कदरो भवदीए पसंसिदो ।
तयोर्नाट्याचार्ययोरुपदेशं दृष्ट्वा कतरो भगवत्या प्रशंसितः ।

परिव्राजिकायाः संन्यासिन्याः । उपायनार्थं सभाजनार्थम् । बीजपूरं मातुलिङ्ग-फलम् तपनीयाशोकः रक्ताशोकः । अरिक्तपाणिना अशून्यहस्तेन ।

समा०—दुवेवि किल आअमिणा पओअणिउणा अ। किंतु
द्वावपि किलागमिनौ प्रयोगनिपुणौ च। किंतु
सिस्सागुणविसेसेण उण्णमिदो गणदासो।
शिष्यागुणविशेषेण उन्नमितो गणदासः।

मधु०—अह मालविआगदं कोलीणं किं सुणीअदि।
अथ मालविकागतं कौलीनं किं श्रूयते।

समा०—दिढं किल तस्सिं साहिलासो भट्टा। किंतु केवलं
दृढं किल तस्यां साभिलाषो भर्त्ता। किंतु केवलं
धारिणीए चित्तं रक्खन्तो अत्तणो पहुत्तणं ण दसेदि। मालविआवि इमेसु
धारिण्याश्चित्तं रक्षन्नात्मनः प्रभुत्वं न दर्शयति। मालविकाप्येषु
दिअहेसु अणुहूदमुत्ता विअ मालदीमाला मिलाणा लक्खीअदि। अदो
दिवसेष्वनुभूतमुक्तेव मालतीमाला म्लाना लक्ष्यते। अतः
वरं ण जाणे। विसज्जेहि मं।
परं न जाने। विसृज माम्।

मधु०—एदं साहावलम्बिदं बीअपूरअं गेण्ह।
एतच्छाखावलम्बितं बीजपूरकं गृहाण।

समा०—तह। हला तुमं वि अदो
तथा। (इति नाट्येन बीजपूरकं गृहीत्वा) सखि त्वमप्यतः
पेसलदरं साहुजणसुस्सूसाए फलं पावेहि।
पेशलतरं साधुजनशुश्रूषायाः फलं प्राप्नुहि। (इति प्रस्थिता)

मधु०—हला, समं एव्व गच्छह्म। अहं वि इमस्स चिराअमाण-
सखि, सममेव गच्छावः। अहमप्यस्य चिरायमाण-
कुसुमोग्गमस्स तवणीआसोअस्स दोहलणिमित्तं देवीए विण्णावेमि।
कुसुमोद्गमस्य तपनीयाशोकस्य दोहदनिमित्तं देव्यै विज्ञापयामि।

समा०—जुज्जइ। अहिआरो क्खु तुह।
युज्यते। अधिकारः खलु तव। [इति निष्क्रान्ते]

(इति प्रवेशकः)

लास्यप्रयोगसमर्थौ। कौलीनं लोकवार्ता।

अनुभूतमुक्ता अनुभूय मुक्ता शिरसि परिमलार्थं धृता मुक्ता।

(ततः प्रविशति कामयमानावस्थो राजा विदूषकश्च)

राजा०—(आत्मानं विलोक्य)

शरीरं क्षामं स्यादसति प्रियालिङ्गनसुखे
भवेत्सास्रं चक्षुः क्षणमपि न सा दृश्यत इति।
तया सारङ्गाक्ष्या त्वमसि न कदाचिद्विरहितं
प्रसक्ते निर्वाणे हृदय परितापं वहसि किम् ॥१॥

विदूषकः—अलं भवदो धीरदं उज्झिअ परिदेविदेण। दिट्ठा
अलं भवतो धीरतामुज्झित्वा परिदेवितेन। दृष्टा
मए तत्तहोदीए मालविआए पिअसही बउलावलिआ। सुणाविदा अ तं
मया तत्रभवत्या मालविकायाः प्रियसखी बकुलावलिका। श्राविता च त-
अत्थं जो भवदा संदिट्ठो।
मर्थं यो भवता संदिष्टः।

राजा—ततः किमुक्तवती।

विदू०—विणावेहि भट्टारं। अणुगहीदह्मि इमिणा णिओएण। किंतु सा
विज्ञापय भर्तारम्। अनुगृहीतास्म्यनेन नियोगेन। किं तु सा
तवस्सिणी देवीए अहिअं रक्खीअमाणा णाअरक्खिदो विअ णिही ण
तपस्विनी देव्याधिकं रक्ष्यमाणा नागरक्षित इव निधिर्न
सुहं समासादइदव्वा। तहवि घटइस्सं ति।
सुखं समासादयितव्या। तथापि घटयिष्यामीति।

राजा—भगवन् संकल्पयोने, प्रतिबन्धवत्सु चापि विषयेष्वभि-

शरीरमिति। प्रियालिङ्गनसुखे दयितापरिष्वङ्गसुखे। असति अविद्यमाने। शरीरं वपुः। क्षामं कृशम्। स्यात् भवेत्। क्षणमपि क्षणमात्रमपि। सा मालविका। नदृश्यते इति न लक्ष्यतइति। चक्षुः। सास्रं सबाष्पम्। स्यात्। हे हृदय हे चित्त। सारङ्गाक्ष्या हरिणनेत्रया। तया मालविकया। कदाचित् जातुचित्। विरहितं वियुक्तम्। नासि न भवसि। अतः कारणात्, निर्वाणे सुखे। प्रसक्ते प्रस्तुते सति। किं किमर्थम्। परितापं संतापम्। व्रजसि प्राप्नोषि ॥१॥

प्रतिबन्धवत्सु विघ्नवत्सु। विषयेषु रूपादिभोगेषु।

निवेशकारी किं तथा प्रहरसि यथा जनोऽयं न कालान्तरक्षमो भवति।
(सविस्मयम्)

क्व रुजा हृदयप्रमाथिनी
क्व च ते विश्वसनीयमायुधम्।
मृदु तीक्ष्णतरं यदुच्यते
तदिदं मन्मथ दृश्यते त्वयि ॥२॥

विदू०—णं भणामि तस्सिं साहणिज्ज किदो उवक्खेओत्ति। पज्ज
ननु भणामि तस्मिन्साधनीये कृतः उपक्षेपइति। पर्य्या
वत्थावेदु भवं अप्पाणं।
वस्थापतु भवानात्मानम्।

राजा—अथेमं दिवसशेषमुचितव्यापारविमुखेन चेतसा क नु खलु यापयामि।

विदू०—अज्ज एव्व वसंदपुढमावदारसुहआणि रत्तकुरबआणि उवा
अद्यैव वसन्तप्रथमावतारसुभगानि रक्तकुरबकाण्युपा-
अणं पेसिअ णववसन्तावदारव्ववदेसेण इरावदीए णिउणिआ
यनं प्रेष्य नववसन्तावतारव्यपदेशेनेरावत्या निपुणिका
मुहेण पत्थिदो भवं। इच्छामि अज्जउत्तेण सह दोलाहिरोहणं अणु-
मुखेन प्रार्थितो भवान्। इच्छाम्यार्यपुत्रेण सह दोलाधिरोहणमनु-
हविदुं ति। भवदावि से पडिण्णादं। ता पमदवणं एव्व गच्छह्म।
भवितुमिति। भवताप्यस्यै प्रतिज्ञातम्। तत्प्रमदवनमेव गच्छावः।

राजा—न क्षममिदम्।

विदू०—कहं विअ।
कथमिव।

क्वेति। हृदयप्रमाथिनी चित्तसंक्षोभकारिणी। रुजा व्याधिः। क्व। विश्वसनीयं विश्वस्तम्। आयुधं क्व। मृदु लोके सुकुमारं वस्तु। तीक्ष्णतरम् अत्यन्ततीक्ष्णम् इति यदुच्यते। तदिदं मन्मथ त्वयि दृश्यत इत्यर्थः ॥२॥

साधनीये कर्तव्ये। उपक्षेपः प्रवेशः। उचितव्यापारः राजकार्योपयोगि। रक्ताशोककुरबकाणि तपनीयाशोककुसुमानि च, कुरबककुसुमानि च।

राजा—वयस्य, निसर्गनिपुणाः स्त्रियः। कथमन्यसंक्रान्तहृदय-मुपलालयन्तमपि ते सखी न मां लक्षयिष्यति। अतः पश्यामि।

उचितः प्रणयो वरं विहन्तुं
बहवः खण्डनहेतवो हि दृष्टाः।
उपचारविधिर्मनस्विनीनां
न तु पूर्वाभ्यधिकोपि भावशून्यः ॥३॥

विदू०—णारिहदि भवं अन्तउरपडिट्ठिदं दक्खिणं एक्कपदे पिट्ठदो कादुम्।
नार्हतिभवानन्तःपुरप्रतिष्ठितं दाक्षिण्यमेकपदे पृष्ठतः कर्तुम्।

राजा—(विचिन्त्य) तेन हि प्रमदवनमार्गमादेशय।

विदू०—इदो इदो भवं।
इत इतो भवान्।

(उभौ परिक्रामतः)

विदू०—एदं पमदवणं पवणदरचलाहिं पल्लवङ्गुलीहिं तुवरेदि विअ भवन्तं पवेसिदुं।
एतत्प्रमदवनं पवनदरचलाभिः पल्लवाङ्गुलिभिस्त्वरय तीव भवन्तं प्रवेष्टुम्।

राजा—(स्पर्शसुखं रूपयित्वा) अभिजातः खलु वसन्तः। सखे, पश्य।

उपलालयन्तं प्रसादयन्तम्। न लक्षयिष्यति न ज्ञास्यति।

उचितेति। प्रणयः इरावत्याः प्रणयः प्रार्थना। विहन्तुं प्रतिषेद्धुम्। वरं मनाक् प्रियम्। हि यस्मात्कारणात्। खण्डनहेतवः ईर्ष्याकोपकारणानि। बहवः अनेके। दृष्टाः। भावशून्यः प्रेमरहितः। उपचारविधिः इष्टाचरणम्। पूर्वाभ्यधिकोऽपि पूर्वस्मादुपचारविधेरतिशयितोऽपि। मनस्विनीनां तु प्रशस्तमनसां पुनः। विवेकवतीनामित्यर्थः। उपचारविधिर्न भवति किंतु अपचारविधिरित्यर्थः ॥३॥

पृष्ठतः कर्तुं पश्चात्कर्तुम्।

आमत्तानां श्रवणसुभगैः कूजितैः कोकिलानां
सानुक्रोशं मनसिजरुजः सह्यतां पृच्छतेव ।
अङ्गे चूतप्रसवसुरभिर्दक्षिणो मारुतो मे
सान्द्रस्पर्शः करतल इव व्यापृतो माधवेन ॥४॥

विदू०—पविस णिव्वुदिलाहाअ ।
प्रविश निर्वृतिलाभाय ।

(उभौ प्रविशतः)

विदू०—अवहाणेण दिट्ठिं देहि । एदं खु भवन्तं विअ विलोह
अवधानेन दृष्टिं देहि । एतत्खलु भवन्तमिव विलोभ
इदुकामाए महुलच्छीए जुवइवेसलज्जापइत्तअं वसन्तकुसुमणेवत्थं गहीदं।
यितुकामया मधुलक्ष्म्या युवतिवेषलज्जयितृकं वसन्तकुसुमनेपथ्यं गृहीतम्।

राजा— ननु विस्मयात् एतदवलोकयामि ।

रक्ताशोकरुचा विशेषितगुणो विम्बाधरालक्तकः
प्रत्याख्यातविशेषकं कुरबकं श्यामावदातारुणम् ।

आमत्तानामिति । आमत्तानाम् ईषन्मत्तानाम् । आङ्गीषदर्थोऽभि-व्याप्तौ' कोकिलानां परभृतानाम् । श्रवणसुभगैः श्रुतिसुखैः । कूजितैः शब्दैः । सानुक्रोशं सानुग्रहम् । मनसिजरुजः कामव्यथायाः । सह्यताम् । पृच्छतेव स्थितेन । माधवेन वसन्तेन । चूतप्रसवसुरभिः सहकारकुसुमगन्धिः । दक्षिणो मारुतः दक्षिणदिग्भवो वायुः । अङ्गे देहे । सान्द्रस्पर्शः श्लक्ष्णस्पर्शः । करतलः । व्यापृतइव संपृक्तइव, संचारितइव ॥४॥

निर्वृतिलाभाय सुखप्राप्तये ।

वसन्तकुसुमनेपथ्यम् वसन्तकुसुममेव नेपथ्यम् अलङ्कारः ।

रक्ताशोकेति । बिम्बाधरे बिम्बमिव अधरस्तस्मिन् । विशेषणं विशेष्येण बहुलम् इति समासः । उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे इत्यपवादस्तु कविभिरत्र प्रायेण नाङ्गीकृतः । अलक्तकः लाक्षा । रक्ताशोकरुचा रक्ताशोक-कुसुमकान्त्या । विशेषितगुणः विशेषितः अतिशयितः गुणः रागः यस्य सः तथोक्तः । श्यामावदातारुणं श्यामं च अवदातं च अरुणं च तथोक्तम् । वर्णो वर्णेन' इति कर्मधारयसमासः । कुरव्वकं कुरव्वकपुष्पम् । प्रत्याख्यातविशेषकं

आक्रान्ता तिलकक्रिया च तिलकैर्लग्नद्विरेफाञ्जनैः
सावज्ञेव मुखप्रसाधनविधौ श्रीर्माधवी योषिताम् ॥५॥
(उभौ नाट्येनोद्यानशोभां निर्वर्णयतः)
(ततः प्रविशति पर्युत्सुका मालविका)

मालविका—अविण्णाहहिअअं भट्टारं अहिलसन्ती अत्तणो
अविज्ञातहृदयं भर्त्तारमभिलषन्त्यात्मनोऽ
वि दाव लज्जेमि। कुदो विहवो सिणिद्धस्स सहीजणस्स इमं वुत्तन्तं
पि तावल्लज्जे। कुतो विभवः स्निग्धस्य सखीजनस्येमं वृत्तान्त
आचक्खिदुं। ण जाणे अप्पडिआरगुरुअं वेअणां केत्तिअं कालं
माख्यातुम्। न जानेऽप्रतीकारगुरुकां वेदनां कियन्तं कालं
मअणो मं णइस्सदित्ति। (इति कतिचित्पदानि गत्वा) कहिंखु
मदनो मां नेष्यतीति। कुत्र खलु
पत्थिदह्मि। (इति स्मृतिमभिनीय) आदिट्ठह्मि देवीए। गोदमचावलादो
प्रस्थितास्मि। आदिष्टास्मि देव्या। गौतमचापला-
दोलापरिभट्ठाए सरुजा मह चलणा। तुमं दाव गदुअ तवणीअ
द्दोलापरिभ्रष्टायाः सरुजौ मम चरणौ। त्वं तावद्गत्वा तपनीया
सोअस्स दोहलं णिवट्टेहि त्ति। जदि सो पञ्चरत्तब्भन्तरे कुसुमं दंसेदि
शोकस्य दोहदं निवर्तयेति। यद्यसौ पञ्चरात्राभ्यन्तरे कुसुमं दर्शयति
तदो अहं अहिलासपूरइत्तअं पसादं दाइस्सं ति। जाव णिओअभूमिं
ततोहमभिलाषपूरयितृकं प्रसादं दास्यामीति। यावन्नियोगभूमिं

प्रत्याख्यातं तिरस्कृतं विशेषकं पत्रभङ्गो येन तथोक्तम्। लग्नद्विरेफाञ्जनैः लग्नः सक्तः द्विरेफः भ्रमरः एव अञ्जनं येषु तैः। तिलकैः तिलककुसुमैः। तिलकक्रियापि तिलकस्य ललाटिकायाः क्रिया। आक्रान्ता उल्लङ्घिता, परिभूतेत्यर्थः। माधवी मधुसंबन्धिनी। श्रीः शोभा। योषितां स्त्रीणाम्। मुखप्रसाधनविधौ मुखालङ्कारकरणे। सावज्ञेव अवमानसहितेव। अवमाननां कृतवतीवेत्यर्थः ॥५॥

पञ्चरात्राभ्यन्तरे पञ्चरात्रमध्ये। अभिलाषपूरयितृकं प्रियसम्मानदायकम्। प्रसादं परितोषम्। नियोगभूमिं तपनीयाशोकसमीपम्।

पुढमं गदा होमि,ताव अणुपदं मम चलणालंकारहत्थाए बकुलावलिआए
प्रथमं गता भवामि, तावदनुपदं मम चरणालंकारहस्तया बकुलावलिकया
आअन्तव्वं, परिदेवइस्सं तावबीसद्धं मुहुत्तअं।
गन्तव्यम्, परिदेवयिष्यामि तावद्विस्रब्धं मुहूर्तकम्।

(इति परिक्रामति)

विदू०—(दृष्ट्वा) वअस्स,इअं खु सीहुपाणुव्वेजिदस्स मच्छण्डिआ
वयस्य,इयं खलु सीधुपानोद्वेजितस्य मत्स्यण्डिको
उवणदा।
पनता।

राजा—अयि, किमेतत्।

विदू०—एसा खु णादिपज्जेत्तवेसा ऊसुअवअणा एआइणी
एषा खलु नातिपर्याप्तवेषोत्सुकवदनैकाकिनी
मालविआ अदूरे वट्टदि।
मालविकाऽदूरे वर्तते।

राजा—(सहर्षम्) कथं मालविका।

विदू०—अह इं।
अथकिम्।

राजा—शक्यमिदानीं जीवितमवलम्बितुम्।

त्वदुपलभ्य समीपगतां प्रियां
हृदयमुच्छ्वसितं मम विक्लवम्।
तरुवृतां पथिकस्य जलार्थिनः
सरितमारसितादिव सारसात् ॥६॥

प्रथमं गता भवामि 'यावत् पुरानिपातयोर्लट्' इति भविष्यदर्थे लट्।
मत्स्यण्डिका नाम शर्कराविशेषः।

त्वदिति। विक्लवं विवशितम्। मम। तत् हृदयम्। प्रियां मालविकाम्। समीपगताम् आसन्नप्राप्ताम्। उपलभ्य श्रुत्वा। उच्छ्वसितं प्रसन्नम्। जलार्थिनः जलपानेच्छोः पथिकस्य पान्थस्य। तरुवृतां तरुच्छन्नाम्। सरितं कासारम्। आरसितात् शब्दितात्। सारसात् सारसपक्षिणः। आसन्नं जलमिति उपलभ्येव ॥६॥

अथ क्व तत्रभवती ।

विदू०—एसा तरुराइमज्झादो णिक्कन्ता इदो एव्व परिवट्टन्ती
एषा तरुराजिमध्यान्निष्क्रान्तेत एव परिवर्तमाना
दीसइ ।
दृश्यते ।

राजा—(विलोक्य सहर्षम्) वयस्य, पश्यामि ।

विपुलं नितम्बबिम्बे मध्ये क्षामं समुन्नतं कुचयोः ।
अत्यायतं नयनयोर्मम जीवितमेतदायाति ॥७॥

सखे, पूर्वस्मादतिमनोहरमवस्थान्तरमारूढा तत्रभवती । तथाहि

शरकाण्डपाण्डुगण्डस्थलेयमाभाति परिमिताभरणा ।
माधवपरिणतपत्रा कतिपयकुसुमेव कुन्दलता ॥८॥

विदू०—एसावि भवं विअ मअणव्वाहिण परामिट्ठा भविस्सदि ।
(एषापि भवानिव मदनव्याधिना परामृष्टा भविष्यति ।

राजा—सौहार्दमेवं पश्यति ।

माल०—अअं सो ललिअदोहलापेक्खी अग्गहीदकुसुमणेवत्थो
अयं स ललितदोहदापेक्षी अगृहीतकुसुमनेपथ्य
उक्कण्ठिदाए मह अणुकरेदि असोओ । जाव से पच्छायसीदले सिला-
उत्कण्ठिताया ममानुकरोत्यशोकः । यावदस्य प्रच्छायशीतले शिला-
पट्टए णिसण्णा अत्ताणं विणोदेमि ।
पट्टके निषण्णात्मानं विनोदयामि ।

विपुलमिति । नितम्बबिम्बे श्रोण्याम् । विपुलं विशालम् । मध्ये अवलग्ने । क्षामं कृशम् । कुचयोः स्तनयोः । समुन्नतम् । नयनयोः लोचनयोः । अत्यायतम् अतिविस्तृतम् । मम । एतज्जीवितमेव । आयाति ॥७॥

शरेति । शरकाण्डपाण्डुगण्डस्थला शरकाण्डं शरवणदण्डः गण्डयोः स्थलं शरकाण्डवत् पाण्डु धवलं गण्डस्थलं यस्याः सा पाण्डुकपोलेत्यर्थः । परिमिताभरणा अल्पाभरणभूषिता । इयं मालविका । आयाति । कथमिव । माधवपरिणतपत्रा वसन्तागमनजीर्णपर्णा । कतिपयकुसुमा अल्पप्रसूना । कुन्दलताइव ॥८॥

विदू०—सुदं भवदा। उक्कण्ठिदम्हित्ति तत्तहोदीए मन्तिदं।
श्रुतं भवता। उत्कण्ठितास्मीति तत्रभवत्या मन्त्रितम्।

राजा—नैतावता भवन्तं प्रसन्नतर्कं मन्ये। कुतः।

वोढा कुरवकरजसां किसलयपुटभेदशीकरानुगतः।
अनिमित्तोत्कण्ठामपि जनयति मनसो मलयवातः ॥९॥

(मालविकोपविष्टा)

राजा—सखे इतस्तावत्। आवां लतान्तरितौ भवावः।

विदू०—इरावदिं विअ अदूरे समत्थेमि।
इरावतीमिवादूरे समर्थये।

राजा—नहि कमलिनीं दृष्ट्वा ग्राहमवेक्षते मतङ्गजः। (इति विलोकयन् स्थितः)

माल०—हिअअ णिरवलम्बादो अदिभूमिलंघिणो मणोरहादो विरम। किं मं आआसेसि।
हृदय निरवलम्बनादतिभूमिलङ्घिनो मनोरथाद्विरम। किं मामायासयसि।

(विदूषको राजानमवेक्षते)

राजा—प्रिये पश्य वामतां स्नेहस्य।

औत्सुक्यहेतुं विवृणोषि न त्वं तत्वावबोधैकरसो न तर्कः।
तथापि रम्भोरु करोमि लक्ष्यमात्मानमेषां परिदेवितानाम् ॥१०॥

वोढेति। कुरवकरजसां कुरवकपुष्पपरागान्'कर्मणि षष्ठी'। वोढा वहन्। किसलयपुटभेदशीकरानुगतः प्रवालमुकुलविकासनमकरन्दशीकरसहितः। मलयवातः। मनसः चेतसः। अनिमित्तोत्कण्ठां प्रियाविरहरहितस्यापि उत्कण्ठाम् औत्सुक्यं जनयति ॥९॥

मतङ्गजः मत्तगजः। कमलिनीं सरितम्। ग्राहं नक्रम्। नावेक्षते हि न गणयति।

औत्सुक्येति। प्रिये। त्वम्। औत्सुक्यहेतुं विचाराभिलाषकारणं न विवृणोषि न प्रकाशयसि। तर्कः विचारः। तत्वावबोधैकरसः तत्वं तथ्यम् अवबोधज्ञानं सत्यज्ञाने एकरसः मुख्यरसः। न। हे रम्भोरु। तथापि। एषां परिदेवितानां विलापानाम्। आत्मानम्। लक्ष्यं करोमि विलापपात्रमहं भवामि॥१०॥

विदू०—संपदं भवदो णिस्संसअं भविस्सदि । एसा अप्पिद-
सांप्रतं भवतो निःसंशयं भविष्यति । एषार्पित
मअणसंदेसा विविक्ते णं बउलावलिआ उवट्ठिदा ।
मदनसंदेशा विविक्ते एनां बकुलावलिकोपस्थिता ।

राजा—अपि स्मरेदसावस्मदभ्यर्थनाम् ।

विदू०—किं दाणिं एसा दासीए दुहिदा तुह गुरुअं संदेसं
किमिदानीमेषा दास्या दुहिता तव गुरुकं संदेशं
विसुमरेदि । अहं वि दाव ण विसुमरेमि ।
विस्मरति । अहमपि तावन्न विस्मरामि ।

(प्रविश्य चरणालंकारहस्ता)

बकु०—अवि सुहं सहीए ।
अपि सुखं सख्याः ।

माल०—अह्मो बउलावलिआ । सहि साअदं ते । उवविस ।
अहो बकुलावलिका । सखि स्वागतं ते । उपविश ।

बकु०—(उपविश्य) हला तुमं दाणिं जोग्गदाए णिउत्ता । ता
सखि त्वमिदानीं योग्यतया नियुक्ता । तस्मा
एकं चलणं उवणेहि । जाव सालत्तअं सनूउरं च करेमि ।
देकं चरणमुपनय । यावत्सालक्तकं सनूपुरं च करोमि ।

माल०—(आत्मगतम्) हिअअ अलं सुहिदिदाए उवट्ठिदो अअं
हृदय अलं सुखिततया उपस्थितोऽयं
विहवोत्ति । कहं दाणीं अत्ताणं मोचएअं । अहवा एदं एव्व मम
विभव इति । कथमिदानीमात्मानं मोचयेयम् । अथवैतदेव मम
मिच्चुमण्डणं हविस्सदि ।
मृत्युमण्डनं भविष्यति ।

बकु०—किं विआरेसि । ऊसुआ खु इमस्स तवणीआसोअस्स
किं विचारयसि । उत्सुका खल्वस्य तपनीयाशोकस्य
कुसुमुग्गमे देवी ।
कुसुमोद्गमे देवी ।

राजा—कथमशोकदोहदनिमित्तोऽयमारम्भः ।

विदू०—किं णु खु जाणासि तुमं । मह कालणादो देवी इमं अन्ते
किं नु खलु जानासि त्वम् । मम कारणाद्देवीमामन्तः-
उरणेवच्छेण जोअइस्सदित्ति ।
पुरनेपथ्येन योजयिष्यतीति ।

माल०—हला मरिसेहि दाव णं ।
सखि मर्षय तावदेनम् ।

[इति पादमुपहरति]

बकु०—अइ सरीरअंसि मे ।
अयि शरीरमसि मे ।

[इतिनाट्येन चरणसंस्कारमारभते]

राजा—

चरणान्तनिवेशितां प्रियायाः
सरसां पश्य वयस्य रागरेखाम् ।
प्रथमामिव पल्लवप्रसूतिं
हरदग्धस्य मनोभवद्रुमस्य ॥११॥

विदू०—चलणाणुरूवो खु तत्तहोदीए अहिआरो उवक्खित्तो ।
चरणानुरूपः खलु तत्रभवत्या अधिकार उपक्षिप्तः ।

राजा—सम्यगाह भवान् ।

नवकिसलयरागेणाग्रपादेन बाला
स्फुरितनखरुचा द्वौ हन्तुमर्हत्यनेन ।

अन्तःपुरनेपथ्यं देवीनूपराभरणम् ।

चरणेति । हे वयस्य । प्रियायाः । चरणान्तनिवेशितां पादाग्रप्रयुक्ताम् । सरसां सद्रवाम् । रागरेखां लाक्षारसशोणरेखाम् । हरदग्धस्य ईश्वरनयनाग्निदाहितस्य । मनोभुव एव द्रुमः तस्य कामवृक्षस्य । प्रथमां पूर्वमुत्पन्नाम् । पल्लवप्रसूतिं किसलयाङ्कुरमिव ॥११॥

उपक्षिप्तः दत्तः ।

नवेति । बाला । नवकिसलयरागेण प्रत्यग्रप्रवालशोभितेन । स्फुरितनख-रुचा विलसन्नखकान्तियुक्तेन । अनेन अग्रपादेन पादाग्रेण । हन्तुं प्रहर्तुम् । द्वौ ।

अकुसुमितमशोकं दोहदापेक्षया वा
प्रणमितशिरसं वा कान्तमार्द्रापराधम् ॥१२॥

विदू०—पहरिस्सदि तत्तहोदी तुमं अवरद्धम्।
प्रहरिष्यति तत्रभवती त्वामपराद्धम्।

राजा—प्रतिगृहीतं वचः सिद्धिदर्शिनो ब्राह्मणस्य।

(ततः प्रविशति युक्तमदा इरावती चेटी च)

इरा०—हञ्जे णिउणिए सुणोभि बहुसो मदो किल इत्थिआजणस्स
चेटि निपुणिके शृणोभि बहुशो मदः किल स्त्रीजनस्य
विसेसमण्डणं ति। अवि सच्चो लोअवाओ अअं।
विशेषमण्डनमिति। अपि सत्यो लोकवादोऽयम्।

निपु०—पढमं लोअवाओ एव्व। अज्ज सच्चो संवुत्तो।
प्रथमं लोकवाद एव। अद्य सत्यः संवृत्तः।

इरा—संकित्तणसंसिणा अलं सिणेहेण। कहेहि कुदो दाणिं
संकीर्तनशंसिनालं स्नेहेन। कथय कुत इदानी
अवगदं घरं पुढमं गदो भट्टोत्ति।
मवगतं दोलागृहं प्रथमं गतो भर्तेति।

निपु०—भट्टिणीए अखण्डिदादो पणआदो।
भट्टिन्या अखण्डितात्प्रणयात्।

इरा०—अलं सेवाए। मज्झत्थदं परिगहिअ भणाहि।
अलं सेवया। मध्यस्थतां परिगृह्य भण।

निपु०—वसन्तोवाअणलोलुवेण अज्जगोदमेण कहिअं। तुवरदु
वसन्तोपायनलोलुपेनार्यगौतमेन कथितम्। त्वरतां
भट्टिणी।
भट्टिनी।

इरा०—(अवस्थासदृशं परिक्रम्य) हञ्जे मदेण किलाभिअमाणं
चेटि मदेन क्लाम्यमान

अर्हति प्राप्ता भवति। अकुसुमितम् अपुष्पितम् अशोकं च। दोहदापेक्षया दोहदप्राप्तये। आर्द्रापराधं प्रत्यग्रापराधम्। प्रणिहितशिरसं पादतले निहितशिरसं कान्तं नायकं च। द्वौ हन्तुमर्हतीति ॥१२॥

अत्ताणं अज्जउत्तदंसणे हिअअं तुवरेदि। चलणा उण ण मग्गे पसरन्ति।
मात्मानमार्यपुत्रदर्शने हृदयं त्वरयति। चरणौ पुनर्न मार्गे प्रसरतः।

निपु०—णं पत्तह्म दोलाघरं।

नन्तु प्राप्ते स्वो दोलागृहम्।

इरा०—णिउणिए ण एत्थ अज्जउत्तो दीसहि।

निपुणिके नात्र आर्यपुत्रो दृश्यते।

निपु०—भट्टणीए ओलोअदु। परिहासणिमित्तं कहिं वि· गूढेण

भट्टिन्यत्रलोकयतु। परिहासनिमित्तं कुत्रापि गूढेन
भत्तुणा होदव्वं। इमं पिअङ्गुलदापरिक्खित्तं असोअसिलापट्टअं
भर्त्रा भवितव्यम्। इमं प्रियङ्गुलतापरिक्षिप्तमशोकशिलापट्टक
अम्हे वि पविसामो।
मावामपि प्रविशावः।

इरा०—(तथा करोति)

निपु०—(विलोक्य) ओलोअदु भट्टिणी। चूदङ्कुरं विचिण्णन्तीणं

अवलोकयतु भट्टिनी। चूताङ्कुरं विचिन्वत्योः
पिवीलिआहिं दंसिदं।
पिपीलिकाभिर्दष्टम्।

इरा०—कहं विअ।

कथमिव।

निपु०—एसा बउलावलिआ असोअपाअवच्छाआए मालविआए

एषा बकुलावलिका अशोकपादपच्छायायां मालविकायाः
चलणालंकारं णिव्वट्टेदि।
चरणालङ्कारं निवर्तयति।

इरा०—(शङ्कां रूपयित्वा) अभूमी इअं मालविआए। कहं एत्थ

अभूमिरियं मालविकायाः। कथमत्र
तक्केसि।
तर्कयसि।

पिपीलिकाभिर्दष्टं राजानं मार्गमाणयोरावयोर्मालविकादर्शनं पिपीलिकासम मित्यर्थः।

निपु०—तक्केमि दोलापरिब्भट्टाए सरुअचलणाए देवीए
तर्कयामि दोलापरिभ्रष्टया सरुजचरणया देव्या
असोअदोहलाहिआरे मालविआ णिउत्तेत्ति। अण्णहा कहं देवी सअं
अशोकदोहदाधिकारे मालविका नियुक्तेति। अन्यथा कथं देवी स्वयं
धारिअं णूउरजुउलं परिअणस्स अणुजाणिस्सदि।
धारितं नूपुरयुगलं परिजनस्यानुज्ञास्यति।

इरा०—महदी क्खु से संभावणा।
महती खल्वस्याः संभावना।

निपु०—किं उण ण अण्णेसीअदि भट्टा।
किं पुनर्नान्विष्यते भर्ता।

इरा०—हञ्जे ण मे चलणा अण्णदो पवट्टन्ति। मणो मह किंवि
हञ्जे न मे चरणावन्यतः प्रवर्तेते। मनो मम किमपि
विआरेदि। आसङ्किदस्स दाव अन्तं गमिस्सं। (इति मालविकां
विकारयति। आशङ्कितस्य तावदन्तं गमिष्यामि।
निर्वर्ण्य आत्मगतम्) **ठाणे क्खु कादरं मे हिअअं।**
स्थाने खलु कातरं मे हृदयम्।

बकु०—(मालविकायै चरणं दर्शयन्ती) **अवि रोअदि ते राअरेहा-**
अपि रोचते ते रागरेखा-
विण्णासो।
विन्यासः।

माल०—हला अत्तणो चलण गदोत्ति लज्जेमि णं पसंसिदुं। केण
सखि आत्मनश्चरणगत इति लज्जे एनं प्रशंसितुम्। केन
पसाहणकलाए अहिविणीदासि।
प्रसाधनकलायामभिविनीतासि।

बकु०—एत्थ अहं भत्तुणो सीसह्मि।
अत्राहं भर्तुः शिष्यास्मि।

विदू०—तुवरेहि दाव णं गुरुदक्खिणाए।
त्वरय तावदेनां गुरुदक्षिणायै।

मालo—दिट्ठिआ ण गव्विदासि ।
दिष्ट्या न गर्वितासि ।

बकुo—उवदेसाणुरूवा चलणा लम्भिअ अज्ज गव्विदा भविस्सं ।
उपदेशानुरूपौ चरणौ लब्ध्वाद्य गर्विता भविष्यामि ।
(आत्मगतम्) हन्त सिद्धं मे दोच्चं । (रागं विलोक्य । प्रकाशम्) सहि
हन्त सिद्धं मे दौत्यम् । सखि,
एक्कस्स दे चलणस्स अवसिदो राअणिक्खेवो । केवलं मुहमारुदो
एकस्य ते चरणस्यावसितो रागनिक्षेपः । केवलं मुखमारुतो
लम्भइदव्वो । अहवा पवादं एव्व एदं ठाणं ।
लम्भयितव्यः । अथवा प्रवातमेवैतत्स्थानम् ।

राजा—सखे पश्य पश्य ।

आर्द्रालक्तकमस्याश्चरणं मुखमारुतेन वीजयितुम् ।
प्रतिपन्नः प्रथमतरः संप्रति सेवावकाशो मे ॥१३॥

विदूo—कुदो दे अणुसओ । चिरं भवदा एदं कमेण अणुहवि
कुतस्तेऽनुशयः । चिरं भवता एतत्क्रमेणानुभवि-
दव्वं ।
तव्यम् ।

बकुo—सहि अरुणसदपत्तं विअ सोहदि दे चलणो । सव्वहा
सखि अरुणशतपत्रमिव शोभते ते चरणः । सर्वथा
भत्तुणो अङ्कपरिवट्टिणी होहि ।
भर्तुरङ्कपरिवर्तिनी भव ।

(इरावती निपुणिकामवेक्षते)

राजा—ममेयमाशीः ।

मालo—हला अवअणीअं मन्तेसि ।
सखि अवचनीयं मन्त्रयसे ।

आर्द्रेति । अस्याः मालविकायाः । आर्द्रालक्तकं द्रवालक्तकम् । चरणं पादम् । मुखमारुतेन मुखवायुना । वीजयितुं शोषणार्थं फूत्कारवायुं कर्तुम् । मे मम । प्रथमतरः श्रेष्ठतरः । सेवावकाशः सेवावसरः । प्रतिपन्नः प्राप्तः ॥१३॥

बकु०—मन्तइद्व्वं एव्व मए मन्तिदं ।
मन्त्रयितव्यमेव मया मन्त्रितम् ।

माल०—पिआ खु अहं तव ।
प्रिया खल्वहं तव ।

बकु०—ण केवलं मह ।
न केवलं मम ।

माल०—कस्स वा अण्णस्स ।
कस्य वान्यस्य ।

बकु०—गुणेसु अहिणिवेसिणो भत्तुणो वि ।
गुणेष्वभिनिवेशिनो भर्तुरपि ।

माल०—अलीअं मन्तेसि । एदं एव्व मइ णत्थि ।
अलीकं मन्त्रयसे । एतदेव मयि नास्ति ।

बकु०—सच्चं तुइ णत्थि । भत्तुणो किसेसु ईसिपरिपण्डुरेसु दीसइ अङ्गेसु ।
सत्यं त्वयि नास्ति । भर्तुः कृशेषु ईषत्परिपाण्डुरेषु दृश्यतेऽङ्गेषु ।

निपु०—पुढमं गणिदं विअ हदासाए उत्तरं ।
प्रथमं गणितमिव हताशाया उत्तरम् ।

बकु०—अणुराओ अणुराएण पच्चेट्ठव्वो त्ति सुअणवअणं पमाणीकरेहि ।
अनुरागोऽनुरागेण प्रत्येष्टव्य इति सुजनवचनं प्रमाणीकुरु ।

माल०—किं अत्तणो छन्देण मन्तेसि ।
किमात्मनश्छन्देन मन्त्रयसे ।

बकु०—णहि णहि । भत्तुणो खु एदाइं पणअमिदुआइं अक्खराइं वत्तन्तरिदाइं ।
नहि नहि । भर्तुः खल्वेतानि प्रणयमृदुकान्यक्षराणि वक्त्रान्तरितानि ।

ईषत्पाण्डुरेषु दरपाण्डुरेषु ।

माल०—हला देविं विचिन्तिअ ण मे हिअअं विस्ससदि ।
सखि देवीं विचिन्त्य न मे हृदयं विश्वसिति ।
बकु०—मुद्धे भमरसंबाधोत्ति वसन्तावदारसव्वस्सं किं ण
मुग्धे भ्रमरसंबाध इति वसन्तावतारसर्वस्वं किं न
चूदप्पसवो ओदंसिदव्वो ।
चूतप्रसवोऽवतंसयितव्यः ।
माल०—तुमं दाव दुज्जादे अच्चन्तं सहाया होहि ।
त्वं तावद् दुर्जातेऽत्यन्तं सहाया भव ।
बकु०—विमद्दसुरही बउलावलिआ खु अहं ।
विमर्दसुरभिर्बकुलावलिका खल्वहम् ।
राजा—साधु बकुलावलिके साधु ।

भावज्ञानानन्तरं प्रस्तुतेन
प्रत्याख्याने दत्तयुक्तोत्तरेण ।
वाक्येनेयं स्थापिता स्वे निदेशे
स्थाने प्राणाः कामिनां दूत्यधीनाः ॥१४॥

इरा०—हञ्जे पेक्ख । कारिदा एव्व बउलावलिआए एदस्सिं पदं
हञ्जे पश्य । कारितैव बकुलावलिकयैतस्मिन् पदं
मालविआ ।
मालविका ।
निपु०—भट्टिणि णिव्विआरस्सवि उस्सुअदाजणओ उवदेसो ।
भट्टिनि निर्विकारस्याप्युत्सुकताजनक उपदेशः ।

दुर्जाते व्यसने ।

भावेति । 'अलीकं मन्त्रयसे, एतदेव मयि नास्ति' इत्यादिना मालविका-भावोज्ञातः । तदनन्तरं प्रस्तुतं बकुलावलिकावाक्यम् 'अनुरागोऽनुरागेण प्रत्येष्टव्यः' इत्यादिना तस्य प्रत्याख्यानं किमात्मनश्छन्देन इत्यादिना । तस्य 'भर्तुः खल्वेतानि' इत्यादि युक्तोत्तरं तद्वता तेन वाक्येन स्वे निदेशे स्थापिता मालविकेति यत्, तेन, कामिनां प्राणाः दूत्यधीना इति यदुच्यते, तत् स्थाने युक्तम् ॥१४॥

इरा०—ठाणे खु संकिदं मे हिअअं। गहीदत्था अणन्तरं चिन्तइस्सं।
स्थाने खलु शङ्कितं मे हृदयम्। गृहीतार्थानन्तरं चिन्तयिष्यामि।
बकु०—एसो दुदीओवि दे णिव्वुत्तपरिकम्मा चलणो। जाव
एष द्वितीयोऽपि ते निर्वृत्तपरिकर्मा चरणः। यावद्
दुवेवि सणूउरे करेमि। (इति नाट्येन नूपरयुगलमामुच्य) हला उट्ठेहि
द्वावपि सनूपुरौ करोमि। हला उत्तिष्ठ
अणुचिट्ठ देवीए असोअविआसइत्तअं णिओअं।
अनुतिष्ठ देव्या अशोकविकासयितृकं नियोगम्।
(उभे उत्तिष्ठतः)
इरा—सुदो देवीए णिओओ। होदु दाणिं।
श्रुतो देव्या नियोगः। भवत्विदानीम्।
बकु—एसो उवारूढराओ उअभोअक्खमो पुरदो दे वट्टइ।
एष उपारूढराग उपभोगक्षमः पुरतस्ते वर्तते।
माल०—(सहर्षम्) किं भट्टा।
किं भर्ता।
बकु०—(सस्मितम्) ण दाव भट्टा। एसो असोअसाहावलम्बी
न तावद्भर्ता। एषोऽशोकशाखावलम्बी
पल्लवगुच्छओ। ओदंसेहि णं।
पल्लवगुच्छकः। अवतंसयैनम्।
विदू०—अवि सुदं भवदा।
अपि श्रुतं भवता।
राजा—सखे पर्याप्तमेतावता कामिनाम्।

अनातुरोत्कण्ठितयोः प्रसिध्यता
समागमेनापि रतिर्न मां प्रति।

एतत् पदम् एष व्यवसायः। 'पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुषु' इति। उपारूढरागः गृहीतस्नेहः। उपभोगक्षमः संभोगक्षमः।

अनातुरेति। अनातुरोत्कण्ठितयोः अनातुरः अनार्तः कामोत्कण्ठारहित इत्यर्थः। प्रसिध्यता संभवता। समागमेनापि संपर्केणापि। मां प्रति माम्

परस्परप्राप्तिनिराशयोर्वरं
शरीरनाशोऽपि समानुरागयोः ॥१५॥

(मालविका रचितपल्लवावतंसा सलीलं पादमशोकाय प्रहिणोति)

राजा—वयस्य ।

आदाय कर्णकिसलयमस्मादियमत्र चरणमर्पयति ।
उभयोः सदृशविनिमयादात्मानं वञ्चितं मन्ये ॥१६॥

माल०—अवि णाम अह्माणं सम्भावना सफला भवे ।
अपि नाम आवयोः सम्भावना सफला भवेत् ।

बकु०—हला णत्थि दे दोसो । णिग्गुणो अअं असोओ जइ
सखि नास्ति ते दोषः । निर्गुणोऽयमशोको यदि
कुसुमुब्भेदमन्थरो हवे जो इरिसं चलणसक्कारं लहेहि ।
कुसुमोद्भेदमन्थरो भवेद्य ईदृशं चरणसत्कारं लभते ।

राजा—

अनेन तनुमध्यया मुखरनूपुराराविणा
नवाम्बुरुहकोमलेन चरणेन संभावितः ।
अशोक यदि सद्य एव कुसुमैर्न संपत्स्यसे
वृथा वहसि दोहदं ललितकामिसाधारणम् ॥१७॥

अनु, मत्पक्ष इत्यर्थः ।. रतिः शृङ्गारः न भवति एकानुरागस्य रसाभासत्वात् ।

आदायेति । अस्मात् अशोकात् । कर्णकिसलयं कर्णपूरम् । आदाय गृहीत्वा । इयं मालविका । अत्र अशोके । चरणं पादम् । अर्पयति । उभयोः । सदृशविनिमयात् अशोकचरणयोस्सादृश्यत्वात् । आत्मानं वञ्चितं मन्ये ॥१६॥

कुसुमोद्भेदमन्थरः कुसुमदर्शनमन्दः योऽयमशोक ईदृशचरणसत्कारं लभते स यदि कुसुमोद्भेदमन्थरो भवेत् नैष ते दोषः । अयमशोको निर्गुणः विरस इत्यर्थः ।

अनेनेति । तनुमध्यया कृशोदर्या । मुखरनूपुराराविणा वाचालमञ्जीरशब्द-सहितेन । नवाम्बुरुहकोमलेन सद्यो विकसितसरोजवन्मनोहरेण । अनेन चरणेन । संभावितः स्पृष्टः । त्वम् । अशोक । सद्यः झटित्येव । मुकुलैः कुसुमैः । न संपत्स्यसे न जनिष्यसे यदि । ललितकामिसाधारणं शृङ्गारविलासियुवसमुदाय साधारणम् । दोहदम् आर्तवसूनम् । वृथा वहसि निरर्थकं वहसि ॥१७॥

सखे वचनावसरपूर्वकं प्रवेष्टुमिच्छामि ।

विदू०—एहि । णं परिहासइस्सं ।

एहि । एनां परिहासयिष्यामि ।

(उभौ प्रवेशं कुरुतः)

निपु०—भट्टिणि भट्टा एत्थ पविसदि ।

भट्टिनि भर्तात्र प्रविशति ।

इरा०—एव्वं पुढमं मम चिन्तिदं हिअएण ।

एवं प्रथमं मम चिन्तितं हृदयेन ।

विदू०—(उपसृत्य) होदि जुत्तं णाम अत्तहोदो पिअवअस्सो अअं

भवति युक्तं नाम अत्रभवतः प्रियवयस्योऽयम

असोओ वामपादेण ताडिदुं ।

शोकः वामपादेन ताड़यितुम् ।

उभे—(ससंभ्रमम्) अह्मो भट्टा ।

अहो भर्ता ।

विदू०—बउलावलिए गहीदत्थाए तुए अत्तहोदी ईरिसं अविणअं

बकुलावलिके गृहीतार्थया त्वयात्रभवतीदृशमविनयं

करन्ती कीस ण णिवारिदा ।

कुर्वती कस्मान्न निवारिता ।

(मालविका भयं रूपयति)

निपु०—भट्टिणि पेक्ख । किं पउत्तं अज्जगोदमेण ।

भट्टिनि पश्य । किं प्रवृत्तमार्यगौतमेन ।

इरा०—कहं खु बह्मबन्धु अण्णहा जीविस्सदि ।

कथं खलु ब्रह्मबन्धुरन्यथा जीविष्यति ।

बकु०—अज्ज एसा देवीए णिओअं अणुचिट्ठदि । एदस्सिं

आर्य एषा देव्या नियोगमनुतिष्ठति । एतस्मि

अदिक्कमे परवदी इअं । पसीददु भट्टा ।

न्नतिक्रमे परवतीयम् । प्रसीदतु भर्ता ।

(इत्यात्मना सहैनां प्रणिपातयति)

राजा—यद्येवमनपराद्धासि । उत्तिष्ठ भद्रे (इति हस्तेनगृहीत्वैनामुत्थापयति)

विदू०—जुज्जइ। देवी एत्थ माणइदव्वा।

युज्यते। देव्यत्र मानयितव्या।

राजा—

किसलयमृदोर्विलासिनि कठिने निहितस्य पादपस्कन्धे।

चरणस्य न ते बाधा संप्रति वामोरु वामस्य ॥१८॥

(मालविका लज्जां नाटयति)

इरा०—अहो णवणीदहिअओ अज्जउत्तो।

अहो नवनीतहृदय आर्यपुत्रः।

माल०—बउलावलिए एहि। अनुट्ठिदं अत्तणो णिओअं देविए णिवेदेह्म।

बकुलावलिके एहि। अनुष्ठितमात्मनो नियोगं देव्यै निवेदयावः।

बकु०—तेण हि विण्णावेहि भट्टारं विसज्जेहित्ति।

तेन हि विज्ञापय भर्तारं विसर्जयेति।

राजा—भद्रे यास्यसि। ममतावदुत्पन्नावसरमर्थित्वं श्रूयताम्।

बकु०—अवहिदा सुणाहि। आणवेदु भट्टा।

अवहिता शृणु। आज्ञापयतु भर्ता।

राजा—

धृतिपुष्पमयमपि जनो बध्नाति न तादृशं चिरात्प्रभृति।

स्पर्शामृतेन पूरय दोहदमस्याप्यनन्यरुचेः ॥ १९ ॥

इरा०—(सहसोपसृत्य) पूरेहि पूरेहि। णं असोओ कुसुमं दंसेदि।

पूरय पूरय। ननु अशोकः कुसुमं दर्शयति।

किसलयेति। हे विलासिनि। कठिने पादपस्कन्धे कठिने विटपे। निहितस्य। किसलयमृदोः। ते। वामस्य चरणस्य वामपादस्य। वामोरु। संप्रति। बाधा व्यसनं न नह्यपि ॥१८॥

धृतीति। अयमपि जनः अहमपि। चिरात्प्रभृति अनेककालमारभ्य। तादृशं तत्सदृशम्। धृतिपुष्पं प्रियसूनम्। न बध्नाति। अयमशोक इव चिरकालेनापि न बध्नातीत्यर्थः। अनन्यरुचेः अन्यासु न रुचेः अनन्याभिलाषिणः। अस्य मम। दोहदं वाञ्छाम्। स्पर्शामृतेन आलिङ्गनादिस्पर्शरसेन ॥१९॥

अअं उण पुप्फदि फलदि अ ।
अयं पुनः पुष्प्यति फलति च ।

(सर्वे इरावतीं दृष्ट्वा सम्भ्रान्ताः)

राजा—(अपवार्य) वयस्य का प्रतिपत्तिरत्र ।

विदू०—किं अणं । जङ्घाबलं एव्व ।
किमन्यत् । जङ्घाबलमेव ।

इरा०—बउलावलिए साहु तुए उवक्कन्तं । मालविए तुमं दाव
बकुलावलिके साधु त्वयोपक्रान्तम् । मालविके त्वं तावत्
सफलपत्थणं करेहि अज्जउत्तं ।
सफलप्रार्थनं कुर्वार्यपुत्रम् ।

उभे—पसीददु भट्टिणी । का अह्मे भत्तुणो पणअपरिग्गहस्स ।
प्रसीदतु भट्टिनी । के आवां भर्तुः प्रणयपरिग्रहस्य ।

(इति निष्क्रान्ते)

इरा०—अविस्ससणीया पुरिसा । मए क्खु अत्तुणो वञ्चणावअणं
अविश्वसनीयाः पुरुषाः । मया खलु आत्मनो वञ्चनावचनं
पमाणीकरिअ वाहगीदरत्ताए हरिणीए विअ असङ्किदाए एदं ण विण्णादं ।
प्रमाणीकृत्य व्याधगीतरक्तया हरिण्येवाशङ्कितयैतन्न विज्ञातम् ।

विदू०—(जनान्तिकम्) पडिजोएहि दाणिं किंपि । कम्मग्गहीदेण
प्रतियोजयेदानीं किमपि । कर्मगृहीतेन
कुम्भीलएण संधिच्छेदे सिक्खिओम्मित्ति वत्तव्वं होदि ।
कुम्भीलकेन संधिच्छेदे शिक्षितोऽस्मीति वक्तव्यं भवति ।

राजा—सुन्दरि न मे मालविकया कश्चिदर्थः । मया त्वं चिरय-
सीति यथा कथंचिदात्मा विनोदितः ।

इरा०—विस्ससणीओसि । मए ण विण्णादं ईरिसं विणोदवत्थु
विश्वसनीयोऽसि । मया न विज्ञातमीदृशं विनोदवस्तु

जङ्घाबलं धावनम् । कर्मगृहीतेन कर्मणि चौर्यकर्मणि गृहीतेनापि । कुम्भी-
लकेन चौरेण । सन्धिच्छेदे पिहितभूमिः सन्धिस्तस्य छेदने भेदने । सुरङ्गकरणे
इत्यर्थः शिक्षितः अभ्यस्तः अस्मि इति वक्तव्यं भवति । किमपि प्रतियोजय
उपपन्नम् अनुपपन्नं वा उत्तरं कुर्वित्यर्थः ।

अज्जउत्तेण उवलद्धंति । अण्णहा मन्दभाइणीए एव्वं ण करीअदि ।
आर्यपुत्रेणोपलब्धमिति । अन्यथा मन्दभागिन्यैवं न क्रियते ।

विदू०—मा दाव अत्तहोदी अत्तहोदो दक्खिणस्स उअरोहं भणदु ।
मा तावदत्रभवती अत्रभवतो दाक्षिण्यस्योपरोधं भणतु ।
समावत्तिदिट्ठेण देवीए परिअणेण संकहा वि जइ अवराहो ठाविअदि
समापत्तिदृष्टेन देव्याः परिजनेन संकथापि यदि अपराधः स्थाप्यते
एत्थ तुमं एव्व पमाणं ।
अत्र त्वमेव प्रमाणम् ।

इरा०—णं संकहा णाम होदु । किंति अत्ताणं आआसइस्सं ।
ननु संकथा नाम भवतु । किमित्यात्मानमायासयिष्यामि ।
(इति रुषा प्रस्थिता)

राजा—(अनुसरन्) प्रसीदतु भवती ।
(इरावती रशनासंदितचरणा व्रजत्येव)

राजा—सुन्दरि न शोभते प्रणयिनि जने निरपेक्षता ।

इरा०—सठ अविस्ससणीअहिअओसि ।
शठ अविश्वसनीयहृदयोऽसि ।

राजा—

शठ इति मयि तावदस्तु ते
परिचयवत्यवधीरणा प्रिये ।
चरणपतितया न चण्डि तां
विसृजसि मेखलयापि याचिता ॥ २० ॥

समापत्तिदृष्टेन, यदृच्छादृष्टेन । रशनासंदितं मेखलाबद्धम् ।

शठइति । हे प्रिये । परिचयवति परिचयः प्रशस्तः यस्य सः परिचयवान् तस्मिन् अतिशायने मतुप् । मयि । शठ इति गूढविप्रियकर इति । अवधीरणा तिरस्कारः अस्तु । यतः अतिपरिचयादवज्ञेति वदन्ति तस्मादियमवधीरणा युक्तेति भावः । हे चण्डि अत्यन्तकोपने । चरणपतितया । मेखलया । याचिता प्रार्थितापि । ताम् अवधीरणाम् । न विसृजसि किमिदं युक्तमिति शेषः ॥२०॥

इरा०—इअं पिं हदासा तुमं एव्व अणुसरदि ।
इयमपि हताशा त्वामेवानुसरति ।
(इति रशनामादाय राजानं ताडयितुमिच्छति)

राजा—इयमिरावती ।

बाष्पासारा हेमकाञ्चीगुणेन
श्रोणीबिम्बादव्यपेक्षांच्युतेन ।
चण्डी चण्डं हन्तुमभ्युद्यता मां
विद्युद्दाम्ना मेघराजीव विन्ध्यम् ।। २१ ।।

इरा०—किं मं एव्वं भूओ वि अवरद्धं करेसि ।
किं मामेवं भूयोप्यपराद्धां करोषि ।
(इति सरशनं हस्तमवलम्बयति)

राजा—

अपराधिनि मयि दण्डं संहरसि किमुद्यतं कुटिलकेशि ।
वर्धयसि विलसितं त्वं दासजनायात्र कुप्यसि च ।।२२।।

नूनमिदमनुज्ञातम् । (इति पादयोः पतति)

इरा०—ण खु इमे मालविआचलणा,जा दे हरिसदोहलं पूरइस्सन्ति।
न खल्विमौ मालविकाचरणौ, यौ ते हर्षदोहदं पूरयिष्यतः ।
(इति निष्क्रान्ता सचेटी)

विदू०—उठेहि । किदप्पसादोऽसि ।
उत्तिष्ठ । कृतप्रसादोऽसि ।

बाष्पेति । बाष्पासारा अश्रुवर्षा । श्रोणिबिम्बात् नितम्बबिम्बात् । अव्यपेक्षाच्युतेन कोपप्रस्थानव्यागलितेन । हेमकाञ्चीगुणेन । चण्डी अत्यन्तकोपना । चण्डम् माम् । हन्तुम् अभ्युद्यता प्रहर्तुमुद्यता । कथमिव, मेघराजी मेघमाला । विद्युद्दाम्ना सौदामिनीगुणेन । विन्ध्यं पर्वतमिव ।।२१।।

अपराधिनीति । हे कुटिलकेशि अरालकेशि । अपराधिनि कृतापराधे । मयि । उद्यतम् उद्योगितम् । दण्डम् आज्ञाम् । कथं संहरसि किमर्थं निवर्तयसि । विलसितं विलासम् । वर्धयसि । त्वं दासजनाय किङ्करजनाय । कुप्यसि च क्रुद्धासि च ।।२२।। अनुवक्रम् प्रतीपम् ।

राजा—(उत्थाय इरावतीमपश्यन्) कथं गतैव प्रिया ।

विदू०—वअस्य दिट्ठिआ इमस्स अविणअस्स अप्पसण्णा गदा एसा
वयस्य दिष्ट्या अनेनाविनयेनाप्रसन्ना गतैषा
ता वअं सिग्घं अवक्कमाम । जाव अङ्गारओ रासिं विअ अणुवक्कं
तद्वयं शीघ्रमपक्रमामः । यावदङ्गारको राशिमिवानुवक्रं
पदिगमणं ण करेदि ।
प्रतिगमनं न करोति ।

राजा—अहो मदनस्य वैषम्यम् ।

मन्ये प्रियाहृतमनास्तस्याः प्रणिपातलङ्घनं सेवाम् ।
एवं हि प्रणयवती सा शक्यमुपेक्षितुं कुपिता ॥२३॥

(इति निष्क्रान्तः सह वयस्येन ।)

इति तृतीयोऽङ्कः ।

मन्य इति । प्रियाहृतमनाः मालविकाहृतमनाः । प्रणिपातलङ्घनं प्रणामातिक्रमम् । तस्याः इरावत्याः । सेवाम् अनुकूलाचरणम् । मन्ये । सेवायाः फलमाह । कुपिता क्रुद्धा । प्रणयवती प्रेमवती । एवम् अनेन प्रकारेण प्रणिपातलङ्घनरूपेण । उपेक्षितुम् औदासीन्येन वर्तितुम् । शक्यं हि शक्या खलु । शक्यमिति निपातः ॥२३॥

चतुर्थोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति पर्युत्सुको राजा प्रतीहारी च)

राजा—(आत्मगतम्)

तामाश्रित्य श्रुतिपथगतामास्थया बद्धमूलः
संप्राप्तायां नयनविषयं रूढरागप्रवालः ।
हस्तस्पर्शे मुकुलित इव व्यक्तरोमोद्गमत्वात्
कुर्यात्क्लान्तं मनसिजतरुर्मां रसज्ञं फलस्य ॥१॥

(प्रकाशम्) सखे गौतम ।

प्रतीहारी—जेदु भट्टा । असंणिहिदो गोदमो ।
जयतु भर्ता । असंनिहितो गौतमः ।

राजा—(आत्मगतम्) आम् । मालविकावृत्तान्तज्ञानाय मया प्रेषितः ।

(प्रविश्य)

विदूषकः—वड्ढदु भवं ।
वर्धतां भवान् ।

राजा—जयसेने जानीहि तावत्क देवी धारिणी कथं वा सरुजचरणत्वाद्विनोद्यत इति ।

प्रती०—जं देवो आणवेदि । [इति निष्क्रान्ता]
यद्देव आज्ञापयति ।

राजा—सखे को वृत्तान्तस्तत्रभवत्यास्ते सख्याः ।

तामिति । तां मालविकाम् । श्रुतिपथगतां कर्णमार्गप्रविष्टाम् । आश्रित्य ज्ञात्वा । आस्थया वाञ्छया । बद्धमूलः प्राप्ताङ्घ्रिः रूढमूलः । नयनविषयं नयनगोचरं दृष्टिपथम् । संप्राप्तायां समागतायां सत्याम् । रूढरागप्रवालः उद्भूताभिलाषपल्लवः । हस्तस्पर्शैः देहसंसर्गैः । व्यक्तरोमोद्गमत्वात् दृष्टरोमाञ्चत्वात् । मुकुलित इव संजतमुकुल इव । एवंभूतः मनसिजतरुः कन्दर्पवृक्षः । क्लान्तं विरहव्यथितम् । माम् । फलस्य बीजस्य । रसज्ञम् अधरामृतरसज्ञम् । कुर्यात् किम् ॥१॥

विदू०—जो विडालगहीदाए परहुदिआए ।
यो विडालगृहीतायाः परभृतिकायाः ।

राजा—(सविषादम्) कथमिव ।

विदू०—सा खु तवस्सिणी ताए पिङ्गलच्छीए सारभाण्डभूघरए
सा खलु तपस्विनी तया पिङ्गलाक्ष्या सारभाण्डभूगृहे
मिच्चुमुहे विअ णिक्खित्ता ।
मृत्युमुखे इव निक्षिप्ता ।

राजा—ननु मत्संपर्कमुपलभ्य ।

विदू०—अह इं ।
अथ किम् ।

राजा—क एवंविमुखोऽस्माकं येन चण्डीकृता देवी ।

विदू०—सुणादु भवं । परिव्वाजिआए मे कहिदं । हिओ किल
शृणोतु भवान् । परिव्राजिकया मे कथितम् । ह्यः किल
तत्तहोदी इरावदी रुजाअक्कन्तचलणं देविं सुहं पुच्छिदुं आअदा ।
तत्रभवतीरावती रुजाक्रान्तचरणां देवीं सुखं प्रष्टुमागता ।

राजा—ततस्ततः

विदू०—तदो सा देवीए पुच्छिदा । किंणु ओलोइदो वल्लहजणो
ततः सा देव्या पृष्टा । किं न्ववलोकितो वल्लभजन
त्ति । ताए उत्तं । मन्दो वो उवआरो जं परिजणे संकन्तं वल्लहत्तणं
इति । तयोक्तम् । मन्दो व उपचारो यत्परिजने सङ्क्रान्तं वल्लभत्वं
ण जाणीअदि ।
न ज्ञायते ।

राजा—निर्भेदादृतेऽपि मालविकायामयमुपन्यासः शङ्कयति ।

विदू०—तदो ताए अणुबन्धिज्जमाणाए भवदो अविणअं अन्तरेण
ततस्तयानुबध्यमानया भवतोऽविनयमन्तरेण

बिडालगृहीतायाः मार्जारालम्बितायाः । पिङ्गलाक्ष्या मोहितनेत्रया, कोपात्पिङ्गलत्वम् । सारभाण्डमिव प्रधानमूलधनमिव ।

ह्यः किल पूर्वेद्युः किल । निर्भेदादृतेपि प्रतर्ककारणं विनापि । अन्तरेण उद्दिश्य ।

परिगहीदत्था किदा देवी।
परिगृहीतार्था कृता देवी।

राजा—अहो दीर्घरोषता तत्रभवत्याः। अतः परं कथय।

विदू०—किं अदो वरं। मालविआ बउलावलिआ अणिअल-
क्रिमतः परम्। मालविका बकुलावलिका च निगल-
वदीओ अदिट्ठसुज्जपादं पादालवासं णाअकण्णआओ विअ
वत्यावदृष्टसूर्यपादं पातालवासं नागकन्यके इवा-
अणुहोन्ति।
नुभवतः।

राजा—कष्टं कष्टम्।

मधुरस्वरा परभृता भ्रमरी च विबुद्धचूतसङ्गिन्यौ।
कोटरमकालवृष्ट्या प्रबलपुरोवातया गमिते॥ २॥

अप्यत्र कस्यचिदुपक्रमस्य गतिः स्यात्।

विदू०—कहं भविस्सदि। जं सारभाण्डघरए वाउदा माहविआ
कथं भविष्यति। यत्सारभाण्डगृहे व्यापृता माधविका
देवीए संदिट्ठा। मह अङ्गुलीअअमुद्दं अदेक्खिअ ण मोत्तव्वा तुए हदासा
देव्या संदिष्टा। ममाङ्गुलीयकमुद्रामदृष्ट्वा न मोक्तव्या त्वया हताशा
मालविआ बउलावलिआ अ त्ति।
मालविका बकुलावलिका चेति।

राजा—(निःश्वस्य सपरामर्शम्) सखे किमत्र कर्तव्यम्।

विदू०—(विचिन्त्य) अत्थि एत्थ उवाओ।
अस्त्यत्रोपायः।

राजा—क इव।

मधुरेति। मधुरस्वरा। परभृता कोकिलवधूः। भ्रमरी च षट्पदा च। विबुद्धचूतसङ्गिन्यौ प्रफुल्लसहकारकुसुमसङ्गते। प्रबलपुरोवातया प्रबलाभिमुख-प्रतिकूलानिलया। अकालवृष्ट्या अकालासारेण। कोटरं निष्कुहम्। गमिते प्रापिते॥२॥

उपक्रमः प्रतीकारः। गतिः अवकाशः।

सारभाण्डव्यापृता सारभाण्डाधिकारिणी।

विदू०—तहिं असोअत्थवअकारणादो पसारिदे दक्खिणहत्थे
तस्मिन्नशोकस्तबककारणात्प्रसारिते दक्षिणहस्ते
कोडरणिग्गदेण सप्पख्वेण कालेण दट्ठोह्मि । णं एदाइं दुवे दंसपदाइं ।
कोटरनिर्गतेन सर्परूपेण कालेन दष्टोऽस्मि । नन्वेते द्वे दंशपदे ।

(इति दंशं दर्शयति)

परि०—तेन हि दंशच्छेदः पूर्वकर्मेति श्रूयते । स तावदस्य क्रियताम् ।

छेदो दंशस्य दाहो वा क्षतेर्वा रक्तमोक्षणम् ।
एतानि दष्टमात्राणामायुष्याः प्रतिपत्तयः ॥४॥

राजा—सम्प्रति विषवैद्यानां कर्म । जयसेने क्षिप्रमानीयतां ध्रुवसिद्धिः ।

प्रती०—जं देवो आणवेदि । (इति निष्क्रान्ता)
यद्देव आज्ञापयति ।

विदू०—अहो पावेण मिच्चुणा गहीदोह्मि ।
अहो पापेन मृत्युना गृहीतोऽस्मि ।

राजा—मा कातरो भूः । अविषोऽपि कदाचिद्दंशो भवेत् ।

विदू०—कहं ण भाइस्सं । सिमसिमाअन्ति मे अङ्गाइं । इति विषवेगं रूपयति
कथं न भेष्यामि । सिमसिमायन्ति मेऽङ्गानि ।

देवी—हा दंसिदं असुहं विआरेण । अवलम्बध बम्हणं ।
हा दर्शितमशुभं विकारेण । अवलम्बध्वं ब्राह्मणम् ।

(परिव्राजिका ससंभ्रममवलम्बते)

विदू०—(राजानं विलोक्य) भो भवदो बाल्लत्तणादो पिअवयस्सोह्मि ।
भो भवतो बाल्यात् प्रियवयस्योस्मि ।

दंशच्छेदः दष्टमात्रच्छेदः ।

छेद इति । छेदः उक्तः । दाहः । क्षतेः सर्पक्षतेः । रक्तमोचनं दुष्टरक्तहरणम् । एतानि छेददाहरक्तमोक्षणानि । दष्टमात्राणां दष्टक्षणमात्र एव । आयुष्याः आयुष्कराः । प्रतिपत्तयः प्रतिक्रियाः । प्रतिपत्तिस्तु कर्त्तव्ये तद्बुद्धौ गौरवेऽपि च ॥४॥

तं विआरिअ अवुत्ताए मे जणणीए जोगक्खेमं वहेहि ।
तद् विचार्यापुत्राया मे जनन्या योगक्षेमं वह ।

राजा—मा भैषीः । स्थिरो भव । अचिरात्त्वां वैद्यश्चिकित्सते ।

(प्रविश्य)

जयसेना—देव आणाविदो धुवसिद्धी विण्णावेदि । इह एव्व
देव आज्ञापितो ध्रुवसिद्धिर्विज्ञापयति । इहैवा-
आणीअदु गोदमोत्ति ।
नीयतां गौतम इति ।

राजा—तेन हि वर्षवरपरिगृहीतमेनं तत्रभवतः सकाशं प्रापय ।

जयसेना—तह ।
तथा ।

विदू०—(देवीं विलोक्य) भोदि जीवेअं वा ण वा, जं मए अत्त
भवति जीवेयं वा न वा, यन्मयात्र-
भवन्तं सेवन्तेण ते अवरद्धं तं मरिसेहि ।
भवन्तं सेवमानेन तेऽपराद्धं तन्मर्षय ।

देवी—दीहाऊ होहि । (निष्क्रान्तो विदूषकः प्रतिहारी च)
दीर्घायुर्भव ।

राजा—प्रकृतिभीरुस्तपस्वी । ध्रुवसिद्धेरपि यथार्थनाम्नः सिद्धिं न मन्यते ।

(प्रविश्य)

जय०—जेदु भट्टा । धुवसिद्धी विण्णावेदि । उदकुम्भविहाणे
जयतु भर्ता । ध्रुवसिद्धिर्विज्ञापयति । उदकुम्भविधाने
सप्पमुद्दिअं किंपि कप्पइदव्वं । तं अण्णेसीअदुत्ति ।
सर्पमुद्रितं किमपि कल्पयितव्यम् । तदन्विष्यतामिति ।

देवी—इदं सप्पमुद्दिअं अङ्गुलीअअं । पच्छा मम हत्थे देहि णं ।
इदं सर्पमुद्रितमङ्गुलीयकम् । पश्चान्मम हस्ते देह्येतत् ।

(इत्यङ्गुलीयकं ददाति)

(प्रतिहारी गृहीत्वा प्रस्थिता)

वर्षवरः षण्डः । उदकुम्भविधाने जलपूर्णकुम्भच्छादने ।

राजा—जयसेने कर्मसिद्धावाशु प्रतिपत्तिमानय।

प्रती०—जं देवो आणवेदि।

यद्देव आज्ञापयति।

परि०—यथा मे हृदयमाचष्टे तथा निर्विषो गौतमः।

राजा—भूयादेवम्।

(प्रविश्य)

जय०—जेदु देवो। णिवुत्तविसवेगो गोदमो मुहुत्तेण पकिदित्थो

जयतु देवः। निवृत्तविषवेगो गौतमो मुहूर्तेन प्रकृतिस्थः

संवुत्तो।

संवृत्तः।

देवी—दिट्ठिआ वअणीआदो मुत्तह्मि।

दिष्टया वचनीयान्मुक्तास्मि।

प्रती०—एसो उण अमच्चो वाहृतओ विण्णावेदि। राअकज्जं बहु

एष पुनरमात्यो वाहृतको विज्ञापयति। राजकार्यं बहु

मन्तिदव्वं। ता दंसणेण अणुग्गहं इच्छामि त्ति।

मन्त्रयितव्यम्। तद्दर्शनेनानुग्रहमिच्छामीति।

देवी—गच्छदु अज्जउत्तो कज्जसिद्धीए।

गच्छत्वार्यपुत्रः कार्यसिद्धये।

राजा—आतपाक्रान्तोऽयमुद्देशः। शीतक्रिया चास्या रुजः प्रशस्ता तदन्यत्र नीयतां शयनीयम्।

देवी—बालिआओ अज्जउत्तवअणं अणुचिट्ठह।

बालिकाः आर्यपुत्रवचनमनुतिष्ठत।

परिजनः—तह।

तथा।

(निष्क्रान्ता देवी परिव्राजिका परिजनश्च)

राजा—जयसेने गूढेन पथा मां प्रमदवनं प्रापय।

प्रतीहारी०—इदो इदो देवो।

इत इतो देवः।

राजा—जयसेने समाप्तकृत्यो ननु गौतमः।

प्रती०—अह इं।

अथ किम्।

राजा—

इष्टाधिगमनिमित्तं प्रयोगमेकान्तसाध्यमपि मत्वा।
संदिग्धमेव सिद्धौ कातरमाशङ्कते चेतः ॥ ५ ॥

(प्रविश्य)

विदूषकः—वड्ढदु भवं। सिद्धाइं दे मङ्गलकम्माइं।

वर्धतां भवान्। सिद्धानि ते मङ्गलकर्माणि।

राजा—जयसेने त्वमपि स्वनियोगमशून्यं कुरु।

प्रती०—जं देवो आणवेदि। (इति निष्क्रान्ता)

यद्देव आज्ञापयति।

राजा—वयस्य क्षुद्रा माधविका। न खलु किंचिद्विचारितमनया।

विदू०—देवीए अङ्गुलीअअमुद्दिअं देक्खिअ कहं विआरेदि।

देव्या अङ्गुलीयकमुद्रां दृष्ट्वा कथं विचारयति।

राजा—न खलु मुद्रामधिकृत्य ब्रवीमि। एतयोर्बद्धयोः किंनिमित्तोयं मोक्षः। किं देव्याः परिजनमतिक्रम्य भवान्संदिष्ट इत्येवमनया प्रष्टव्यम्।

विदूषकः—णं पुच्छिदोह्मि। पुणो मन्दस्स वि मे तस्सिं पच्चुप्पण्णा मदी।

ननु पृष्टोऽस्मि। पुनर्मन्दस्यापि मे तस्मिन्प्रत्युत्पन्ना मतिः।

राजा—कथ्यताम्।

विदू०—भणिदा मए। देव्वचिन्तएहिं विण्णाविदो राआ।

भणिता मया। दैवचिन्तकैर्विज्ञापितो राजा।

इष्टाधिगमेति। इष्टाधिगमनिमित्तं वाञ्छितवस्तुप्राप्तिकारणम्। प्रयोगं कार्यविचारादिप्रयोगं कर्म अथवा औषधादिप्रयोगम्। एकान्तसाधुं स्वभाव ह्यम्। मत्वापि बुद्ध्वापि। सिद्धौ कार्यसिद्धौ। कातरम्। चेतः मनः। संदिग्धमेव ससन्देहमेव। आशङ्कते ॥५॥

क्षुद्रा वञ्चिका। दैवचिन्तकैः ज्योतिषज्ञैः।

सोवसग्गं वो णक्खत्तं । सव्वबन्धणमोक्खो करीअदु त्ति ।
सोपसर्गं वो नक्षत्रम् । सर्वबन्धनमोक्षः क्रियतामिति ।

राजा—(सहर्षम्) ततस्ततः ।

विदू०—तं सुणिअ देवीए इरावदीचित्त रक्खन्तीए राआ किल
तच्छ्रुत्वा देव्येरावतीचित्तं रक्षन्त्या राजा किल
मोएदित्ति अहं संदिट्ठो त्ति । तदो जुज्जदि त्ति ताए संपादिदो अत्थो ।
मोचयतीत्यहं संदिष्ट इति । ततो युज्यत इति तया संपादितोऽर्थः ।

राजा—(विदूषकं परिष्वज्य) सखे प्रियोऽहं तव ।

नहि बुद्धिगुणेनैव सुहृदामर्थदर्शनम् ।
कार्यसिद्धिपथः सूक्ष्मः स्नेहेनाप्युपलभ्यते ॥६॥

विदू०—तुवरदु भवं । समुद्दघरए सहीसहिदं मालविअं ठाविअ
त्वरतां भवान् । समुद्रगृहे सखीसहितां मालविकां स्थापयित्वा
भवन्तं पच्चुग्गदोह्मि ।
भवन्तं प्रत्युद्गतोस्मि ।

राजा—अहमेनां संभावयामि । गच्छाग्रतः ।

विदू०—एदु भवं (परिक्रम्य) इदं समुद्दघरं ।
एतु भवान् इदं समुद्रगृहम् ।

राजा—(साशङ्कम्) वयस्य एषा कुसुमावचयव्यग्रहस्ता सख्यास्ते इरावत्याः परिचारिका चन्द्रिका संनिकृष्टमागच्छति । इतस्तावदावां भित्तिगूढौ भवावः ।

विदू०—अहो कुम्भीलएहिं कामुएहिं च परिहरणीआ खु चन्दिआ ।
अहो कुम्भीलकैः कामुकैश्च परिहरणीया खलु चन्द्रिका ।

(उभे यथोक्तं कुरुतः)

सोपसर्गं सोपद्रवम् ।

नहीति । सुहृदाम् इष्टानाम् । अर्थदर्शनम् । बुद्धिगुणेन बुद्धिविचारेण । सूक्ष्मः गूढः अल्पो वा । कार्यसिद्धिपथः कार्यसिद्धिमार्गोऽपि । स्नेहेन प्रेम्णा उपलभ्यते ॥६॥

समुद्रगृहे मुद्रायुक्ते गृहे सलाञ्छने गृहे, मुद्रितगृहद्वार इत्यर्थः । कुम्भीलकैः तस्करैः । कामुकैः कामिभिः । चन्द्रिका ज्योत्स्ना ।

राजा—गौतम कथं नु ते सखी मां प्रतिपालयति। एहि एनां गवाक्षमाश्रित्य विलोकयावः।

विदू०—तह।
तथा।

(उभौ विलोकयन्तौ तिष्ठतः)

(ततः प्रविशति मालविका बकुलावलिका च)

बकुलावलिका—सहि पणम भट्टारं।
सखि प्रणम भर्त्तारम्।

राजा—मन्ये मे प्रतिकृतिं निर्दिशति।

माल०—(सहर्षम्) णमो दे। (द्वारमवलोक्य सविषादम्) हला मं
नमस्ते। सखि मां

विप्पलम्भेसि।
विप्रलम्भयसि।

राजा—हर्षविषादाभ्यामत्रभवत्याः प्रीतोऽस्मि।

सूर्योदये भवति या सूर्यास्तमये च पुण्डरीकस्य।
वदनेन सुवदनायास्ते समवस्थे क्षणादूढे ॥७॥

बकु—णं एसो चित्तगदो भट्टा।
नन्वेष चित्रगतो भर्ता।

उभे—(प्रणिपत्य) जेदु भट्टा।
जयतु भर्ता।

माल०—हला तदा समुहट्टिदा भट्टिणो रूवदंसणेण ण तहा
सखि तदा संमुखस्थिता भर्तू रूपदर्शनेन न तथा

वितिण्हह्मि जह अज्ज मए विभाविदो चित्तगददंसणो भट्टा।
वितृष्णास्मि यथाद्य मया विभावितश्चित्रगतदर्शनो भर्ता।

सूर्येति। पुण्डरीकस्य सरोजस्य। सूर्योदये। या समवस्था शोभा। सूर्यास्तमये आदित्यास्तमये च। या समवस्था विशोभा दशा भवति। सुवदनाया मालविकायाः। वदनेन मुखेन। ते समवस्थे सशोभाविशोभादशे। क्षणात् सद्य एव। ऊढे प्राप्ते। 'वह प्रापणे'। वदनं हर्षशोकावहमिति भावः।

विदू०—सुदं भवदा । अत्तहोदी चित्ते जह दिट्ठो तह ण दिट्ठो
श्रुतं भवता । अत्रभवती चित्रे यथादृष्टस्तथा न दृष्टो
भवं ति मन्तेदि । मुहा दाणिं मज्जूसा विअ रअणभण्डअं जोव्वणगव्वं
भवानिति मन्त्रयते । मुधेदानीं मञ्जूषेव रत्नभाण्डं यौवनगर्वं
वहेसि ।
वहसि ।

राजा—सखे कुतूहलवानपि निसर्गशालीनः स्त्रीजनः । पश्य ।

कात्स्न्येंन निर्वर्णयितुं च रूप-
मिच्छन्ति तत्पूर्वसमागमानाम् ।
न च प्रियेष्वायतलोचनानां
समग्रपातीनि विलोचनानि ॥८॥

माल०—हला का एसा पासपरिउत्तवअणेण भट्टिणा सिणिद्धाए
सखि कैषा पार्श्वपरिवृत्तवदनेन भर्त्रा स्निग्धया
दिट्ठिए णिज्झाईअदि ।
दृष्ट्या निध्यायते ।

बकु०—णं इअं पासगदा इरावदी ।
नन्वियं पार्श्वगतेरावती ।

माल०—सहि अदक्खिणो विअ भट्टा मे पडिभादि । जो सव्वं
सखि अदक्षिण इव भर्ता मे प्रतिभाति । यः सर्वं
देवीजणं उज्झिअ एकाए मुहे बद्धलक्खो ।
देवीजनमुज्झित्वैकस्या मुखे बद्धलक्ष्यः ।

बकु०—(आत्मगतम्) चित्तगदं भट्टारं परमत्थदो गेण्हिअ
चित्रगतं भर्तारं परमार्थतः गृहीत्वा

कार्त्स्न्येनेति । आयतलोचनानाम् आयतदृशाम् । प्रियाणाम् । रूपम् । कार्त्स्न्येन साकल्येन । निर्वर्णयितुम् आलोकयितुम् । इच्छन्ति । तथापि । प्रियैः सह तत्पूर्वसमागमानां तत्प्रथमसमागमानाम् । आयतलोचनानां स्त्रीणाम् । विलोचनानि । । प्रियेषु नायकेषु समग्रपातीनि न भवन्ति ॥८॥

निध्यायते अवलोक्यते । बद्धलक्ष्यः एकाग्रचित्तः ।

असूअदि । होदु । क्रीडिस्सं दाव एदाए । (प्रकाशम्) हला भट्टिणो
असूयति । भवतु । क्रीडिष्यामि तावदेतया । सखि भर्तु-
वल्लहा एसा ।
वल्लभैषा ।

माल०—तदो किं दाणिं अत्ताणं आआसेमि ।
ततः किमिदानीमात्मानमायासयिष्यामि ।

(इति सासूयं परावर्तते)

राजा—सखे पश्य ।

भ्रूभङ्गभिन्नतिलकं स्फुरिताधरोष्ठं
सासूयमाननमितः परिवर्तयन्त्या ।
कान्तापराधकुपितेष्वनया विनेतुः
संदर्शितेव ललिताभिनयस्य शिक्षा ॥९॥

विदू०—अणुणअसज्जो दाणिं होहि ।
अनुनयसज्ज इदानीं भव ।

माल०—अज्जगोदमो वि एत्थ एव्व एव सेवदि णं ।
आर्यगौतमोप्यत्रैव सेवते एनम् ।

(पुनः स्थानान्तराभिमुखी भवितुमिच्छति)

बकु०—(मालविकां रुद्ध्वा) ण खु कुविदा दाणिं तुमं ।
न खलु कुपितेदानीं त्वम् ।

माल०—जइ चिरं कुविदं एव्व मं मण्णसि एसो पच्चाणीअदि
यदि चिरं कुपितामेव मां मन्यसे एष प्रत्यानीयते
कोवो ।
कोपः ।

भ्रूभङ्गेति । सासूयं सामर्षम् । इतः अस्मात् प्रदेशात् । तया । भ्रूभङ्गभिन्नतिलकं कुटिलभ्रविकारनिवृत्तविशेषकम् । स्फुरिताधरोष्ठम् । आननं मुखम् । परिवर्तयन्त्या निवर्तयन्त्या । अनया । कान्तापराधकुपितेषु । ललिता-भिनयस्य । शिक्षा अध्यापनम् । विनेतुः उपाध्यायस्य नृत्ताचार्यस्य । सन्दर्शितेव ॥९॥

राजा—(उपेत्य)

कुप्यसि कुवलयनयने चित्रार्पितचेष्टया किमतन्मे ।
ननु तत्र साक्षादयमहमनन्यसाधारणो दासः ॥१०॥

वकु०—जेदु भट्टा ।
जयतु भर्ता ।

माल०—(आत्मगतम्) कहं चित्तगदो भट्टा मए असूइदो ।
कथं चित्रगतो भर्ता मयासूयितः ।

(इति सव्रीडवदनाञ्जलिं करोति)

(राजा मदनकातर्यं रूपयति)

विदू०—किं भवं उदासीनो विअ ।
किं भवानुदासीन इव ।

राजा—अविश्वसनीयत्वात्सख्यास्तव ।

विदू०—अत्तहोदीए अअं तुह अविस्सासो ।
अत्रभवत्यामयं तवाविश्वासः ।

राजा—श्रूयताम् ।

पथि नयनयोः स्थित्वा स्वप्ने तिरोभवति क्षणा-
त्सरति सहसा बाह्वोर्मध्यं गतापि सखी तव ।
मनसिजरुजा क्लिष्टस्यैवं समागममायया
कथमिव सखे विश्रब्धं स्यादिमां प्रति मे मनः ॥११॥

कुप्यसीति । हे कुवलयनयने । चित्रार्पितचेष्टया चित्रलिखितस्वरूप व्यापारतयापि । एवं प्रकारेण । किं कुप्यसि । अनन्यसाधारणः अन्यासां सामान्यो न । तव । दासोऽयमहं साक्षान्नु ॥१३॥

पथीति । सा अबला । नयनयोः पथि नयनमार्गे दृष्टिगोचरे वा स्थित्वा । क्षणात् । तिरोभवति प्रच्छन्ना भवति । बाह्वोर्मध्यम् आलिङ्गनार्थं बाहुयुगलम् । गतापि । अबला सती अक्षमा सती । सरति अन्यत्र गच्छति । स्वगतौ । हे सखे । मनसिजरुजा क्लिष्टस्य कामव्याधिना व्यथितस्य । मे । मनः । एवं समागममायया । इमां मालविकां प्रति । कथमिव केन विश्वासेन । विश्रब्धं स्यात् विश्वस्तं स्यात् ॥११॥

बकु०—सहि बहुसो किल भट्टा विप्पलद्धो। दाणिं दाव अत्ता
सखि बहुशः किल भर्ता विप्रलब्धः। इदानीं तावदात्मा
विस्ससणिज्जो करीअदु।
विश्वसनीयः क्रियताम्।

माल०—सहि मइ उण मन्दभग्गाए सिविणसमाअमो वि भट्टिणो
सखि मम पुनर्मन्दभाग्यायाः स्वप्नसमागमोपि भर्तु-
दुल्लहो आसि।
र्दुर्लभ आसीत्।

बकु०—भट्टा कहेदु से उत्तरं।
भर्ता कथयत्वस्या उत्तरम्।

राजा—

उत्तरेण किमात्मैव पञ्चबाणाग्निसाक्षिकम्।
तव सख्यै मया दत्तो न सेव्यो सेविता रहः॥१२॥

बकु०—अणुगहीदम्ह।
अनुगृहीते स्वः।

विदू०—(परिक्रम्य ससंभ्रमम्) बकुलावलिए एसो बालासोअ-
बकुलावलिके एष बालाशोक-
रुक्खस्स पल्लवाइं लङ्घेदि हरिणो। एहि णिवारेम णं।
वृक्षस्य पल्लवानि लङ्घयति हरिणः। एहि निवारयाव एनम्।

बकु०—तह। (इति प्रस्थिता)
तथा।

राजा—वयस्य एवमेवास्मिन्रक्षणक्षणेऽवहितेन त्वया भवितव्यम्।

विदू०—एव्वं वि गोदमो संदिसेअदि।
एवमपि गौतमः संदिश्यते।

उत्तरेणेति। उत्तरेण प्रत्युत्तरेण। किं किं प्रयोजनम्। पञ्चबाणाग्नि-साक्षिकं कामाग्निसाक्षिकम्। तव सख्यै। मयैव। आत्मा दत्तः। रहः सेविता एकान्ते शुश्रूषकः। त्वया। न सेव्यः। चित्रे एका सेविता एकान्त-सेविता अहं त्वया प्रत्यक्षं न सेव्यः॥१२॥

बकु०—(परिक्रम्य) अज्ज गोदम अहं अप्पआसे चिट्ठामि । तुमं
आर्य गौतम अहमप्रकाशे तिष्ठामि । त्वं
दुवाररक्खओ होहि ।
द्वाररक्षको भव ।

विदू०—जुज्जइ ।
युज्यते ।

(निष्क्रान्ता बकुलावलिका)

विदू०—इमं दाव फलिहत्थलं अस्सिदो होमि । (तथा कृत्वा)
इदं तावत्स्फटिकस्थलमाश्रितो भवामि ।
अहो सुहप्फरिसदा सिलाविसेसस्स । (इति निद्रायते)
अहो सुखस्पर्शता शिलाविशेषस्य ।

(मालविका ससाध्वसं तिष्ठति)

राजा—

विसृज सुन्दरि संगमसाध्वसं तव चिरात्प्रभृति प्रणयोन्मुखे ।
परिगृहाण गते सहकारतां त्वमतिमुक्तलताचरितं मयि॥१३॥

माल०—देवीए भएण अत्तणो पिअं कादुं ण पारेमि ।
देव्या भयेनात्मनः प्रियं कर्तुं न पारयामि ।

राजा—अयि न भेतव्यम् ।

माल०—(सोपालम्भम्) जो ण भाअदि सो मए भट्टिणीदंसणे
यो न बिभेति स मया भट्टिनीदर्शने
दिट्ठिसमत्थो भट्टा ।
दृष्टसामर्थ्यो भर्ता ।

विसृजेति । हे सुन्दरि शोभने । संगमसाध्वसं संपर्कव्यलीकम् । विसृज त्यज । चिरात्प्रभृति अनेककालमारभ्य । प्रणयोन्मुखे सङ्गमस्नेहोन्मुखे सङ्गमाभिलाषोन्मुखे वा । मयि । साध्वसं भयम् । मयि सहकारतां गते सति । अतिमुक्तलताचरितं वासन्तिकाकृत्यम् । 'अतिमुक्तः पुण्ड्रकः स्यात् वासन्ती माधवी लता' इति कोशः अतिमुक्तलता सहकारसङ्गमे गतसाध्वसा सशोभा च भवति । प्रतिगृहाण पुनः प्रतिपद्यस्व ॥१३॥

भट्टिनी कृताभिषेका महिषी ।

राजा—

दाक्षिण्यं नाम बिम्बोष्ठि बैम्बिकानां कुलव्रतम् ।
तन्मे दीर्घाक्षि ये प्राणास्ते त्वदाशानिबन्धनाः ॥१४॥

तदनुगृह्यतां चिरानुरक्तोऽयं जनः । (इति संश्लेषमभिनयति)

(मालविका नाट्येन परिहरति)

राजा—(आत्मगतम्) रमणीयः खलु नवाङ्गनानां मदनविषय-व्यापारः । तथा हि ।

हस्तं कम्पवती रुणद्धि रशनाव्यापारलोलाङ्गुलिं
हस्तौ स्वौ नयति स्तनावरणतामालिङ्ग्यमाना बलात् ।
पातुं पक्ष्मलचक्षुरुन्नमयतः साचीकरोत्याननं
व्याजेनाप्यभिलाषपूरणसुखं निर्वर्तयत्येव मे ॥१५॥

(ततः प्रविशतीरावती निपुणिका च)

इरावती—हञ्जे णिउणिए सच्चं तुमं परिगदत्था चन्दिआए
हञ्जे निपुणिके सत्यं त्वं परिगतार्था चन्द्रिकया
समुद्दघरअलिन्दे सइदो एआई अज्जगोदमो दिट्ठोत्ति ।
समुद्रगृहालिन्दे शयित एकाकी आर्यगौतमो दृष्ट इति ।

दाक्षिण्यमिति । हे बिम्बोष्ठि बिम्बफलाधरोष्ठे । बैम्बिकानाम् अग्नि-मित्रवंशजानां सरलमुखप्रसादशीलानामित्यर्थः । बिम्बशब्दोऽत्र मुखे वर्तते । 'बिम्बोऽस्त्री मण्डले सम्पत् प्रतिभामुखलक्ष्मसु' इति यादवः । दाक्षिण्यं सार-ल्यम् । कुलव्रतं नाम कुलक्रमागतमेव यत्, तत् । हे दीर्घाक्षि विशाललोचने । ये मे प्राणाः ते त्वदाशानिबन्धनाः त्वदधीनाः ॥१४॥

नवाङ्गनानां नववधूनाम् । मदनविषयव्यापारः कामोपभोगे आलिङ्गनाद्यनुभवः ।

हस्तमिति ! प्रथमं तावत् । कम्पवती । रशनाव्यापारलोलाङ्गुलिं हस्तं नीवीविश्लेषणार्थं रशनास्थाने संचारितं करम् । रुणद्धि । 'रुधिर् आवरणे' ·श्चात् बलादालिङ्ग्यमाना सती । स्वौ हस्तौ आत्मीयकरौ । स्तनावरणतां छादनताम् । नयति । पक्ष्मलनेत्रं सविलासनेत्रं सान्द्ररोमयुक्तनेत्रं वा । आननं मुखम् । पातुम् अधरास्वादनं कर्तुम् । उन्नमयतः ऊर्ध्वमभिमुखं नयतः । मम साचीकरोति । उन्नमयत इत्यनादरे षष्ठी । एवं व्याजेन वर्तमानापि । अभिलाष-पूरणसुखं सुखाभिलाषपूरणं निर्वर्तयत्येव ॥१५॥

निपुणिका—अण्णहा कहं भट्टिणीए विण्णावेमि ।
अन्यथा कथं भट्टिन्यै विज्ञापयामि ।

इरा०—तेण हि तहिं एव्व गच्छामो संसआदो मुत्तं अज्जउत्तस्स
तेन हि तत्रैव गच्छामः संशयान्मुक्तमार्यपुत्रस्य
पिअवअस्सं पुच्छिदुं अ ।
प्रियवयस्यं प्रष्टुं च ।

निपु०—सावसेसं विअ भट्टिणीए वअणं ।
सावशेषमिव भट्टिन्या वचनम् ।

इरा०—चित्तगदं अज्जउत्तं पसादेदुं अ ।
चित्रगतमार्यपुत्रं प्रसादयितुं च ।

निपु०—अह कहं दाणिं भट्टा एव्व ण प्पसादीअदि ।
अथ कथमिदानीं भर्ता एव न प्रसाद्यते ।

इरा०—मुद्धे जारिसो चित्तगदो तारिसो एव्व अण्णसंकन्त-
मुग्धे यादृशश्चित्रगतस्तादृश एवान्यसंक्रान्त
हिअओ अज्जउत्तो । केवलं उअआरादिक्कमं पमज्जिदुं अअं
हृदय आर्यपुत्रः । केवलमुपचारातिक्रमं प्रमार्जितुमय-
आरम्भो ।
मारम्भः ।

निपु०—इदो इदो भट्टिणी । (उभे परिक्रामतः)
इत इतो भट्टिनी ।

(प्रविश्य)

चेटी—जेदु भट्टिणी । देवी भणादि । ण मे एसो मच्छरस्स
जयतु भट्टिनी । देवी भणति । न म एष मत्सरस्य
कालो । तेण खु तुह बहुमाणं वड्ढेदुं वअस्सिआए सह णिअल-
कालः । तेन खलु तव बहुमानं वर्धयितुं वयस्यया सह निगल-
बन्धणे किदा मालविआ । जइ अणुमण्णसि अज्जउत्तस्स पिअं
बन्धने कृता मालविका । यद्यनुमन्यस आर्यपुत्रस्य प्रियं
कादुं तहा करेमि । जं तुह इच्छिअं तं मे भणाहित्ति ।
कर्तुं तथा करोमि । यत्तवेष्टं तन्मे भणेति ।

इरा०—णाअरिए विण्णावेहि देविं। का वअं भट्टिणि णिओजेदुं।
नागरिके विज्ञापय देवीम्। का वयं भट्टिनीं नियोजयितुम्।
परिअणणिअलणेण दंसिदो मइ अणुग्गहो। कस्स वा अण्णस्स
परिजननिगलनेन दर्शितो मय्यनुग्रहः। कस्य वान्यस्य
पसादेण अअं जणो वड्ढदित्ति।
प्रसादेनायं जनो वर्धत इति।

चेटी—तह। (इति निष्क्रान्ता)
तथा।

निपु०—(परिक्रम्यावलोक्य च) भट्टिणि एसो दुवारदेसे समुद्दघरस्स
भट्टिनि एष द्वारदेशे समुद्रगृहस्य
विपणिगदो विअ बलीवद्दो अज्जगोदमो आसीणो एव्व णिद्दाअदि।
विपणिगत इव बलीवर्द आर्यगौतम आसीन एव निद्रायते।

इरा०—अच्चाहिदम्। ण खु सावसेसो विसविआरो हवे।
अत्याहितम्। न खलु सावशेषो विषविकारो भवेत्।

निपु०—पसण्णमुहवण्णो दीसइ। अवि अ धुवसिद्धिणा
प्रसन्नमुखवर्णो दृश्यते। अपि च ध्रुवसिद्धिना
चिइच्छिदो। ता से असङ्कणिज्जं पावं।
चिकित्सितः। तदस्याशङ्कनीयं पापम्।

बिदू०—(उत्स्वप्नायते) भोदि मालविए।
भवति मालविके।

निपु०—सुदं भट्टिणीए। कस्स एसो अत्तणीणो हदासो किदवो।
श्रुतं भट्टिन्या। कस्यैष आत्मनीनो हताशः कितवः।
सव्वकालं इदो एव्व सोत्थिवाअणमोदएहिं कुच्छि पूरिअ संपदं
सर्वकालमित एव स्वस्तिवाचनमोदकैः कुक्षिं पूरयित्वा सांप्रतं
मालविअं उस्सिविण्णावेदि।
मालविकामुत्स्वप्नायते।

अत्याहितं नाम जीवानपेक्षि कर्म। 'अत्याहितं महाभीतिः कर्म जीवानपेक्षि च' इत्यमरः। उत्स्वप्नः निद्रावशवाक्यम्।

विदू०—इरावदिं अदिक्कमन्ती होहि ।
इरावतीमतिक्रामन्ती भव ।

निपु०—एदं अच्चाहिदं । इमं भुअङ्गभीरुअं बह्मबन्धुं इमिणा
एतदत्याहितम् । इमं भुजङ्गभीरुकं ब्रह्मबन्धुमनेन
भुअङ्गकुडिलेण दण्डकट्ठेण खम्भन्तरिदा भाअइस्सं ।
भुजङ्गकुटिलेन दण्डकाष्ठेन स्तम्भान्तरिता भीषयिष्यामि ।

इरा०—अरुहदि एव्व किदग्घो उवद्दवस्स ।
अर्हत्येव कृतघ्न उपद्रवस्य ।

(निपुणिका विदूषकस्योपरि दण्डकाष्ठं पातयति)

विदू०—(सहसा प्रबुध्य) अविहा अविहा । भो वअस्स
अविधा अविधा । भो वयस्य
सप्पो मे उवरि पडिदो ।
सर्पो म उपरि पतितः ।

राजा—(सहसोपसृत्य) सखे न भेतव्यं न भेतव्यम् ।

माल०—(अनुसृत्य) भट्टा मा दाव सहसा णिक्कम ।
भर्तः मा तावत्सहसा निष्काम ।
सप्पोत्ति भणीअदि ।
सर्प इति भण्यते ।

इरा०—हद्धि हद्धि । भट्टा इदो एव्व धावदि ।
हा धिक् हा धिक् । भर्ता इत एव धावति ।

विदू०—(सप्रहासम्) कहं दण्डकट्ठं एदं । अहं उण जाणे
कथं दण्डकाष्ठमेतत् । अहं पुनर्जाने
जं मए केदईकण्टएहिं दंसं करिअ सप्पस्स इव दंसो किदो तं मे
यन्मया केतकीकण्टकैर्दंशं कृत्वा सर्पस्य इव दंशः कृतस्तन्मे
फलिदंति ।
फलितम् ।

निष्काम उपसर्प ।

(प्रविश्य पटाक्षेपेण)

बकुलावलिका—मा दाव भट्टा पविसदु । इह कुडिलगई सप्पो
मा तावद्भर्ता प्रविशतु । इह कुटिलगतिः सर्प
विअ दीसदि ।
इव दृश्यते ।

इरा०—(स्तम्भान्तरिता राजानमुपेत्य) अवि णिव्विग्घमणोरहो
अपि निर्विघ्नमनोरथो
दिवासंकेदो मिहुणस्स ।
दिवासंकेतो मिथुनस्य ।

(सर्वे इरावतीं दृष्ट्वा सम्भ्रान्ताः)

राजा—प्रिये अपूर्वोऽयमुपचारः ।

इरा०—बउलावलिए दिट्ठिआ दुच्चाहिआरविसआ संपुण्णा दे वइण्णा ।
बकुलावलिके दिष्टया दूत्याधिकारविषया सम्पूर्णा ते प्रतिज्ञा ।

बकु०—पसीददु भट्टिणी । किं णु खु दद्दुरा वाहरन्तित्ति
प्रसीदतु भट्टिनी । किं नु खलु दर्दुरा व्याहरन्तीति
देवो पुढवीं विसुमरदि ।
देवः पृथिवीं विस्मरति ।

विदू०—मा दाव । होदीए दंसणमत्तेण अत्तभवं पणिवादलङ्घणं
मा तावत् । भवत्या दर्शनमात्रेणात्रभवान् प्रणिपातलङ्घनं
विसुमरिदो । होदी उण अज्जवि पसादं ण गेण्हेदि ।
विस्मृतः । भवती पुनरद्यापि प्रसादं न गृह्णाति ।

इरा०—कुविदा दाणिं अहं किं करिस्सं ।
कुपितेदानीमहं किं करिष्यामि ।

राजा—अस्थाने कोप इत्यनुपपन्नं त्वयि । तथा हि ।

कदा मुखं वरतनु कारणादृते
तवागतं क्षणमपि कोपपात्रताम् ।

दिवासङ्केतः दिवासङ्गमः । दर्दुरा व्यहरन्ति मण्डूकाः शब्दायन्ते ।

कदेति । हे वरतनु श्रेष्ठाङ्गि । तव मुखम् । कारणात् ऋते कोपकारणं विना । क्षणमपि । कदा कोपपात्रतां कोपस्य योग्यताम् । आगतं प्राप्तम् । तथा हि

अपर्वणि ग्रहकलुषेन्दुमण्डला
विभावरी कथय कथं भविष्यति ॥१६॥

इरा०—अट्ठाणेत्ति सुट्ठु वाहरिदं अज्जउत्तेण। अण्णसंकन्तेसु
अस्थान इति सुष्ठु व्याहृतमार्यपुत्रेण। अन्यसंक्रान्तेषु
अह्माणं भाअहेएसु जदि उण कुप्पेअं तदो हस्सा भवेअं।
अस्माकं भागधेयेषु यदि पुनः कुप्येयं ततो हास्या भवेयम्।

राजा—त्वमन्यथा कल्पयसि। अहं पुनः सत्यमेव कोपस्थानं न पश्यामि। कुतः।

नार्हति कृतापराधोऽप्युत्सवदिवसेषु परिजनो बन्धम्।
इति मोचिते मयैते प्रणिपतितुं मामुपगते च ॥१७॥

इरा०—णिउणिए गच्छ देवीं विण्णावेहि। दिट्ठो भवदीए पक्ख-
निपुणिके गच्छ देवीं विज्ञापय। दृष्टो भवत्याः पक्ष-
वादो णं अज्जत्ति।
पातो नन्वद्येति।

निपु०—तह। (इति निष्क्रान्ता)
तथा।

विदू०—(आत्मगतम्) भो अणत्थो संपडिदो। बन्धणब्भट्ठो
भो अनर्थः संपतितः। बन्धनभ्रष्टो
गिहकवोदो चिल्लाए मुहे पडिदो।
गृहकपोतः चिल्लाया मुखे पतितः।

(प्रविश्य)

निपु०—(अपवार्य) भट्टिणि जदिच्छादिट्ठाए माहविआए
भट्टिनि यदृच्छादृष्टया माधविकया

अपर्वणि अपूर्णिमायाम्। ग्रहकलुषेन्दुमण्डला राहुग्रहणधूसरेन्दुबिम्बा। विभावरी निशा। कलुषा। कथं भविष्यति। कथय वद ॥१६॥

नार्हतीति। परिजनः। दासजनः। उत्सवदिवसेषु मङ्गलदिवसेषु। बन्धम्। न अर्हति न प्राप्तो भवति। किंविशिष्टः कृतापराधोऽपि अपराधमागः कृतवानपि। इति मत्वा मया मोचिते। मां प्रणिपतितुं नमस्कर्तुम्। उपगते प्राप्ते च॥१७॥

आचक्खिदं एव्वं खु एदं णिव्वुत्तंति । (कर्णे कथयति)
आख्यातम् एवं खल्वेतन्निर्वृत्तमिति ।

इरा०— (आत्मगतम्) **उववण्णं । सच्चं अअं एत्थ ब्रह्मबन्धुणा**
उपपन्नम् । सत्यमयमत्र ब्रह्मबन्धुना
किदो पओओ । (विदूषकं विलोक्य । प्रकाशम्) **इअं इमस्स कामतन्त-**
कृतः प्रयोगः । इयमस्य कामतन्त्र-
सचिवस्स णीदी ।
सचिवस्य नीतिः ।

विदू०—भोदि जदि णीदि ए एक्कंवि अक्खरं पढेअं तदो
भवति यदि नीतेरेकमप्यक्षरं पठेयं तदा
गाअत्तिं वि विसुमरेअं ।
गायत्रीमपि विस्मरेयम् ।

राजा— (आत्मगतम्) **कथं नु खल्वस्मात्संकटादात्मानं मोच-यिष्यामि ।**

(प्रविश्य)

जयसेना— (सावेगम्) **देव कुमारी वसुलच्छी कन्दुअं अणुधा-**
देव कुमारी वसुलक्ष्मीः कन्दुकमनुधा-
वन्ती पिङ्गलवाणरेण बलिअं तासिदा अङ्कणिसण्णा देवीए
वन्ती पिङ्गलवानरेण बलवत्त्रासिताङ्कनिषण्णा देव्याः
पवादकिसलअं विअ वेवमाणा ण किंवि पकिदिं पडिवज्जइ ।
प्रवातकिसलयमिव वेपमाना न किमपि प्रकृतिं प्रतिपद्यते ।

राजा—कष्टम् । कातरो बालभावः ।

इरा०— (सावेगम्) **तुवरदु अज्जउत्तो णं समासासेदुं ।**
त्वरतामार्यपुत्र एनां समाश्वासयितुम् ।
मा से संतासजणिदो विआरो वड्ढदु ।
मास्याः संत्रासजनितो विकारो वर्धताम् ।

राजा—अयमेनां संज्ञापयामि । (इति सत्वरं परिक्रामति)

कामतन्त्रं रतिरहस्यादि ।

विदू०—साहु रे पिङ्गलवाणर । साहु परित्तादो तुए संकटादो
साधु रे पिङ्गलवानर। साधु परित्रातस्त्वया संकटात्
सपक्खो ।
स्वपक्षः ।

(निष्क्रान्त: सवयस्यो राजा । इरावती निपुणिका प्रतिहारी च)

माल०—हला देविं चिन्तिअ वेवदि मे हिअअं । ण जाणे
सखि देवीं चिन्तयित्वा वेपते मे हृदयम् । न जाने
अदो वरं किं वा अणुहविदव्वं हविस्सदित्ति ।
ऽतः परं किं वानुभवितव्यं भविष्यतीति ।

(नेपथ्ये)

अच्चरिअं अच्चरिअं । अपुण्णे एव्व पञ्चरत्ते दोहलस्स मुउलेहिं
आश्चर्यमाश्चर्यम् । अपूर्ण एव पञ्चरात्रे दोहदस्य मुकुलैः
संणद्धो तवणीआसोओ । जाव देवीए णिवेदेमि ।
संनद्धस्तपनीयाशोकः । यावद्देव्यै निवेदयामि ।

(उभे श्रुत्वा प्रहृष्टे)

वकु०—आससिदु सही । सच्चप्पइण्णा देवी ।
आश्वसितु सखी । सत्यप्रतिज्ञा देवी ।

माल०—तेण हि पमदवणपालिआए पुट्ठदो होम ।
तेन हि प्रमदवनपालिकायाः पृष्ठतो भवावः ।

वकु०—तह ।
तथा ।

(इति निष्क्रान्ते)

इति चतुर्थोऽङ्कः ।

पञ्चमोऽङ्कः।

(ततः प्रविशत्युद्यानपालिका)

उद्यानपालिका—उवक्खित्तो मए किदसक्कारविहिणो तवणीआ-
उपक्षिप्तो मया कृतसत्कारविधेस्तपनीया-
सोअस्स वेदिआबन्धो। जाव अणुट्ठिदणिओअं अत्ताणं देवीए
शोकस्य वेदिकाबन्धः। यावदनुष्ठितनियोगमात्मानं देव्यै
णिवेदेमि। (परिक्रम्य) अहो देव्वस्स अणुकम्पणीआ मालविआ।
निवेदयामि। अहो दैवस्यानुकम्पनीया मालविका।
तस्सिं तह चण्डिआ देवी इमिणा असोअकुसुमवुत्तन्तेण
तस्यां तथा चण्डी देव्यनेनाशोककुसुमवृत्तान्तेन
पसादसुमुही हविस्सदि। कहिं णु खु देवी हवे। (विलोक्य) अह्मो
प्रसादसुमुखी भविष्यति। कुत्र नु खलु देवी भवेत्। अहो
एसो देवीए परिअणब्भन्तरो किंवि जदुमुद्दालञ्छिदं मञ्जूसं गेण्हिअ
एष देव्याः परिजनाभ्यन्तरः किमपि जतुमुद्रालाञ्छितां मञ्जूषां गृहीत्वा
चदुस्सालादो कुज्जो सारसओ णिक्कमदि। पुच्छिस्सं दाव णं।
चतुःशालातः कुब्जः सारसको निष्क्रामति। प्रक्ष्यामि तावदेनम्।

(ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टः कुब्जः)

उद्यान०—(उपसृत्य) सारसअ कहिं पत्थिदोसि।
सारसक कुत्र प्रस्थितोऽसि।

सारसकः—महुअरिए विज्जापारगामिणं बम्हणाणं णिच्छद-
मधुकरिके विद्यापारगामिनां ब्राह्मणानां नित्यद-
क्खिणा दादव्वा। तां अज्जपुरोहिदस्स हत्थं पाविदुं।
क्षिणा दातव्या। तामार्यपुरोहितस्य हस्तं प्रापयितुम्।

उद्यान०—किंणिमित्तं।
किंनिमित्तम्।

उपक्षिप्तः कृतः। सत्कारविधिः दोहदादिसत्कारकर्म। भित्तिवेदिकाबन्धः आलवालाधिष्ठितकुड्यवेदिकाबन्धः। अनुष्ठितनियोगं कृतनिदेशानुष्ठानम्। प्रसादसुमुखी प्रसन्नमुखरागा।

सार०—जदप्पहुदि सुदं सेणावइणा जण्णतुरंगरक्खणे णिउत्तो
यदाप्रभृति श्रुतं सेनापतिना यज्ञतुरंगरक्षणे नियुक्तो
भट्टिदारओ वसुमित्तोत्ति तदप्पहुदि तस्स आऊसणिमित्तं अट्ठाइस
भर्तृदारको वसुमित्र इति तदाप्रभृति तस्यायुर्निमित्तं अष्टादश
सुवण्णपरिमाणं दक्खिणं देवी दक्खिणीएहिं परिग्गाहेदि ।
सुवर्णपरिमाणां दक्षिणां देवी दक्षिणीयैः परिग्राहयति ।

उद्यान०—जुज्जइ । अह कहिं देवी । किं वा अणुचिट्ठदि ।
युज्यते । अथ कुत्र देवी । किं वानुतिष्ठति ।

सार०—मङ्गलघरे आसणत्था भविअ विदब्भविसआदो
मङ्गलगृह आसनस्था भूत्वा विदर्भविषयाद्
भादुणा वीरसेणेण पेसिदं लेहकरेहिं वाइअमाणं लेहं सुणादि ।
भ्रात्रा वीरसेनेन प्रेषितं लेखकैर्वाच्यमानं लेखं शृणोति ।

उद्यान०—को उण विदब्भराअवुत्तन्तो ।
कः पुनर्विदर्भराजवृत्तान्तः ।

सार०—वसीकिदो किल वीरसेणप्पमुहेहिं भत्तुणो विजअ-
वशीकृतः किल वीरसेनप्रमुखैर्भर्तुर्विजय-
दण्डेहिं विदब्भणाहो । मोइदो अ से दाआदो माहवसेणो ।
दण्डैर्विदर्भनाथः । मोचितश्चास्य दायादो माधवसेनः ।
दूदो अ तेण महासाराणि रअणवाहणाणि सिप्पआरिआभूइट्ठं
दूतश्च तेन महासाराणि रत्नवाहनानि शिल्पकारिकाभूयिष्ठं
परिअणं अ उवाअणीकरिअ भट्टिणो सआसं पेसिदो सुवो किल
परिजनं चोपायनीकृत्य भर्तुः सकाशं प्रेषितः श्वः किल
भट्टारं देक्खिस्सदित्ति ।
भर्तारं पश्यतीति ।

उद्यान०—गच्छ । अणुचिट्ठ अत्तणो णिओअं । अहं वि
गच्छ । अनुतिष्ठाऽऽत्मनो नियोगम् । अहमपि
देवीं पेक्खिस्सं । (इति निष्क्रान्तौ)
देवीं प्रेक्षिष्ये ।

दक्षिणीयाः दक्षिणार्हाः । छप्रत्ययः । लेखं पत्रिकाम् ।

(प्रवेशकः)

(ततः प्रविशति प्रतीहारी)

प्रति०—आणत्तह्मि असोअसक्कारवावुदाए देवीए। विण्णावेहि
आज्ञप्तास्म्यशोकसत्कारव्यापृतया देव्या। विज्ञापय
अज्जउत्तं। इच्छम्हि अज्जउत्तेण सह असोअरुक्खस्स पसूणलच्छिं
आर्यपुत्रम्। इच्छाम्यार्यपुत्रेण सहाशोकवृक्षस्य प्रसूनलक्ष्मीं
पच्चक्खीकादुंति। ता जाव धम्मासणगदं देवं पडिवालेमि।
प्रत्यक्षीकर्तुमिति। तद्यावद्धर्मासनगतं देवं प्रतिपालयामि।

(नेपथ्ये वैतालिकौ)

प्रथमः—दिष्ट्या दण्डेनारिशिरःसु वर्तते देवः।

परभृतकलव्याहारेषु त्वमात्तरतिर्मधुं
नयसि विदिशातीरोद्यानेष्वनङ्ग इवाङ्गवान्।
विजयकरिणामालानत्वं गतैः प्रबलस्य ते
वरद वरदारोधोवृक्षैः सहावनतो रिपुः॥१॥

द्वितीयः—

विरचितपदं वीरप्रीत्या सुरोपम सूरिभि-
श्चरितमुभयोर्मध्येकृत्य स्थितं क्रथकैशिकान्।
तव हृतवतो दण्डानीकैर्विदर्भपतेः श्रियं
परिघगुरुभिर्दोर्भिः शौरेः प्रसह्य च रुक्मिणीम् ॥२॥

दण्डेन दण्डचक्रेण। दण्डचक्रं सेना।

परेति। हे वरद। परभृतकलव्यापारेषु कोकिलकलशब्दयुक्तेषु विदिशा-तीरोद्यानेषु, विदिशा नाम नदी, तत्कूलोद्यानेषु। अङ्गवान् शरीरवान्। अनङ्ग इव त्वम्। आत्तरतिः प्राप्तसुखः। मधुं वसन्तम्। नयसि गमयसि। प्रबलस्य। ते। विजयकरिणां युद्धकरिणाम् आलानत्वं गतैः। वरदारोधोवृक्षैः सह। रिपुः। अवनतः प्रवणोऽभूत् ॥१॥

विरचितपदमिति। हे सुरोपम देवसदृश। दण्डानीकैः सेनाचक्रैः। विदर्भपतेः विदर्भराजस्य। श्रियं राज्यलक्ष्मीम्। हृतवतः। तव च। परिघ-गुरुभिः अर्गलासारैः बाहुभिः दोर्भिः विदर्भपतेः सुतां रुक्मिणीम्। प्रसह्य हठा-

प्रती०—एसो जअसद्दसूइदप्पत्थाणो भट्टा इदो एव्व आअच्छदि
एष जयशब्दसूचितप्रस्थानो भर्तेत एवागच्छति ।
अहं वि दाव इमस्स पमुहादो किंवि ओसरिअ एदं मुहालिन्दतोरणं
अहमपि तावदस्य प्रमुखात्किमप्यपसृत्यैतन्मुखालिन्दतोरणं
समस्सिदा होमि । (इत्येकान्ते स्थिता)
समाश्रिता भवामि ।

(ततः प्रविशति सवयस्यो राजा)

राजा—

कान्तां विचिन्त्य सुलभेतरसंप्रयोगां
श्रुत्वा विदर्भपतिमानमितं बलैश्च ।
धाराभिरातप इवाभिहतं सरोजं
दुःखायते च हृदयं सुखमश्नुते च ॥३॥

विदू०—जह अहं पेक्खामि तह एक्कन्तसुहिदो भवं हविस्सदि ।
यथाहं पश्यामि तथैकान्तसुखितो भवान्भविष्यति ।

राजा—कथमिव ।

विदू०—अज्ज किल देवीए पण्डितकौशिकी भणिदा । भअवदि
अद्य किल देव्या पण्डितकौशिकी भणिता । भगवति

त्कृत्य । हृतवतः । शौरेश्च । युवयोरुभयोः । चरितम् । किंभूतं—सूरिभिः पण्डितैः । वीरप्रीत्या वीरसेनप्रीत्या । विरचितपदं विरचितकार्यम् । अन्यत्र शौरेः वीरप्रीत्या शौर्यप्रीत्या । वीरः शूर इति विरचितपदम् एवंभूतमुभयोश्चरितम् । क्रथकैशिकान् विदर्भान् मध्येकृत्य मध्येकृत्वा । आक्रम्येत्यर्थः । स्थितम् ॥२॥

कान्तामिति । सुलभेतरसंप्रयोगां दुर्लभसमागमाम् । कान्ताम् । विचिन्त्य । बलैः चतुरङ्गबलैः । विदर्भपतिं विदर्भराजम् । आनमितं च श्रुत्वा । स्थितस्य मे हृदयम् । आतपे अभिहतं भानुकरतप्तमध्याह्नातपाभिहतम् । सरोजं सरोरुहम् । धाराभिः वर्षधाराभिः । आश्वसितमिव । दुःखायते, सुखमश्नुते च । कान्तामघटितां विचिन्त्य दुःखायते, विदर्भपतिमानमितं श्रुत्वा सुखमश्नुते च ॥३॥

जं तुमं पसाहणगव्वं वहसि तं दंसेहि मालविआए सरीरे वैदब्भअं
यत्त्वं प्रसाधनगर्वं वहसि तद्दर्शय मालविकायाः शरीरे वैदर्भं
विवाहणेवच्छं ति। ताए अ सविसेसालंकिदा मालविआ। तत्तहोदी
विवाहनेपथ्यमिति। तया च सविशेषालंकृता मालविका। तत्रभवती
कदाचि पूरेइ भवदोवि मणोरहं।
कदाचित्पूरयेद्भवतोऽपि मनोरथम्।

राजा—सखे मदपेक्षानुवृत्त्या निवृत्तेर्ष्याया धारिण्याः पूर्वचरितैः संभाव्यत एतत्।

प्रतीहारी—(उपगम्य) जेदु भट्टा। देवी विण्णावेदि। तवणी-
जयतु भर्ता। देवी विज्ञापयति। तपनी-
आसोअस्स कुसुमसोहग्गदंसणेण मह आरम्भो सफलो करीअदु त्ति।
याशोकस्य कुसुमसौभाग्यदर्शनेन ममारम्भः सफलः क्रियतामिति।

राजा—ननु तत्रैव देवी।

प्रती०—अह इं। जहारहसंमाणसुहिअं अन्तेउरं विसज्जिअ
अथ किम्। यथार्हसंमानसुखितमन्तःपुरं विसृज्य
मालविआपुरोएण अत्तणो परिअणेण सह देवं पडिवालेदि।
मालविकापुरोगेणात्मनः परिजनेन सह देवं प्रतिपालयति।

राजा—(सहर्षं विदूषकं विलोक्य) जयसेने गच्छाग्रतः।

प्रती०—इदो इदो देवो। (सर्वे परिक्रामन्ति)
इत इतो देवः।

विदू०—(विलोक्य) भो वअस्स किंचि परिवुत्तजोवण्णो विअ
भो वयस्य किंचित्परिवृत्तयौवन इव
वसन्तो पमदवणे लक्खीअदि।
वसन्तः प्रमदवने लक्ष्यते।

राजा—यथाह भवान्।

अग्रे विकीर्णकुरबकफलजालकभिद्यमानसहकारम्।
परिणामाभिमुखमृतोरुत्सुकयति यौवनं चेतः ॥४॥

अग्र इति। अग्रे पूर्वतः। विकीर्णकुरबकं श्लथकुरबककुसुमम्। फल-जालकविभिद्यमानसहकारं सहकारस्य फलसमूहैः विभिद्यमानम्। परिणामाभि-

विदू०—(परिक्रम्य) भो अअं सो दिण्णणेवच्छो विअ कुसुमत्थ-
भो अयं स दत्तनेपथ्य इव कुसुमस्त-
वएहिं तवणीआसोओ । ओलोअदु भवं ।
बकैस्तपनीयाशोकः । अवलोकयतु भवान् ।

राजा—स्थाने खल्वयं प्रसवमन्थरोऽभूत् । यदिदानीमनन्यसाधा-
रणीं शोभामुद्वहति । पश्य ।

सर्वाशोकतरूणां प्रथमं सूचितवसन्तविभवानाम् ।
निर्वृत्तदोहदेऽस्मिन्सङ्क्रान्तानीव कुसुमानि ।। ५ ।।

विदू०—भो वीसद्धो होहि । अह्मेसु संणिहिदेसु वि धारिणी
भो विस्रब्धो भव । अस्मासु संनिहितेष्वपि धारिणी
पासपरिवट्टिणिं मालविअं अणुमण्णेदि ।
पार्श्वपरिवर्तिनीं मालविकामनुमन्यते ।

राजा—(सहर्षम्) सखे पश्य ।

मामियमभ्युत्तिष्ठति देवी विनयादुपस्थिता प्रियया ।
विस्तृतहस्तकमलया नरेन्द्रलक्ष्म्या वसुमतीव ।।६।।

(ततः प्रविशति धारिणी परिव्राजिका मालविका विभवतश्च परिवारः)

मालविका—(आत्मगतम्) जाणामि णिमित्तं कोदुआलंकारस्स
जानामि निमित्तं कौतुकालंकारस्य

मुखम् परिणत्यभिमुखम् । ऋतोः वसन्तस्य । यौवनम् । चेतः मनः । उत्सु-
कयति अभिलाषयति ।।४।।

सर्वाशोकेति । प्रथमं पूर्वम् । सूचितवसन्तमासानां पूर्वाभिव्यक्तवसन्तो-
द्गमानाम् । सर्वाशोकतरूणां सर्वेषामशोकवृक्षाणाम् । कुसुमानि । निवृत्तदोहदे
समापितदोहदे । अस्मिन् अशोके । सङ्क्रान्तानीव ।

मामिति । इयं देवी । विनयात् प्रियनृपतिगौरवात् उत्थिता सती ।
मामनु अस्मानुद्दिश्य । प्रियया मालविकया सह अभ्युत्तिष्ठति प्रत्युद्गता भवति ।
विस्तृतहस्तकमलया करतलनिहितसरोजया । नरेन्द्रलक्ष्म्या सार्धम् । वसुमती
भूदवीवे ।।६।।

तह वि विसिणीपत्तगदं विअ सलिलं वेवदि मे हिअअं। अवि अ
तथापि विसिनीपत्रगतमिव सलिलं वेपते मे हृदयम्। अपि च
दक्खिणेदरं वि मे णअणं बहुसो फुरदि।
दक्षिणेतरदपि मे नयनं बहुशः स्फुरति।

विदू०—भो वअस्स विवाहणेवच्छेण सविसेसं खु सोहदि
भो वयस्य विवाहनेपथ्येन सविशेषं खलु शोभते
अत्तहोदि मालविआ।
अत्रभवती मालविका।

राजा—पश्याम्येनाम्। यैषा

अनतिलम्बिदुकूलनिवासिनी
बहुभिराभरणैः प्रतिभाति मे।
उडुगणैरुदयोन्मुखचन्द्रिका
हतहिमैरिव चैत्रविभावरी ॥७॥

देवी—(उपेत्य) जेदु अज्जउत्तो।
जयत्वार्यपुत्रः।

विदू०—वड्ढदु भोदी।
वर्धतां भवती।

परि०—विजयतां देवः।

राजा—भगवति अभिवादये।

परि०—अभिप्रेतसिद्धिरस्तु।

देवी—(सस्मितम्) अज्जउत्त एस ते अह्मेहिं तरुणीजणसहा-
आर्यपुत्र एष तेऽस्माभिस्तरुणीजनसहा-
अस्स असोओ संकेदघरो कप्पिदो।
यस्याशोकः संकेतगृहं कल्पितः।

अनतीति। अनतिलम्बिदुकूलनिवासिनी अल्पावलम्बितदुकूलं वसाना। लघुभिः अल्पैः। आभरणैः भूषणैः। मे। प्रतिभाति। कथमिव। गतहिमैः असत्तुहिनैः। उडुगणैः नक्षत्रसमूहैः। सहिता। उदयोन्मुखचन्द्रिका उद्यच्चन्द्रकौमुदी। चैत्रविभावरी वसन्तरात्रिरिव ॥७॥

विदू०—भो आराहिओसि ।

भो आराधितोऽसि ।

राजा—(सव्रीडमशोकमभितः परिक्रामति)

नायं देव्या भाजनत्वं न नेयः

सत्काराणामीदृशानामशोकः ।

यः सावज्ञो माधवश्रीनियोगे

पुष्पैः शंसत्यादरं त्वत्प्रयत्ने ॥८॥

विदू०—भो वीसद्धो भविअ तुमं जोव्वणवदिं इमं पेक्ख ।

भो विस्रब्धो भूत्वा त्वं यौवनवतीमिमां पश्य ।

देवी—कं ।

काम् ।

विदू०—भोदि तवणीआसोअस्स कुसुमसोहम् ।

भवति तपनीयाशोकस्य कुसुमशोभाम् ।

(सर्वे उपविशन्ति)

राजा—(मालविकां विलोक्य । आत्मगतम्) कष्टः खलु संनिधि-वियोगः ।

अहं रथाङ्गनामेव प्रिया सहचरीव मे ।

अननुज्ञातसंपर्का धारिणी रजनीव नौ ॥९॥

(प्रविश्य)

कञ्चुकी—विजयतां देवः । देव अमात्यो विज्ञापयति ।

नेति । अयम् अशोकः । देव्याः । ईदृशानां सत्काराणाम् एवंभूतानां बहुमानानाम् । भाजनत्वं पात्रताम् । न न नेयः नेय एव । द्वौ नञौ प्रकृतमर्थं दृढं सूचयतः । यः अशोकः । माधवश्रीनियोगे वसन्तलक्ष्म्यादरे । सावज्ञः सावमतिः अबहुमानो भूत्वा । त्वत्प्रयत्ने दोहदादिप्रयत्ने । आदरं वाञ्छाम् । पुष्पैः विशिष्टपुष्पैः । शंसति ॥८॥

अहमिति । अहम् । रथाङ्गनामा चक्रवाक इव । प्रिया मालविका । सहचरी चक्रवाकीव । नौ आवयोः । रजनीव । धारिणी । अननुज्ञातसंपर्का अननुमतसङ्गमा भवति ॥९॥

तस्मिन् विदर्भविषयोपायने द्वे शिल्पकारिके मार्गपरिश्रमादलघुशरीरे इति पूर्वं न प्रवेशिते । संप्रति देवोपस्थानयोग्ये संवृत्ते । तदाज्ञां देवो दातुमर्हतीति ।

राजा—प्रवेशय ते ।

कञ्चु०—यदाज्ञापयति देवः । (इति निष्क्रम्य ताभ्यां सह पुनः प्रविश्य) इत इतो भवत्यौ ।

प्रथमा—हला मदणिए अपुव्वं इमं राअउलं पविसन्तीए
सखि मदनिके अपूर्वमिमं राजकुलं प्रविशन्त्याः
पसीददि मे हिअअं ।
प्रसीदति मे हृदयम् ।

द्वितीया—जोसिणीए मह वि एव्वं एव । अत्थि खु लोअप्पवादो ।
ज्योत्स्निके ममापि एवमेव । अस्ति खलु लोकप्रवादः ।
आआमि सुहं दुक्खं वा हिअअसमवत्था कहेदित्ति ।
आगामि सुखं दुःखं वा हृदयसमवस्था कथयतीति ।

प्रथमा—सो सच्चो दाणिं होदु ।
स सत्य इदानीं भवतु ।

कञ्चुकी—एष देव्या सह देवस्तिष्ठति । उपसर्पतां भवत्यौ ।

(उभे उपसर्पतः)

(मालविका परिव्राजिका च चेट्यौ दृष्ट्वा परस्परमवलोकयतः)

उभे—(प्रणिपत्य) जेदु भट्टा । जेदु भट्टिणी ।
जयतु भर्ता । जयतु भट्टिनी ।

(राजाज्ञया उभे उपविष्टे)

राजा—कस्यां कलायामभिविनीते भवत्यौ ।

उभे—भट्टा संगीदे अब्भन्तरे ह्म ।
भर्तः संगीतेऽभ्यन्तरे स्वः ।

राजा—देवि गृह्यतामनयोरन्यतरा ।

देवी—मालविए इदो पेक्ख । कदरा ते संगीदसहआरिणी रुच्चदि।
मालविके इतः पश्य । कतरा ते संगीतसहकारिणी रोचते

उभे—(मालविकां दृष्ट्वा) अह्मो भट्टदारिआ । (प्रणम्य) जेदु
अहो भर्तृदारिका । जयतु
जेदु भट्टदारिआ । (इति तया सह बाष्पं विसृजतः)
जयतु भर्तृदारिका ।

(सर्वे सविस्मयमवलोकयन्ति)

राजा—के वा भवत्यौ । का वा इयम् ।

उभे—देव इअं अह्माणं भट्टदारिआ ।
देव इयमस्माकं भर्तृदारिका ।

राजा—(कथमिव)।

उभे—सुणादु भट्टा । जो सो भट्टिणा विजअदण्डेहिं विदब्भ-
श्रृणोतु भर्ता । यः स भर्त्रा विजयदण्डैर्विदर्भ-
णाहं वसीकरिअ बन्धणादो मोइओ कुमारो माहवसेणो णाम ।
नाथं वशीकृत्य बन्धनान्मोचितः कुमारो माधवसेनो नाम ।
तस्स इयं कणीअसी भइणी मालविआ णाम ।
तस्येयं कनीयसी भगिनी मालविका नाम ।

देवी—कहं राअदारिआ इअं । चन्दणं खु मए पादुओव-
कथं राजदारिकेयम् । चन्दनं खलु मया पादुकोप-
ओएण दूसिदं ।
भोगेन दूषितम् ।

राजा—अथात्रभवती कथमित्थंभूता ।

माल०—(निश्वस्य । आत्मगतम्) विहिणिओएण ।
विधिनियोगेन ।

द्विती०—सुणादु भट्टा । दाआदवसंगदे अम्हाणं भट्टदारए माहवसेणे
श्रृणोतु भर्ता । दायादवशंगतेऽस्माकं भर्तृदारके माधवसेने
तस्स अमच्चेण अज्जसुमदिणा अह्मारिसं परिअणं उज्झिअ गूढं
तस्याऽमात्येनाऽर्यसुमतिनाऽस्मादृशं परिजनमुज्झित्वा गूढ-
अवणीदा एसा ।
मपनीतैषा ।

राजा—श्रुतपूर्वं मयैतत् । ततस्ततः ।

द्वितीया—भट्टा अदो वरं ण आणीमो ।

भर्तः अतः परं न जानीमः ।

परि०—अतः परमहं मन्दभाग्या कथयिष्यामि ।

उभे—भट्टदारिए अजकोसिईए विअ सरसंजोओ ।

भर्तृदारिके आर्यकौशिक्या इव स्वरसंयोगः ।

माल०—णं सा एव्व ।

ननु सैव ।

उभे—जदिवेसधारिणी अज्जकोसिई दुक्खेण विभावीअदि ।

यतिवेषधारिण्यार्यकौशिकी दुःखेन विभाव्यते ।

भअवदि वन्दामो ।

भगवति वन्दावहे ।

परि०—स्वस्ति भवतीभ्याम् ।

राजा—कथमाप्तवर्गोयं भगवत्याः ।

परि०—एवमेतत् ।

विदू०—तेण हि कहेदु भअवदी अत्तहोदीए उत्तन्तावसेसं ।

तेन हि कथयतु भगवत्यत्रभवत्या वृत्तान्तावशेषम् ।

परि०—(सवैक्लव्यम्) श्रूयतां तावत् । माधवसेनसचिवं सुमतिं ममाग्रजमवगच्छ ।

राजा—उपलब्धम् । ततस्ततः ।

परि०—स इमां तथागतभ्रातृकां मया सार्धमपवाह्य भवत्संबन्धापेक्षया पथिकसार्थं विदिशागामिनमनुप्रविष्टः ।

राजा—ततस्ततः ।

परि०—स चाटव्यन्तरे निविष्टो गताध्वा वणिग्जनो विश्रमितुम् ।

राजा—ततस्ततः ।

परि०—ततः ।

तूणीरपट्टपरिणद्धभुजान्तराल-
माकर्णलम्बिशिखिपिच्छकलापधारि ।

तूणीरेति । तूणीरपट्टपरिणद्धभुजान्तरालम् इषुबन्धनवध्रावबद्धभुजमध्यम् । आपार्ष्णिलम्बिशिखिपिच्छकलापधारि ईषत्पश्चाद्भागलम्बिनिबिडमयूरपिच्छम् ।

कोदण्डपाणि निनदत्प्रतिरोधकाना-
मापातदुष्प्रसहमाविरभूदनीकम् ॥१०॥

[मालविका भयं रूपयति]

विदू०—भोदि मा भआहि। अदिक्कन्तं खु भअवदी कहेदि।

भवति मा बिभेहि। अतिक्रान्तं खलु भगवती कथयति।

राजा—ततस्ततः।

परि०—ततो मुहूर्तं बद्धयुद्धास्ते पराङ्मुखीकृताः सार्थवाहयोद्धारस्तस्करैः।

राजा—भगवति अतः परमिदानीं कष्टं श्रोतव्यम्।

परि०—ततः स मत्सोदर्यः

इमां परीप्सुर्दुर्जाते पराभिभवकातराम्।
भर्तृप्रियः प्रियैर्भर्तुरानृण्यमसुभिर्गतः ॥११॥

प्रथमा—हा हदो सुमदी।

हा हतः सुमतिः।

द्वितीया—अदो खु भट्टिदारिआए इअं समवत्था संवुत्ता।

अतः खलु भर्तृदारिकाया इयं समवस्था संवृत्ता।

(परिव्राजिका बाष्पं विसृजति)

राजा—भगवति तनुभृतामीदृशी लोकयात्रा। न शोच्यस्तत्रभवान्सफलीकृतभर्तृपिण्डः। ततस्ततः।

परि०—ततोहं मोहमुपगता यावत्संज्ञामुपलभे तावदियं दुर्लभदर्शना संवृत्ता।

आ समन्ताल्लम्बि वा। कोदण्डपाणि धनुष्पाणि। निनदत् क्ष्वेलारवं कुर्वत्। प्रतिरोधी शत्रुः, शत्रुसैन्यानाम्। आपातदुष्प्रसहं प्रवेशदुस्सहम्। एवंभूतम्, अनीकम् आविरभूत् युद्धमाविर्बभूव ॥१०॥

इमामिति। दुर्जाते आपदि। पराभिभवकातरां परेषां शत्रूणाम् अभिभवः आक्रमणं तस्मात् कातरां भीताम्। इमां मालविकाम्। परीप्सुः पर्याप्तुं परित्रातुमिच्छुः। 'आप्ज्ञप्यृधाम् ईत्' इति ईत्वम्। 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' इत्यभ्यासलोपः। भर्तृप्रियः स्वामिभक्तः। प्रियैः। असुभिः प्राणैः। भर्तुः। आनृण्यम् अनृणत्वम्। गतः प्राप्तः ॥११॥

राजा—महत्खलु कृच्छ्रमनुभूतं भगवत्या ।

परि०—ततो भ्रातुः शरीरमग्निसात्कृत्वा पुनर्नवीभूतवैधव्य-दुःखया मया त्वदीयं देशमवतीर्य इमे काषाये गृहीते ।

राजा—युक्तः सज्जनस्यैष पन्थाः । ततस्ततः ।

परि०—तत इयमप्याटविकेभ्यो वीरसेनं वीरसेनाच्च देवीं गता देवीगृहे लब्धप्रवेशया मया पुनर्दृष्टा इत्येतदवसानं कथायाः ।

माल०—(आत्मगतम्) किं णु खु संपदं भट्टा भणादि ।
किं नु खलु सांप्रतं भर्ता भणति ।

राजा—अहो परिभवोपहारिणो विनिपाताः । कुतः ।

प्रेष्यभावेन नामेयं देवीशब्दक्षमा सती ।
स्नानीयवस्त्रक्रियया पत्त्रोर्णं वोपयुज्यते ॥१२॥

देवी—भअवदि तुए अभिजणवदिं मालविअं अणाचक्ख-न्तीए असंपदं किदम् ।
भगवति त्वयाभिजनवतीं मालविकामनाचक्षाणयाऽसांप्रतं कृतम् ।

परि०—शान्तं पापं शान्तं पापम् । कारणेन खलु मया नैभृत्य-मवलम्बितम् ।

देवी—किं विअ तं कारणम् ।
किमिव तत्कारणम् ।

राजा—यदि वक्तव्यं कथ्यताम् ।

परि०—श्रूयताम् । इयं पितरि जीवति केनापि लोकयात्रागतेन सिद्धादेशेन साधुना मत्समक्षमादिष्टा संवत्सरमात्रमियं प्रेष्यभावमनुभूय ततः सदृशभर्तृगामिनी भविष्यतीति । तदवश्यंभाविनमादेश-

---

प्रेष्यभावेनेति । देवीशब्दयोग्या सती इयं मालविका । प्रेष्यभावेन परिचारकत्वेन । उपयुज्यते नाम नियुज्यते किल । पत्त्रोर्णं धौतकौशेयम् । वा इत्युपमायाम् । स्नानीयवस्त्रक्रियया स्नानार्हवस्त्रकरणेन ॥१२॥

मत्समक्षं मत्पार्श्वम् । सदृशभर्तृगामिनी क्षत्रियवंशयोग्यभर्तृगामिनी । अवश्यंभाविनं निश्चयानुभवितव्यम् । आदेशं नियोगम् ।

मस्यास्त्वत्पादशुश्रूषया परिणमन्तमवेक्ष्य कालप्रतीक्षया मया साधु कृतमिति पश्यामि ।

राजा—युक्ता प्रतीक्षा ।

कञ्चुकी—देव कथान्तरेणान्तरितम् । अमात्यो विज्ञापयति । विदर्भगतमनुष्ठेयमवधारितमस्माभिः । देवस्य तावदभिप्रेतं श्रोतुमिच्छामीति ।

राजा—मौद्गल्य तत्रभवतोर्भ्रात्रोर्यज्ञसेनमाधवसेनयोर्द्वैराज्यमिदानीमवस्थापयितुकामोऽस्मि ।

तौ पृथग्वरदाकूले शिष्टामुत्तरदक्षिणे ।
नक्तंदिवं विभज्योभौ शीतोष्णकिरणाविव ॥१३॥

कञ्चुकी—देव एवममात्यपरिषदे निवेदयामि ।

(राजाङ्गुल्यानुमन्यते)

(निष्क्रान्तः कञ्चुकी)

प्रथमा—(जनान्तिकम्) भट्टदारिए दिट्ठिआ भट्टदारओ अद्धरज्जे
भर्तृदारिके दिष्ट्या भर्तृदारकोर्धराज्ये

पडिट्ठं गमिस्सदि ।
प्रतिष्ठां गमिष्यति ।

माल०—एदं दाव बहु मन्तव्वं जं जीविसंसआदो मुत्तो ।
एतत्तावद्बहु मन्तव्यं यज्जीवितसंशयान्मुक्तः ।

(प्रविश्य)

कञ्चुकी—विजयतां देवः । देव अमात्यो विज्ञापयति । कल्याणी देवस्य बुद्धिः । मन्त्रिपरिषदोऽप्येवमेव दर्शनम् । कुतः ।

परिणतं फलितम् । कालप्रतीक्षया प्राप्तकालमपेक्ष्य । साधु कृतम् उत्तमं कृतम् । कथान्तरेण उपकथया । अन्तरितं छादितम् । अनुष्ठेयं कर्तव्यम् । द्वैराज्यं राज्यं द्विविधं कृत्वा ।

ताविति । वरदा नाम नदी तस्यास्तीरे । शिष्टौ विशिष्टौ प्रथितौ वा । तौ यज्ञसेनमाधवसेनौ । उत्तरदक्षिणे च । नक्तंदिवं दिवारात्रम् । विभज्य विभिद्य उभौ शीतोष्णकिरणौ चन्द्रादित्याविव ॥१३॥

द्विधा विभक्तां श्रियमुद्वहन्तौ
धुरं रथाश्वाविव संग्रहीतुः ।
तौ स्थास्यतस्ते नृपती निदेशे
परस्परावग्रहनिर्विकारौ ॥१४॥

राजा—तेन हि मन्त्रिपरिषदं ब्रूहि। सेनापतये वीरसेनाय लिख्यतामेवं क्रियतामिति ।

कञ्चुकी—यदाज्ञापयति देवः । (इति निष्क्रम्य सप्राभृतकं लेखं गृहीत्वा पुनः प्रविष्टः ।) अनुष्ठिता प्रभोराज्ञा । अयं पुनरिदानीं देवस्य सेनापतेः पुष्पमित्रस्य सकाशात्सप्राभृतको लेखः प्राप्तः । प्रत्यक्षीकरोत्वेनं देवः ।

(राजा सहसोत्थाय सोपचारं गृहीत्वा प्राभृतकं परिजनायार्पयति)

(लेखं च नाट्येनोद्वेष्टयति)

देवी—(आत्मगतम्) अह्महे तदोमुहं एव्व णो हिअअं । सुणिस्सं
अहो ततोमुखमेव नो हृदयम् । श्रोष्यामि
दाव गुरुअणस्स कुसलाणन्तरं वसुमित्तस्स वुत्तन्तं । अहिआरे
तावद्गुरुजनस्य कुशलानन्तरं वसुमित्रस्य वृत्तान्तम् । अधिकारे
खु मे पुत्तओ सेनावदिणा णिउत्तो ।
खलु मे पुत्रकः सेनापतिना नियुक्तः ।

राजा—(उपविश्य वाचयति) स्वस्ति । यज्ञशरणात्सेनापतिः पुष्पमित्रो वैदिशस्थं पुत्रमायुष्मन्तमग्निमित्रं स्नेहात्परिष्वज्यानुदर्शयति । विदितमस्तु । योऽसौ राजयज्ञदीक्षितेन मया राजपुत्रशतपरिवृतं वसुमित्रं गोप्तारमादिश्य संवत्सरोपावर्तनीयो निरर्गलस्तुरगो विसृष्टः स

द्विधेति । संग्रहीतुः सारथेः । धुरं भारम् । रथाश्वाविव रथवाहनतुरङ्गाविव । द्विधा विभक्तां द्वैविध्यविभजिताम् । श्रियं राज्यलक्ष्मीम् । उद्वहन्तौ । परस्परानुग्रहनिर्विकारौ अन्योन्यविरोधरहितौ । नृपती यज्ञसेनमाधवसेनौ । तौ । निदेशे आज्ञायाम् । स्थास्यतः ॥१४॥

यज्ञशरणात् यज्ञगृहात्, अग्निहोत्राद्वा ।

निरर्गलः अनिवारणः ।

सिन्धोर्दक्षिणरोधसि चरन्नश्वानीकेन यवनानां प्रार्थितः । तत उभयोः सेनयोर्महानासीत्संमर्दः ।

(देवी विषादं नाटयति)

राजा—कथमीदृशं संवृत्तम् । (शेषं पुनर्वाचयति)

ततः परान्पराजित्य वसुमित्रेण धन्विना ।
प्रसह्य ह्रियमाणो मे वाजिराजो निवर्तितः ॥१५॥

देवी—इमिणा आसंसिदं मे हिअअं ।

अनेनाश्वस्तं मे हृदयम् ।

राजा—(लेखशेषं वाचयति) सोऽहमिदानीमंशुमतेव सगरः पौत्रेण प्रत्याहृताश्वो यक्ष्ये । तदिदानीमकालहीनं विगतरोषचेतसा भवता वधूजनेन सह यज्ञसेवनायागन्तव्यमिति ।

राजा—अनुगृहीतोऽस्मि ।

परि०—दिष्ट्या पुत्रविजयेन दम्पती वर्धेते । (देवीं विलोक्य)

भर्त्रासि वीरपत्नीनां श्लाघ्यानां स्थापिता धुरि ।
वीरसूरिति शब्दोयं तनयात्त्वामुपस्थितः ॥१६॥

विदूषकः—भोदि परितुट्ठोह्मि जं पिदरं अणुगदो वच्छो ।

भवति परितुष्टोस्मि यत्पितरमनुगतो वत्सः ।

परिव्राजिका—कलभेन खलु यूथपतिरनुकृतः ।

कञ्चुकी—देव अयं कुमारः ।

यवनानां यवनदेशराजानां तुरुष्काणां वा ।

अश्वानीकेन अश्वसेनया ।

ततः इति । ततः अनन्तरम् । परान् शत्रून् । पराजित्य जित्वा । धन्विना धनुस्सहायेन । वसुमित्रेण । प्रसह्य बलात्कृत्य । ह्रियमाणः आहृतः । वाजिराजः अश्वरत्नम् । निवर्तितः ॥१५॥

अकालहीनम् अकालक्षेपम् ।

भर्त्रासीति । वीरपत्नीनां वीरभार्याणाम् । श्लाघ्यायां श्रेष्ठायाम् । धुरि अग्रे । भर्त्रा नायकेन । स्थापितासि । वीरसूः वीरमातेत्ययं शब्दः । तनयात् पुत्रात् । त्वामुपस्थितः ॥१६॥

नैतावता वीरविजृम्भितेन
चित्तस्य नो विस्मयमादधाति ।
यस्याप्रधृष्यः प्रभवस्त्वमुच्चै-
रग्नेरपां दग्धुरिवोरुजन्मा ॥१७॥

राजा—मौद्गल्य यज्ञसेनश्यालमूरीकृत्य मुच्यन्तां सर्वे बन्धनस्थाः ।

कञ्चुकी—यदाज्ञापयति देवः । (इति निष्क्रान्तः)

देवी—जयसेणे गच्छ । इरावदिप्पमुहाणं अन्तेपुराणं पुत्तस्स
जयसेने गच्छ । इरावतीप्रमुखेभ्योऽन्तःपुरेभ्यः पुत्रस्य
विअअवुत्तन्तं णिवेदेहि ।
विजयवृत्तान्तं निवेदय ।

प्रती०—तह । (इति प्रस्थिता)
तथा ।

देवी—एहि दाव ।
एहि तावत् ।

प्रती०—(परिवृत्य) इअं ह्मि ।
इयमस्मि ।

देवी—(जनान्तिकम्) जं मए असोअदोहलणिओए मालविआए
यन्मयाशोकदोहदनियोगे मालविकायै
पइण्णादं तं से अहिजणं च णिवेदिअ मह वअणेण इरावदिं
प्रतिज्ञातं तदस्या अभिजनं च निवेद्य मम वचनेनेरावतीम्
अणुणेहि । तुए अहं सच्चादो ण परिब्भंसइदव्वेत्ति ।
अनुनय । त्वयाहं सत्यान्न परिभ्रंशयितव्येति ।

प्रती०—जं देवी आणवेदि । (इति निष्क्रम्य पुनः प्रविश्य)
यद्देव्याज्ञापयति ।

नेति । एतावता एतावन्मात्रेण । वीरविजृम्भितेन वीरशब्देन । नः अस्माकम् । चित्ते मनसि । विस्मयं नादधाति । अपां दग्धुर्वह्नेः बडवा-मुखाग्नेः । ऊरुजन्मा और्वः अतिबलपराक्रमः । यस्य प्रभवः उद्भवः । त्वम् । उच्चैः अतिशयेन । अप्रधृष्यः अनाक्रमितव्यः ॥१७॥

बन्धनस्थाः कारागृहस्थाः ।

भट्टिणि पुत्तविजअणिमित्तेण परितोसेण अन्तेउराणं आहरणाणं
भट्टिनि पुत्रविजयनिमित्तेन परितोषेणान्तःपुराणामाभरणानां
मञ्जूसह्मि संवुत्ता।
मञ्जूषाऽस्मि संवृत्ता।

देवी—किं एत्थ अच्चरिअं। साहारणो खु ताणं मह अ अअं
किमत्राश्चर्यम्। साधारणः खलु तासां मम चाय-
अब्भुदओ।
मभ्युदयः।

प्रती०—(जनान्तिकम्) भट्टिणि इरावदी उण विण्णावेदि।
भट्टिनि इरावती पुनर्विज्ञापयति।
सरिसं क्खु देवीए पहवन्तीए वअणं पुढमसंकप्पिदं ण जुज्जदि
सदृशं खलु देव्याः प्रभवन्त्या वचनं प्रथमसंकल्पितं न युज्यते
अण्णहा कादुं ति।
ऽन्यथाकर्तुमिति।

देवी—भअवदि तुए अणुण्णदा इच्छामि अज्जसुमदिणा पुढम-
भगवति त्वयानुज्ञातेच्छाम्यार्यसुमतिना प्रथम-
संकप्पिदं मालविअं अज्जउत्तस्स पडिवादेदुं।
संकल्पितां मालविकामार्यपुत्राय प्रतिपादयितुम्।

परि०—इदानीमपि त्वमेवास्याः प्रभवसि।

देवी—(मालविकां हस्ते गृहीत्वा) इदं अज्जउत्तो पिअणिवेदणाणुरूवं
इदमार्यपुत्रः प्रियनिवेदनानुरूपं
पारितोसिअं पडिच्छदु। (राजा सव्रीडं जोषमास्ते)
पारितोषिकं प्रतीच्छतु।

देवी—(सस्मितम्) किं अवधीरेदि मं अज्जउत्तो।
किमवधीरयति मामार्यपुत्रः।

विदू०—भोदि एसो लोअव्ववहारो सव्वो वि णववरो लज्जादुरो
भवति एष लोकव्यवहारः सर्वोऽपि नववरो लज्जातुरो
होदि। (राजा विदूषकमवेक्षते)
भवति।

विदू०—अह वा देवीए प्पणअविसेसं दिण्णदेवीसद्दं मालविअं
अथवा देव्या प्रणयविशेषं दत्तदेवीशब्दां मालविका-
अत्तभवं पडिग्गहीदुं इच्छदि।
मत्रभवान्प्रतिग्रहीतुमिच्छति।

देवी—एदाए राअदारिआए अहिजणेण एव्व दिण्णो देवीसद्दो।
एतस्या राजदारिकाया अभिजनेनैव दत्तो देवीशब्दः।
किं पुणरुत्तेण।
किं पुनरुक्तेन।

परि०—मा मैवम्।

अप्याकरसमुत्पन्ना मणिजातिरसंस्कृता।
जातरूपेण कल्याणि न हि संयोगमर्हति ॥१८॥

देवी—(स्मृत्वा) मरिसेदु भअवदी। अब्भुदअकहाए उइदं
मर्षयतु भगवती। अभ्युदयकथयोचितं
मए ण लक्खिदं। जअसेणे गच्छ दाव। कोसेअपत्तोण्णं उवणेहि।
मया न लक्षितम्। जयसेने गच्छ तावत्। कौशेयपत्रोर्णमुपनय।

प्रती०—जं देवी आणवेदि (इति निष्क्रम्य पत्रोर्णं गृहीत्वा पुनः
यद्देव्याज्ञापयति।
प्रविश्य) देवि एदम्।
देवि एतत्।

देवी—(मालविकामवगुण्ठनवतीं कृत्वा) अज्जउत्तो दाणिं इमं
आर्यपुत्र इदानीमिमां
पडिच्छदु।
प्रतीच्छतु।

राजा—त्वच्छासनादप्रत्युत्तरा वयम्।

परि०—हन्त प्रतिगृहीता।

अपीति। आकरसमुत्पन्नापि रत्नाकरसमुत्पन्ना। मणिजातिः रत्नादिः। असंस्कृता अनुत्तेजिता। कल्याणी महार्घापि। जातरूपेण स्वर्णाभरणेन। संयोगं सङ्गमम्। नार्हति॥१८॥

विदू०—अहो देवीए अत्तहोदो अणुऊलदा।
अहो देव्या अत्रभवतोऽनुकूलता।
(देवी परिजनमवलोकयति)
परिजनः—(मालविकामुपेत्य) जेदु भट्टिणी।
जयतु भट्टिनी।
(देवी परिव्राजिकामवेक्षते)
परि०—नैतच्चित्रं त्वयि।

प्रतिपक्षेणापि पतिं सेवन्ते भर्तृवत्सलाः साध्व्यः।
अन्यसरितां शतानि हि समुद्रगाः प्रापयन्त्यब्धिम् ॥१९॥

(प्रविश्य)
निपुणिका—जेदु भट्टा। इरावदी विण्णावेदि। जं उवआरादिक्क-
जयतु भर्ता। इरावती विज्ञापयति। यदुपचारातिक्र-
मेण तदा भट्टिणो अवरद्धं तं सअं एव्व भट्टिणो अणुऊलं णाम मए
मेण तदा भर्तुरपराद्धं तत्स्वयमेव भर्तुरनुकूलं नाम मया
आअरिदं। संपदं पुण्णमणोरहेण भट्टिणा पसादमेत्तेण संभाव-
चरितम्। सांप्रतं पूर्णमनोरथेन भर्त्रा प्रसादमात्रेण संभाव-
इदव्वत्ति।
यितव्येति।
देवी—णिउणिए अवस्सं ताए संदेसं अणुजाणिस्सदि अज्जउत्तो।
निपुणिके अवश्यं तस्याः संदेशमनुज्ञास्यत्यार्यपुत्रः।
निपु०—अणुगहीदम्हि।
अनुगृहीतास्मि।
परि०—देवाहममुना भवत्संबन्धेन चरितार्थं माधवसेनं सभा-
ज़यितुमिच्छामि यदि मे तव प्रसादः।

प्रतीति। भर्तृवत्सलाः प्रियप्रेमवत्यः। साध्व्यः पतिव्रताः। प्रतिपक्षेणापि सपत्नीवर्गेण सहापि। पतिं नायकम्। सेवन्ते। समुद्रगाः समुद्रं गच्छन्त्यः नद्यः। अन्यसरिताम् अन्यत्र समुद्भूतानां गिरिनदीनाम्। शतानि अनेकानि। उदधिं प्रापयन्ति हि ॥१९॥

देवी—भअवदि ण जुत्तं अह्मे परिच्चइदुं ।

भगवति न युक्तमस्मान् परित्यक्तुम् ।

राजा—भगवति मदीयेषु लेखेषु तत्रभवते त्वामुद्दिश्य सभाजनाक्षराणि पातयिष्यामि ।

परि०—युवयोः स्नेहेन परवानयं जनः ।

देवी—आणवेदु अज्जउत्तो किं भूओवि पिअं अणुचिट्ठामि ।

आज्ञापयत्वार्यपुत्रः किं भूयोपि प्रियमनुतिष्ठामि ।

राजा—किमतः परमपि प्रियमस्ति । तथापि इदमस्तु—

(भरतवाक्यम्)

त्वं मे प्रसादसुमुखी भव देवि नित्य-
मेतावदेव हृदये प्रतिपालनीयम् ।
आशास्यमीतिविगमप्रभृति प्रजानां
संपद्यते न खलु गोप्तरि नाग्निमित्रे ॥२०॥

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे)

इति श्रीकालिदासस्य कृतौ मालविकाग्निमित्रे पञ्चमोऽङ्कः ।

त्वमिति । हे देवि । मे । नित्यम् । प्रसादसुमुखी प्रसन्नमुखरागा भव । प्रतिपक्षहेतोः सपत्नीजनमुद्दिश्य । एतावदेव मृगये । ईतिविगमप्रभृति । प्रजानां प्राणिनाम् । आशास्यं प्रार्थनीयम् । गोप्तरि अग्निमित्रे न न संपत्स्यते खलु जायत एव । सत्यत्र नाटकान्ते भरतेन सर्वकालसाधारण्येनाशंसावचने कर्तव्येऽत्र प्रजानामाशास्यसिद्धिं प्रति गोप्तुरग्निमित्रस्य कथनं तत्कालराजोपलक्षणमिति मन्तव्यम् ॥२०॥

श्लोकानुक्रमणिका ।

NOTES.

ACT I.

Sl. 1. Argument.—Lord shiva whose nature is vividly described is implored to help the audience to understand the real meaning of the play.

Criticism.—Compare it with the benedictory stanza in Shakuntalá. Both are dedicated to Lord Shiva. The eight forms mentioned here are fully explained there. They are water, fire, priest, sun, moon, ether, earth and air.

The opening is conventional; the praise of this particular deity is personal and has no connection with the plot.

Note the repetition of अपि. The figure of speech is शब्दविरोध.

Construction.—प्रणतबहुफले एकैश्वर्ये स्थितः अपि यः स्वयं कृत्तिवासाः, कान्तासंमिश्रदेहः अपि यः अविषयमनसां यतीनां परस्तात्, अष्टाभिः तनुभिः कृत्स्नं जगत् बिभ्रतः अपि यस्य अभिमानः न, सः ईशः सन्मार्गालोकनाय तामसीं वः वृत्तिं व्यपनयतु ।

Notes:—एकैश्वर्ये—एकं च तत् ऐश्वर्यं च तस्मिन् (ऐश्वर्यम् ईश्वरस्य भावः). प्रणतबहुफले—बहूनि फलानि यस्मात् स बहुफलः, प्रणतानां बहुफलः प्रणतबहुफलः तस्मिन्, षष्ठी. कृत्तिवासाः—कृत्तिः वासः यस्य सः । कान्तासंमिश्रदेहः—कान्तया संमिश्रः देहः यस्य । अविषयमनसाम्—अविद्यमानाः विषयाः येषां तानि अविषयाणि, तानि मनांसि येषाम्. सन्मार्गालोकनाय—सतः मार्गस्य आलोकनाय.

The word मार्ग in the fourth line may also refer to a kind of dramatic representation which is defined thus.—

मार्गो देशीति तद् द्वेधा कथितं नाट्यवेदिभिः ।
तत्र मार्गो भवेन्नाट्यं नाट्यवेदोक्तलक्षणम् ॥

SL. 2. Argument—A plea for the introduction of the new poet Kálidása.

Criticism.—The statement though personal is one of universal application.

Construction—सर्वं काव्यं पुराणम् इति एव साधु न, नवम् इति अवद्यं अपि च न, सन्तः परीक्ष्य अन्यतरत् भजन्ते, मूढः परप्रत्ययनेयबुद्धिः ।

Notes.—परप्रत्ययनेयबुद्धिः—परस्य प्रत्ययेन नेया बुद्धिः यस्य ।

Sl. 3. Argument—The play begun in obedience to the order of the audience.

Criticism.—A conventional way of introducing the plot.

Construction.—देव्याः धारिण्याः सेवादक्षः अयं परिजनः इव शिरसा प्रथमगृहीतां परिषदः आज्ञां कर्तुम् इच्छामि ।

Nots.—प्रथमगृहीताम्—प्रथमं गृहीता ताम्, सुप्सुपा Comp. सेवादक्षः—सेवायां दक्षः.

P. 3. L. 1. This is the real opening of the play. The conversation of the maid--servants is significant in so far as it prepares the plot, for it introduces the heroine Málaviká and the Snake-ring which, like the ring in Shakuntalá, has a subsequent importance.

The beginning of this domestic comedy is very fine. As we are led to the music-hall, we forget all the woes and worries of life. The play is a comedy out and out. It has none of the horrors of Vikramorvashiya which are roused by the capture of Urvashi by demons. It has no sorrow like the one which comes over the minds of her friends at Urvashi's loss.

P. 3. L. 6. छलिकम्:—A kind of dramatic representation in which the actor or actress reveals his or her own sentiments. It is defined:—

तदेव छलिकं नाम साक्षाद्यदभिनीयते ।
व्यपदिश्य पुरावृत्तं स्वाभिप्रायप्रकाशकम् ॥

Sl. 4. Argument.—A defence of the scenic art. Its superiority over the Sacrifice.

Criticism.—The difference between drama and lyrical poetry is the difference between the objective and subjective arts. Drama is purely objective, while lyrical poetry is subjective. The dramatist depicts life as he sees it, the poet expresses what he feels. Yet there are passages in the drama which we may safely class as subjective. The praise of the scenic art has a personal ring about it. The conviction of Ganadása seems to be the conviction of the poet and dramatist himself.

Construction.—मुनयः इदं देवानाम् कान्तं चाक्षुषं क्रतुम् आमनन्ति, इदं रुद्रेण उमाकृतव्यतिकरे स्वाङ्गे द्विधा विभक्तम्, अत्र त्रैगुण्योद्भवं लोकचरितं नानारसं दृश्यते, एकम् अपि नाट्यं भिन्नरुचेः जनस्य बहुधा समाराधकम् ।

Notes.—उमाकृतः—उमया कृतः व्यतिकरः यत्र. त्रैगुण्योद्भवम्—त्रयो गुणाः एव त्रैगुण्यं तस्मात् उद्भवः यस्य तत्।

Sl. 5. Argument.—Málaviká's genius by virtue of which she excels her teacher in the scenic art.

Criticism,—A characteristic of our heroine is her skill in exhibition.

The verse is quoted by Dhananjaya in the Dasharúpaka in the illustration of that genius which surpasses that of the instructor. बुद्धिः प्रज्ञा—गृहीतविशेषकरी तु प्रज्ञा मालविकाग्निमित्रे

यद्यत्प्रयोगविषये भाविकमुपदिश्यते मया तस्यै ।
तत्तद्विशेषकरणात्प्रत्युपदिशतीव मे बाला ॥"

The sentiment is अद्भुत.

Construction—प्रयोगविषये मया तस्यै यत् यत् भाविकम् उपदिश्यते, बाला तत् तत् विशेषकरणात् मां प्रत्युपदिशति इव ।

P. 7. L. 8. The talk between Bakulávaliká and Ganadása reveals how Málaviká came over to the court of Agnimitra.

Sl. 6.—Argument.—The satisfaction of Ganadása on getting such a pupil as Málaviká.

Criticism.—Kálidása has been praised for his similes. He illustrates the most abstract phenomena by the most concrete images. Here the transmission of the art from the teacher to the pupil is compared to the entry of rain-drops into the sea-shell, and the change of this art to a higher art in the pupil to the change of water into pearls.

Construction.—आधातुः शिल्पं पात्रविशेषे न्यस्तं पयोदस्य जलं समुद्रशुक्तौ मुक्ताफलताम् इव गुणान्तरं व्रजति ।

Notes—मुक्ताफलताम्—मुक्ताफलस्य भावः तत्ताम्। मुक्ता फलमिव मुक्ताफलम् । कर्म० ।

P.7.L. 21.—दीर्घिकावलोकनगवाक्षगता—No other dramatist would have put the maximum of meaning into the minimum of words. Here we get a window that overlooks a pond with the lovely figure of Málaviká occupying it and a little flow of breeze around.

Sl. 7. Argument—The writer is the king of Vidarbha. His terms to release Mádhavasena.

Criticism—This insolent behaviour of the king of Vidarbha has a dramatic significance. It calls forth the heroic spirit of Agnimitra who does not submit to it. Otherwise the king Agnimitra is a love-sick hero.

Construction—पूज्यः संयतं मम श्यालं मौर्यसचिवं विमुञ्चति यदि, ततः मयापि सद्यः माधवसेनः बन्धनात् मोक्ता ।

Sl. 8. Argument—A reason for the commencement of hostilities with the king of Vidarbha.

Criticism—Here we have the comparison of the animate with the inanimate, i.e. of man with nature. The simile is most apt. The idea seems to have been taken from some old treatise on politics.

Construction—अचिराधिष्ठितराज्यः शत्रुः प्रकृतिषु अरूढमूलत्वात् नवसंरोहणशिथिलः तरुः इव समुद्धर्तुं सुकरः ।

Notes—अचिराधिष्ठितः—अचिरेण अधिष्ठितं राज्यं येन. अरूढ०—न रूढं मूलं यस्य तत्, तस्मात्. नव०—नवं यत् संरोहणं तेन शिथिलः.

P. 10. L. 10. Vidúṣaka is a conventional figure in the Sanskrit drama. Here he has an important part to play—the part of an intriguer. We can safely leave him out in Shakuntalá. He is remembered there only for his dispute with the commander of the forces in the second act, and for the laughter he excites in the seventh act when beaten by Málati. These two incidents are melodramatic. But we cannot do without him here. As a humorist, as an intriguer he is most essential to the development of the plot in this play.

Sl. 9. Argument—The recognition of the importance of the vidúsaka by the king.

Criticism—The king speaks here in considered, moral accents which makes him a finer lover than he is. This seriousness saves him from recklessness.

Construction—सप्रतिबन्धम् अर्थम् अधिगन्तुम् सहायवान् एव प्रभुः । सचक्षुः अपि दीपेन विना तमसि दृश्यं न पश्यति ।

Sl. 10. Argument—The introduction of Gaṇadása and Haradatta.

Criticism—Kálidása compares generally the abstract with the concrete; but when he compares the concrete with the abstract, he represents the abstract as the concrete. In the present case the abstract sentiments are first invested with a form and then compared with the preceptors.

Construction—शरीरिणौ साक्षात् भावौ इव परस्परजयोद्यतौ उभौ अभिनयाचार्यौ त्वां द्रष्टुम् इच्छतः ।

Notes—शरीरिणौ—शरीरम् अस्य अस्ति इति शरीरी तौ. परस्पर-जयोद्यतौ, परस्परस्य जयः, तस्मिन् उद्यतौ ।

Sl. 11. Argument—Fear mingled with wonder at the sight of the king.

Criticism—It is truly said of beauty that it charms us as often as we view it. Compare this with the following verse from Mágha's Shishupálavadham.

दृष्टोपि शैलः स मुहुर्मुरारेरपूर्ववद्विस्मयमाततान ।
क्षणे क्षणे यन्नवतामुपैति तदेव रूपं रमणीयतायाः ॥ (४।१७)

With the idea contained in the first half of the introductory line compare Raghu I अधृष्यश्चाभिगम्यश्च यादोरत्नैरिवार्णवः । and Paucatantra दुःखेन प्रतिगम्यते प्रचकितै राज्ञां गृहं वार्धिवत् ।

Construction—न परिचितः च न, अरम्यः च न, तथा अपि अहम् अस्य पार्श्वे चकितम् उपैमि, स एव अयं सलिलनिधिः इव मे अक्ष्णोः नवः नवः भवति ।

Notes—अरम्यः—न रम्यः . सलिलनिधिः—सलिलस्य निधिः .

Sl. 12. Argument—The dazzling figure of the king.

Criticism—Some vainly seek traces, in this verse, of the covert praise of one of his patrons by the dramatist.

Construction—द्वारे नियुक्तपुरुषानुमतप्रवेशः सिंहासनान्तिकचरेण सह उपसर्पन् विनिवर्तितदृष्टिपातैः अस्य तेजोभिः पुनः वाक्यात् ऋते प्रतिवारितः इव अस्मि ।

Notes—नियुक्त०—नियुक्तेन पुरुषेण अनुमतः प्रवेशः यस्य. विनिवर्तित०—विशेषेण निवर्तितः दृष्टिपातः यैः.

Sl. 13. Argument—The Parivrájiká flatters the queen.

Criticism—The king is compared with the sun and Haradatta with the fire. The queen is compared with the night and Ganadása with the moon. It is difficult to reason out the comparison.

Construction—अनलः भानोः परिग्रहात् अतिमात्रभासुरत्वं पुष्यति, चन्द्रः अपि निशापरिगृहीतः महिमानम् अधिगच्छति ।

Notes—**अतिमात्रभासुरत्वम्**—भासुरस्य भावः भासुरत्वम्, अतिमात्रं च तत् भासुरत्वं च. **निशापरिगृहीतः**—निशया परिगृहीतः, तृतीयातत्पुरुषः ।

Sl. 14. Argument—The praise of Dhárini by the king.

Criticism—Kálidása rarely compares the concrete with the abstract (e.g. Raghu I,1. वागर्थाविव) but when he does so, he generally gives an outward, visible form to the abstract image. Here metaphysical science is no longer an abstract thing. It is invested with a form and then compared with the Parivrájiká.

Construction—मङ्गलालङ्कृता यतिवेषया कौशिक्या (समं) विग्रहवत्या अध्यात्मविद्यया समं त्रयी इव भाति ।

Notes—**मङ्गलालङ्कृता**—मङ्गलार्थं कल्याणार्थमलङ्कृता इति । For another analysis see commentary. **यतिवेषया**—यतेर्वेषः = यतिवेषः, यतिवेष इव वेषो यस्याः तया ।

Sl. 15. Argument—The king receives blessings from the Parivrájiká after he has paid his respects to her.

Criticism—The adjectival clauses 'महासारप्रसवयोः' and 'सदृशक्षमयोः' suggest the comparison of the queen with the earth. Compare the following where the queen is compared with the earth :—

मामियमभ्युत्तिष्ठति देवी विनयादुपस्थिता प्रियया ।
विस्तृतहस्तकमलया नरेन्द्रलक्ष्म्या वसुमतीव ॥

Construction—महासारप्रसवयोः सदृशक्षमयोः धारिणीभूतधारिण्योः द्वयोः भर्ता शरच्छतं भव ।

Notes—**महासारप्रसवयोः**—महासारः प्रसवः ययोः तयोः, or महासाराणां प्रसवौ उत्पत्तिस्थाने तयोः. **सदृशक्षमयोः**—सदृशी क्षमा ययोः. **धारिणीभूतधारिण्योः**—धारिणी च भूतानां धारिणी च तयोः ।

Sl. 16 Argument—The qualities that go to make the best teacher.

Criticism—Notice the seemingly simple Parivrájiká. She renders all help to bring about the union of Málaviká and the king, but the role she plays is out of keeping with her character of an ascetic. Her speech is cunning enough, though on the surface of it, it is a simple innocuous statement of truth. This serves the purpose, so fondly cherished, of bringing Málaviká in the presence of the king.

Constriction—कस्यचित् क्रिया आत्मसंस्था श्लिष्टा, अन्यस्य सङ्क्रान्तिः विशेषयुक्ता, यस्य उभयं साधु सः एव शिक्षकाणां धुरि प्रतिष्ठापयितव्यः ।

Notes—प्रतिष्ठापयितव्यः—प्रतिष्ठापयितुं योग्यः .

Sl. 17. Argument—Ganadása explains why he does not refrain from entering into the proposed competition, as the queen would like him to.

Criticism—Next to the Parivrájiká comes Gaṇadása who with his outward seriousness is the promoter of the cause of the king. His tone is dignified, and in his lack of patience he differs from the Parivrájiká who is calm.

Construction—लब्धास्पदः अस्मि इति विवादभीरोः परेण निन्दां तितिक्षमाणस्य यस्य आगमः केवलजीविकायै तं ज्ञानपण्यं वणिजं वदन्ति ।

Notes—लब्धास्पदः—लब्धम् आस्पदं येन. विवादभीरोः—विवादात् भीरुः, तस्य.

Sl, 18, Argument—The Parivrájiká reconciles the offended queen.

· **Criticism**—The epithet 'moon-faced' is inappropriate here. The speech of the ascetic is expected to be free from appreciation of physical beauty. Besides, the epithet is not meant as such; it is there only to flatter the angered queen. Compare with the idea in the third quadrant the following from the Vikramorvasíya and the Shakuntalá—प्रभुता रमणेषु योषिताम् and उपपन्ना हि दारेषु प्रभुता सर्वतोमुखी ।

Construction—इन्दुवदने अत्रभवतः अनिमित्तं किं पराङ्मुखी भवसि, कुटुम्बिन्यः भर्तृषु प्रभवन्त्यः अपि कारणकोपाः हि ।

Notes—इन्दुवदने—इन्दोः वदनम् इव वदनं यस्याः तत्सम्बुद्धौ. कारणकोपाः—कारणात् कोपः यासां ताः ।

Sl. 19. Argument—Gaṇadása holds out a threat to leave the service of the queen if not allowed to compete.

Criticism—The verse reflects the impatient nature of the dancing master. The threat to the queen is the best device under the circumstances to compel her to grant him the permission sought, which she does not like to do.

Construction—विवादे आत्मनः क्रियासङ्क्रान्तिं दर्शयिष्यामि, यदि मां न अनुजानासि त्वया अहं परित्यक्तः अस्मि ।

Notes—क्रियासङ्क्रान्तिम्—क्रियायाः सङ्क्रान्तिः ताम् ।

Sl. 20. Argument—The king when suspected, defends himself and shifts the blame to the teachers.

Criticism—The queen is shrewd enough to know the real motive of this dispute but she offers little resistance. Her endeavours to conciliate Gaṇadása are frustrated by the Vidúsaka, and openly she does not like to go against the wishes of the conspirators and is easily entrapped into acting against her own wishes.

Construction—अन्यथा गृहीत्वा अलं, मनस्विनि इदं मया न खलु प्रयुक्तम्, समानविद्याः प्रायः परस्परयशःपुरोभागाः ।

Notes—परस्परयशःपुरोभागाः—परस्परस्य यशसि पुरोभागः येषाम् ।

Sl. 21. Argument—The effect of music.

Metre—प्रहर्षिणी । The form is most apt for the joyful content.

Criticism—The intrigue has succeeded. The competitors are ready for the representation of their art by their pupils. The queen has reluctantly consented to it. There is no occasion for sadness. The sweet sounds of the musical instruments gladden the heart of the listeners.

Construction—जीमूतस्तनितविशङ्किभिः उद्ग्रीवैः मयूरैः अनुरसितस्य पुष्करस्य निर्ह्रादिनी उपहितमध्यमस्वरोत्था मायूरी मार्जना मनांसि मदयति ।

Notes—जीमूतस्तनितविशङ्किभिः—जीमूतस्य स्तनितं विशङ्कन्त इति तैः. उपहितमध्यमस्वरोत्था—उपहितात् मध्यमात् स्वरात् उत्तिष्ठतीति तथोक्ता ।

Beginning with the middle tone taken as the basis. उपहित—Taken as the basis, literally placed under. बाहुमुपधाय शेते—He sleeps placing his arm under (his head). जीमूत०—जीमूतः—a cloud. जीवनस्य उदकस्य मूतः पटबन्ध इति जीमूतः (पृषोदरादि) इति स्वामी. The word literally means a canvass-vessel for water. मायूरी मार्जना—The sound of tabor which is dear to the peacocks.

P.21.L. 12. विसंवादयिष्यति—Will disappoint us (of). Amar gives विसंवाद in the sense of विप्रलम्भ which is interpreted as अङ्गीकृतासंपादन by Ksira. Our poet uses the root वद् with वि and सम् in this sense elsewhere also. Cf. रमणीयोऽवधिर्विधिना विसंवादितः—Sákuntalá.

Sl. 22. Argument—The effect of the musical sound upon the king.

Criticism—The second half of the verse is only an assumption and hence the figure of speech is उत्प्रेक्षा and not उपमा ।

Construction—अयं मुरजवाद्यरागः धैर्यावलम्बिनम् अपि मां सिद्धिपथम् अवतरतः स्वमनोरथस्य शब्द इव त्वरयति ।

Notes—धैर्यावलम्बिनम्—धैर्यम् अवलम्बत इति धैर्यावलम्बी तम्. धीरस्य भावः=धैर्यम्, with the suffix ष्यञ् (य). त्वरयति—from त्वर् to hurry. It does not take वृद्धि before the causal suffix णिच्, for it is classed with the घटादि roots which are technically named मित्. Hence त्वारयति (with वृद्धि) would be incorrect. मुरजवाद्यरागः—मुरजवाद्यस्य रागः. सिद्धिपथम्—सिद्धेः पन्थाः तम् । पथिन् is changed to पथ when standing at the end of a compound. मनसो रथः=मनोरथः ।

Act II

P. 22. L. 10. चतुष्पदा—Consisting of four stanzas, each having a separate theme. लयमध्या=मध्यलया—In medium time. लय is defined by commentators on Amara as गीतवाद्यपादादिन्यासानां क्रियाकालयोः साम्यम् ।

P. 22. L. 1. There is no interval between the first and

the second acts. The action of the first act is continued uninterruptedly in the second. The main sentiment in this act is शृङ्गार.

Sl. 1. Argument—The king's anxiety to see Málaviká.

Criticism—His impatience reveals the stage of love that has been reached.

It is one of the beautiful verses in this play. The poetical fancy (उत्प्रेक्षा) is truly Kálidásian. The eye is so thirsty, so impatient that it does not wait for the operation of the hand for the removal of the curtain, but prepares to take upon itself the function that properly belongs to the hand.

Construction—नेपथ्यपरिगतायाः तस्याः दर्शनसमुत्सुकं मे चक्षुः अधीरतया तिरस्करिणीं संहर्तुं व्यवसितम् इव ।

Notes—**दर्शनसमुत्सुकम्**—दर्शने समुत्सुकम्. **अधीरतया**—धीरस्य भावः धीरता, न धीरता अधीरता तया. **तिरस्करिणी**—A curtain. तिरस्क्रियते ऽनयेति । णिनिः ।

Sl. 2. Argument—The king is convinced of Málaviká's beauty.

Criticism—Before the king had actually seen Málaviká, he doubted if she could be as beautiful as portrayed; but now that he sees her for the first time, he finds that the picture falls far short of the original. He therefore thinks that the painter had not the requisite concentration at the time.

Construction—मे हृदयं चित्रगतायाम् अस्यां कान्तिविसंवादशङ्कि, इयं सम्प्रति येन आलिखिता (तं) शिथिलसमाधिं मन्ये ।

Notes—**कान्तिविसंवादशङ्कि**—कान्तेः विसंवादः तं शङ्कत इति तथोक्तम्. विसंवाद means disagreement or disparity. संवाद means agreement, correspondence. Cf. Mu. I. 19 कमलानां मनोहराणामपि रूपाद्विसंवदति शीलम् the nature of lotuses though beautiful is at variance with their form.

शिथिलसमाधिम्—शिथिलः समाधिः यस्य तम् ।

Sl. 3. Argument—The description of Málaviká's features.

Criticism—The verse is quoted by Dhananjaya in the Dasharúpaka in the illustration of युवतिविभाव a kind of शृङ्गार

sentiment. Vishvanátha quotes it in the Sáhityadarpana. Compare the following note :—

'ननु यदि विभावानुभावव्यभिचारिभिर्मिलितैरेव रसस्तत् कथमेकस्य द्वयोर्वा सद्भावेऽपि स स्यात् इत्युच्यते—

सद्भावश्चेद्विभावादेर्द्वयोरेकस्य वा भवेत् ।
झटित्यन्यसमाक्षेपे तदा दोषो न विद्यते ॥ (४७)

अन्यसमाक्षेपश्च प्रकरणादिवशात् यथा :—

दीर्घाक्षं शरदिन्दुकान्तिवदनम् ।

अत्र मालविकामभिलषतोऽग्निमित्रस्य मालविकारूपविभावमात्रवर्णने सञ्चारिणामौत्सुक्यादीनामनुभावानाञ्च नयनविस्फारादीनामौचित्यादेवाक्षेपः' ।

For more of criticism, see Introduction.

Construction—अस्याः वदनं दीर्घाक्षं शरदिन्दुकान्ति, बाहू अंसयोः नतौ, उरः निविडोन्नतस्तनं संक्षिप्तं, पार्श्वे प्रमृष्टे इव, मध्यः पाणिमितः, जघनं नितम्बि, पादौ अरालाङ्गुली, नर्तयितुः मनसि छन्दः यथा अस्याः वपुः तथा एव श्लिष्टम् ।

Notes—**दीर्घाक्षम्**—दीर्घे अक्षिणी यत्र. **शरदिन्दुकान्ति**—शरदि यः इन्दुः तस्य कान्तिः इव कान्तिर्यस्य । **निबिडोन्नतस्तनम्**—निविडौ उन्नतौ स्तनौ यत्र. पाणिमितः—पाणिना मितः. **अरालाङ्गुली**—अरालाः अङ्गुलयः ययोः । **संक्षिप्तं**—Compact. सम् √ क्षिप् means to put together. **छन्दः**—Desire. In this sense the word is taken to be अदन्त (ending in short अ) and is masculine. Sometimes छन्दस् *n.* is also used in this sense.

Sl. 4. Argument—The song of Málaviká.

Criticism—The first line indicates her disappointment, the second hope, the third anxiety, the fourth her helplessness and passionate love for the king.

Construction—मे प्रियः दुर्लभः (हे) हृदय तस्मिन् निराशं भव, अहो मे वामः अपाङ्गकः किम् अपि परिस्फुरति, चिरदृष्टः सः एषः कथम् उपनेतव्यः, नाथ पराधीनां मां त्वयि सतृष्णां परिगणय ।

Notes—**चिरदृष्टः**—चिरात् दृष्टः ।

Sl. 5. Argument—The construction the king puts upon Málaviká's speech.

Criticism—The king is an experienced lover. He perfectly understands the meaning of Málaviká's song.

Construction—नाथ त्वम् इमं जनम् अनुरक्तं विद्धि इतिगेये स्वाङ्गनिर्देशपूर्वम् वचनम् अभिनयन्त्या धारिणीसंनिकर्षात् प्रणयगतिम् अदृष्ट्वा सुकुमारप्रार्थनाव्याजम् अहम् उक्त इव ।

Notes—**अनुरक्तम्**—Attached, deeply in love with. √रञ्ज् to please, preceded by अनु means to be attached to and is used in the कर्मकर्तृ construction. राजानमनुरज्यन्ते प्रकृतयः. **स्वाङ्गनिर्देशपूर्वम्**—स्वाङ्गस्य निर्देशः पूर्वो यस्मिन्कर्मणि तथोक्तम्. **प्रणयगतिम्**—प्रणयस्य गतिः ताम्. **धारिणीसंनिकर्षात्**—धारिण्याः संनिकर्षः तस्मात्. **सुकुमारप्रार्थनाव्याजम्**—सुकुमारा चासौ प्रार्थना च तस्या व्याजो यस्मिन् कर्मणि तथोक्तम्.

P. 25. L. 13. शोभान्तरम्—Excellence of beauty. अन्तर *n.* means here विशेष.

Sl. 6. Argument—The description of Máláviká in dance.

Criticism—The figure of speech is स्वभावोक्तिः. The description is real, direct and as usual full of adjectival phrases. The poetry of description in Kálidása is realistic. We can draw a fine likeness of Máláviká in dance on the basis of this description. It is in such passages that the art of painting is indistinguishable from the art of poetry.

Construction—संधिस्तिमितवलयं वामं हस्तं नितम्बे न्यस्य श्यामाविटपसदृशं द्वितीयं स्रस्तमुक्तं कृत्वा, पादाङ्गुष्ठालुलितकुसुमे कुट्टिमे पातिताक्षम् ऋज्वायतार्धम् अस्याः स्थितं नृत्तात् अतितरां कान्तम् ।

Notes—**संधिस्तिमितवलयम्**—संधौ स्तिमितं वलयं यत्र. **श्यामाविटपसदृशम्**—श्यामाविटपेन सदृशम्. **स्रस्तमुक्तम्**—स्रस्तं यथा स्यात्तथा मुक्तम्. **पादाङ्गुष्ठालुलितकुसुमे**—पादाङ्गुष्ठेन आलुलितं कुसुमं यस्मिन्. **ऋज्वयातार्धम्**—ऋजु आयतं च अर्धं यत्र तत् ।

Sl. 7. Argument—Ganadása cleverly explains why he attaches weight to the comments of the Vidúsaka, otherwise known as the fool.

Criticism—The defence of the Vidúsaka is the cleverest device of Ganadása to detain Máláviká on the stage.

Construction—विपश्चितः संसर्गेण मन्दः अपि अमन्दताम् एति, पङ्कच्छिदः फलस्य निकषेण आविलं पयः इव ।

Notes— **मन्द्** here means slow of wits, foolish. मूढाल्पापटु-निर्भाग्या मन्दाः—Amara. **पङ्कच्छित्**—A plant with the fruit of which turbid water is clarified. It is known as कतक Of this Manu in the Smṛti says :—

फलं कतकवृक्षस्य यद्यप्यम्बुप्रसादकम् ।
न नामग्रहणमात्रेण तस्य वारि प्रसीदति ॥

Sl. 8. Argument—The description of the acting Málaviká by the Parivrájiká.

Criticism—The verse is quoted by Dhananjaya in the Dasharúpaká as an instance of कलाविभाव. Note the variants of the reading in the Dasharúpaka (Cal. & Bombay editions 1878, 1927.)

हस्तैरन्तर्निहितवचनैः सूचितः सम्यगर्थः
पादन्यासैर्लयमुपगतस्तन्मयत्वं रसेषु ।
शाखायोनिर्मृदुरभिनयः षड्विकल्पोनुवृत्तै-
र्भावे भावे नुदति विषयान् रागवन्धः स एव ॥

Construction—अन्तर्निहितवचनैः अङ्गैः अर्थः सम्यक् सूचितः, पाद-न्यासः लयम् अनुगतः, रसेषु तन्मयत्वम्, शाखायोनिः अभिनयः मृदुः, तद्वि-कल्पानुवृत्तौ भावः भावं विषयात् नुदति, रागवन्धः स एव ।

Notes—**अन्तर्निहितवचनैः**—अन्तर्निहितानि वचनानि यैः तैः. **तद्वि-कल्पानुवृत्तौ**—तस्य ये विकल्पाः तेषाम् अनुवृत्तौ. **शाखायोनिः**—शाखा योनिः यस्य सः. शाखेत्यभिनयाविशेषस्य नाम. 'आङ्गिकस्तु भवेच्छाखा'.

Sl. 9. Argument—The definition of faultless instruction.

Criticism—Ganadása is conscious of his talents and is a ready wit. He is voluble. Haradatta, on the other hand, is a silent figure having little individuality.

Construction—उपदेशिनः सन्तः तम् उपदेशं शुद्धं विदुः, अग्निषु काञ्चनम् इव युष्मासु यः न श्यामायते ।

Notes—**सन्तः**—The learned. विद्वान् विपश्चित् दोषज्ञः सन्—Amara. सत् (of which सन्तः is the nom. pl.) also means true,

good, existent, excellent and respected. सत्ये साधौ विद्यमाने प्रशस्तेऽभ्यर्हिते च सत्—Amara. श्यामायते—अश्यामं श्यामं भवति becomes dark, a denominative verb from श्याम with क्यष् (य).

P. 28. L. 1. प्रयोगाभ्यन्तरः—प्रयोगेऽभ्यन्तरः initiated or skilled in acting. अभिगतमन्तरं येन सोऽभ्यन्तरः. प्राश्निकः—Examiner, a judge.

Sl. 10. Argument—A picture of Málavika's smiling face.

Criticism—The comparison of the smiling face with the opening lotus is not apt. The comparison of teeth with the filaments of the lotus is conventional. Harsa compares the face of the fair heroine to the pale filaments of the full-blown lotus :—

उत्फुल्लकमलकेसरपरागगौरद्युते मम हि गौरि ।
अभिवाञ्छितं प्रसिध्यतु भगवति युष्मत्प्रसादेन ॥

(Nágánandam)

Construction—स्मयमानं किञ्चिदभिव्यक्तदशनशोभि आयताक्ष्याः मुखम् असमग्रलक्ष्यकेसरम् उच्छ्वसत् पङ्कजम् इव दृष्टम् ।

Notes—किञ्चिदभिव्यक्तदशनशोभि—किञ्चित् अभिव्यक्तैः दशनैः शोभते इति charming by the teeth slightly visible. असमग्रलक्ष्य-केसरम्—असमग्रं लक्ष्याः केसरा यत्र with the filaments partly visible.

P. 28. L. 4. पारितोषिकम्—A present. परितोषः प्रयोजनमस्य. ठञ्.

P. 29. L. 5. अलं परिच्छेदेन—Do not set limits to (your power). परि√छिद् to define, to set a limit to. Cf. परिच्छिन्नप्रभावर्द्धिर्न मया न च विष्णुना.

Sl. 11. Argument—The state of the king after Málavika's disappearance from the stage.

Criticism—Here we have in the embryonic form the style that later developed in the hands of the mediaeval writers. We see in Báṇa how one conceit follows another in an unending succession.

The student would do well to study the effect left on the

departure of their lady-loves upon Dusyanta and Jímútaváhana after they have met for the first time.

Construction—तस्याः तिरस्करणम् अक्ष्णोः भाग्यास्तमयम् इव हृदयस्य महोत्सवावसानम् इव, धूर्तः द्वारपिधानम् इव मन्ये।

Notes—**भाग्यास्तमयम्**—The setting of my fortune. भाग्य is *pot. p. p.* from भज् with ण्यत् (य), meaning something to be shared, the apportioned lot. अस्तम् अयः—अस्तम् is an indeclinable ending in म्.

P. 29. L. 9. औषधम्—A medicine. It should be distinguished from ओषधि which means a medicinal herb.

Sl. 12 Argument—The description of mid-day.

Criticism—The poet describes the condition of creatures at mid-day. First we have the geese sitting under the shade of the leaves of the pond-lotuses. Then there are the pigeons. The sun has heated the sloping roofs of the palaces so much that they have left them. Next follows the description of the movements of a peacock—which is a picture in itself. There is a revolving water-wheel round which a peacock is moving with a longing to drink the small particles of water thrown out by the wheel. At the end comes the picture of the dazzling sun which completes the description of mid-day.

Construction—हंसाः दीर्घिकापद्मिनीनां पत्रच्छायासु मुकुलितनयनाः, सौधानि अत्यर्थतापात् वलभिपरिचयद्वेषिपारावतानि, शिखी विन्दूत्क्षेपान् पिपासुः भ्रान्तिमत् वारियन्त्रं परिसरति, सर्वैः नृपगुणैः समग्रः त्वम् इव सर्वैः उस्रैः (समग्रः) सप्तसप्तिः दीप्यते।

Notes—पत्रस्य छाया = पत्रच्छाया—and not पत्राणां छाया, for that would give us the form पत्रच्छायम् in the neuter sing. by Pán. छाया वाहुल्ये. **दीर्घिका**—an oblong tank. संज्ञायां कन्. सौध *n.* is a mansion. सुधालेपो (lime-plaster)ऽस्यास्ति इति सौधम्. अण् ज्योत्स्नादित्वात्. वलभिपरिचयद्वेषिपारावतानि—वलभीनां यः परिचयः तं द्विषन्ति इति तद् द्वेषिणः पारावताः येषु तानि सौधानि.

Sl. 13. Argument—Málaviká as a skilled artist is represented as a poisonous arrow of the god of love.

Criticism—Compare the adjective अव्याजसुन्दरीम् with अव्याजमनोहरम् in Shakuntalá.

इदं किलाव्याजमनोहरं वपुः

and with 'असम्भृतं मण्डनमङ्गयष्टेः' in the Kumára-Sambhava. The epithet is suggestive of Kálidása's preference of Nature over art.

Construction—अव्याजसुन्दरीं तां ललितेन विज्ञानेन योजयता विधात्रा कामस्य बाणः विषदिग्धः परिकल्पितः।

Notes—अव्याजेन सुन्दरीम्—Beautiful without artificial means. ललितेन विज्ञानेन—With the skill in the fine art (music).

P. 31. L. 3. विपणिकन्दुः—An oven or a frying-pan in a market. The comparison to the कन्दु in the mouth of the Vidúska is quite appropriate.

गृहीतः क्षणः—क्षण *m.* means leisure. The sentence means 'my leisure is at your disposal'. The vidúsaka wants to convey that he would not do anything else than the king's business.

Sl. 14. Argument—Málaviká represented as the one object of the king's love.

Criticism—The king has reached the stage where love absorbs all his thoughts. In this simple stanza is revealed the depth of feeling which the lover has for his beloved.

Construction—सर्वान्तःपुरवनिताव्यापारप्रतिनिवृत्तहृदयस्य मे सा वामलोचना स्नेहस्य एकायनीभूता।

Notes—सर्वान्तःपुर०—सर्वा या अन्तःपुरवनिताः तासु यः व्यापारः तस्मात् प्रतिनिवृत्तं हृदयं यस्य तस्य. एकायनीभूता—एकं च तद् अयनं च एकायनम्, अनेकायनम् एकायनं भूता.

Act III.

P. 32. L. 1. The scene is laid in the garden in the open air. Love and nature go hand in hand. The lovers find themselves in the midst of natural scenes. Nature acts upon their minds.

The opening of this act is realistic. The gardener evinces an interest in public events.

The conversation reveals that Haradatta did exhibit his instruction, though it is nowhere represented on the stage. It also throws light upon the mutual love of the pair—the king and Málaviká.

P. 33. L. 2. द्वावपि किलागमिनौ—Both are well versed in the science (the theory) of dancing. आगम means knowledge traditionally handed down. Here it is used in the restricted sense of theory as opposed to practice (प्रयोग).

P. 33. L. 6. कौलीनम्—Gossip, scandal. The word is variously derived. Ksíra-svámi derives it thus: कुलीने भवं, कुलस्येदं वा. Hari Diksit derives it from कुलीन with an abstract suffix कुलीनस्य कर्म भावो वा. Still others believe the word to be made up of कौ (on the earth) and लीनं (burried), meaning something (लोकवार्ता) so bad as fit to be burried under the earth.

P. 33. L. 24. तपनीयाशोकः—A golden asoka, so called from the gold-like yellow colour of its flowers. It is this variety of asoka that is usually described by the poets. This is believed to act as an excitant upon the minds of lovers. Cp. Mallinatha on Megha II. 18.

प्रसूनकैरशोकस्तु श्वेतो रक्त इति द्विधा ।
वहुसिद्धिकरः श्वेतो रक्तोऽत्र स्मरवर्धनः ॥

Sl. 1. Argument—The anguish of love that the king feels.

Criticism—'तया सारङ्गाक्ष्या त्वमसि न कदाचिद्विरहितम्' i.e. you have never been separated from the deer-eyed one. This is the unreal presence of the beloved when she is actually absent—a vain consolation to the lover. Compare the following verse where the lover prefers her absence to her presence:—

संगमविरहविकल्पे वरमिह विरहो न संगमस्तस्याः ।
संगे सैव तथैका त्रिभुवनमपि तन्मयं विरहे ॥

The fourth line unmistakably points to the hollowness of the presence of the beloved. Love is joy, and here the heart that is never devoid of her is racked—hence the unreality of

her presence. It is only a metaphorical way of saying, 'my heart is always occupied with her thought.' In Shakuntalá the king says that his heart never turns from the thought of his beloved:—

'न च निम्नादिव सलिलं निवर्तते मे ततो हृदयम्.'

The figure of speech is विभावना. The verse is quoted by Visvesvara.

Construction—दयितालिङ्गनसुखे असति शरीरं क्षामं स्यात्, सा क्षणम् अपि न दृश्यते इति चक्षुः सास्रं भवेत्, हृदय त्वं सारङ्गाक्ष्याः कदाचित् विरहितं न असि, निर्वाणे प्रसक्ते किं परितापं वहसि.

Notes—**क्षामम्**—Emaciated. It is an irregular क्तान्त formation from क्षै I P. **दयितालिङ्गनसुखे**—दयितायाः आलिङ्गने यत् सुखं तस्मिन्। **सारङ्गाक्ष्याः**—Of the deer-eyed lady; viz. having broad and tremulous eyes like those of the deer. सारङ्ग means a chátaka, a bee, a deer and an elephant. The last meaning is disputed by Daksinávarta-nátha, who commenting on Megha I. 21. remarks ये पुनः सारङ्गशब्देन चातकहरिणगजा विवक्षिता इति व्याचक्षते, तेषां तु मतमुपेक्षणीयम् । सारङ्गशब्दस्य गजवाचित्वादर्शनात्. The com. Saroddhárini derives this word variously according to its meanings. सारं मधुरं गायन्ति इति सारङ्गा भ्रमराः । सारं शीघ्रं गच्छन्ति इति सारङ्गा हरिणाः । सारं जलं याचन्त इति सारङ्गाश्चातकाः । सारं सलीलं गच्छन्ति इति सारङ्गा गजाः । **निर्वाणम्**—Complete satisfaction, highest felicity. Cf. अये लब्धं नेत्रनिर्वाणम्.

P. 35. L. 1. अभिनिवेशकारी etc. The idea is that it is love that fixes men's desire upon things difficult to obtain. Cf. Vikramorvasíya अहो नु खलु दुर्लभाभिनिवेशी मदनः.

Sl. 2 Argument—The god of love beautifully described as both severe and mild on account of his inflicting pain with his flower-tipped arrows.

Metre—सुन्दरी ।

Criticism—The disparity (विषमता) between the sharp and the mild is expressed by the apposite lovely Sundari metre in which the rise and fall is denoted by the shortening and

lengthening of the syllables in the odd and even verses. Thus lines second and fourth have each one syllable more than lines first and third.

The variance of the nature of the cause and its effect is better illustrated in the following verse from Shakuntalá:—

तव कुसुमशरत्वं शीतरश्मित्वमिन्दो-
र्द्वयमिदमयथार्थं दृश्यते मद्विधेषु ।
विसृजति हिमरश्मिरग्निमिन्दुर्मयूखै-
स्त्वमपि कुसुमबाणान् वज्रसारीकरोषि ॥

Of thee (there is said to be) the property of having flowers for arrows, of the moon, the property of having cold beams: both these (properties) are observed to be untrue in such as me; (for) the moon emits fire with rays charged with cold; thou also makest (thy) flower arrows hard as adamant.

The verse is quoted by Visvesvara in his Alankára-Kaustubha as an illustration of विषम.

Construction—हृदयप्रमाथिनी रुजा क, ते विश्वसनीयम् आयुधं क, मृदुतीक्ष्णतरं यत् उच्यते तत् इदं मन्मथ त्वयि दृश्यते.

Notes—The two कs when repeated in two co-ordinate sentences denote great difference द्वौ कौ महदन्तरं सूचयतः. मन्मथ— इति सम्बोधनम्. विश्वसनीयम्—विश्वसितुं योग्यम्, worthy of confidence तव्यत्तव्यानीयरः इति अनीयर् प्रत्ययः. The arrow of cupid is called विश्वसनीय for one can trust it that it would not do any harm, since it is flower-tipped. But this appearance of harmlessness is only deceptive, for when smitten by the shafts of love, the lover's mind is agonized beyond measure. अत्र विषमालङ्कारः.

P. 35. L. 14. वसन्तप्रथमावतार०—The advent of spring. Strictly speaking, अवतर should be used here and not अवतार, for that has घञ् in the sense of करण and अधिकरण only. But poets seem to make no distinction between अवतर and अवतार. On this Vamana remarks—अवतरावचायशब्दयोर्दीर्घव्यत्यासो बालानाम्.

P. 35. L. 20. भवताप्यस्यै प्रतिज्ञातम्—Your honour has also given word to her. प्रति√ज्ञा to promise (elsewhere

meaning to affirm, to declare) governs the dative of the person to whom promise is made. This is according to the Vártika क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यम् on कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्.

P. 35. L. 20. प्रमदवनम्—A pleasure-garden प्रमदानां वनम्. The first member प्रमदा of the comp. is shortened by Pan. ङ्यापो: संज्ञाछन्दसोर्बहुलम्, which gives us such forms as कालिदास, गङ्गदत्त: (न गङ्गदत्तः पुनरेति कूपम्).

Sl. 3. Argument—Better to refuse the offer of love than pretend to requite it.

Criticism—The king is an experienced lover. He indulges in precepts, but they do not pall upon us.

The king acts quite contrary to what he preaches in this verse. His inconsistency is brought out in the verse

दाक्षिण्यं नाम विम्वोष्ठि वैम्बिकानां कुलव्रतम् ।

4-14

where he believes in formalities. The present verse is more honoured in breach than observance.

We have a similar idea in Vikramorvasiya II, 22—

प्रियवचनशतोपि योषितां दयितजनानुनयो रसादृते ।
प्रविशति हृदयं न तद्विदां मणिरिव कृत्रिमरागयोजितः ॥

The verse is quoted by Dhananjaya in the illustration of the दक्षिण quality of धीरोद्धतनायक.

Construction—उचितः प्रणयः विहन्तुं वरम्, हि वहवः खण्डनहेतवः दृष्टाः, मनस्विनीनां तु उपचारविधिः पूर्वाभ्यधिकः अपि भावशून्यः (चेत्) न.

Notes—वर—In the sense of slightly better is neuter and is used in the sing. number only, whatever be the gender and number of the word qualified by it.

वरं गर्भस्रावो वरमृतुषु नैवाभिगमनं
वरं जातः प्रेतः वरमपि च कन्यैव जनिता ।
वरं वन्ध्या भार्या वरमपि च गर्भेषु वसति-
र्न चाविद्वान्रूपद्रविणगुणयुक्तोपि तनयः ॥

खण्डनहेतवः—खण्डनस्य हेतवः. भावशून्यः—भावेन शून्यः. उपचारविधिः—उपचारस्य विधिः. external display of courtesy.

L. 16. एतत् प्रमदवनम् etc. For the idea compare वातेरिताभिः पल्लवाङ्गुलिभिस्त्वरयतीव मां केसरवृक्षकः—Sákuntala,

P. 36. L. 19. अभिजातः—Lit. nobly-born. Thence it means becoming a noble man. This is the sense that it has in the passage अभिजातं खल्वस्य वचनम् in the Vikramorvasíya. The sense that is meant in the text is 'noble in behaviour.' Our poet uses this word in the sense of choice, sweet also. Cp.

स्वरेण तस्याममृतस्रुतेव प्रजल्पितायामभिजातवाचि

—Kumára I. 45.

Sl. 4. Argument—Nature's sympathy for the suffering lover.

Criticism—Much of Kálidása's poetry is spoiled by the figure of speech called उत्प्रेक्षा (a fancy). The communion of nature with man is a living reality which has found expression in the poetry of the west. In Kálidása nature has sympathy for man, but her sympathy is the poet's fancy. The poet knows at heart that it is not real.

Nature is personified. Its touch is mild, its voice agreeable. It has nothing of the wild. It is soft, fragrant and delightful. It is objective—First we have the cuckoos with their impassioned cooings; then comes the mango tree. Next follows the southern breeze and then the spring itself—the lord of all.

Construction—आमत्तानां कोकिलानां श्रवणसुभगैः कूजितैः सानुक्रोशं मनसिजरुजः सह्यतां पृच्छता इव माधवेन चूतप्रसवसुरभिः दक्षिणः मारुतः मे अङ्गे सान्द्रस्पर्शः करतलः व्यापृतः इव ।

Notes—श्रवणसुभगैः—श्रवणयोः सुभगानि तैः. मनसिजरुजः—मनसिजस्य रुक् तस्याः. चूतप्रसवसुरभिः—चूतानां ये प्रसवाः तैः सुरभिः. सान्द्रस्पर्शः—सान्द्रः स्पर्शः यस्य having a gentle touch. मारुत is the same thing as मरुत्. Words such as प्रज्ञ take अ (ण्) as a स्वार्थिक suffix (viz. in the sense of the base itself). Thus प्रज्ञ, मनस्, रक्षस्, देवता and मधु give us the forms प्राज्ञ, मानस, राक्षस, दैवत and माधव respectively, without any change in sense.

Sl.5. The triumph of nature over art.

Criticism—'Love of nature for its own sake.' It is the colour-stanza. The first line has the redness of the Asoka tree; the second contains blue, white and red colours. The third has the contrast of white and black colours in the form of the tilak flowers and the black bees.

Kálidása appreciates beauty of nature more than the beauty of the fair ladies. This is a characteristic of the productions of his death. Compare the idea contained in this sloka with that given in the following stanza from the Ṛtusamhara.

हंसैर्जिता सुललिता गतिरङ्गनाना-
मम्भोरुहैर्विकसितैर्मुखचन्द्रकान्तिः ।
नीलोत्पलैर्मदकलानि विलोकितानि
भ्रूविभ्रमाश्च रुचिरास्तनुभिस्तरङ्गैः ॥

Construction—बिम्बाधरालक्तकः रक्ताशोकरुचा विशेषितगुणः, श्यामावदातारुणं कुरुवकं प्रत्याख्यातविशेषकम्, लग्नद्विरेफाञ्जनैः तिलकैः तिलकक्रिया अपि आक्रान्ता, माधवी श्रीः योषितां मुखप्रसाधनविधौ सावज्ञा इव ।

Notes—बिम्बाधरालक्तकः—बिम्बाधरे अलक्तकः. बिम्बाकारोऽधरः = बिम्बाधरः मध्यमपदलोपी समासः. In justification of this form Vámana reads the sútra, 'बिम्बाधर इति मध्यमपदविलोपिन्याम्'. विशेषितगुणः—विशेषितः गुणः यस्य. श्यामावदातारुणम्—श्यामं च अवदातं च अरुणं च तत्. प्रत्याख्यातविशेषकम्—प्रत्याख्यातं विशेषकं येन प्रति—आ—√ख्या (or चक्ष्) means to refuse ; न कञ्चन वसतौ प्रत्याचक्षीत one should not refuse lodging to anybody. It also means to reject ; न युक्तं नाम ते······स्वभावोत्तानहृदयमिमं जनं समयपूर्वं प्रतार्य ईदृशैरक्षरैः प्रत्याख्यातुम् Sak. Here it means to excel. लग्नद्विरेफाञ्जनैः—लग्ना द्विरेफाः एव अञ्जनं येषु. द्वौ रेफौ (नाम्नि) अस्येति द्विरेफः *i.e.*, the bee is known as द्विरेफ for its name भ्रमर contains two रs in it.

P. 88. L. 18. निर्वर्तय—Perform. √वृत् to be, preceded by निस् with the causal suffix णिच् means to perform, to complete. The reading in the text is a misprint. पञ्चरात्राभ्यन्तरे—within five nights. पञ्चानां रात्रीणां समाहार इति पञ्चरात्राभ्यन्तरे. It is neuter by the Var. संख्यापूर्वं रात्रं क्लीवम्.

P. 39. L. 4. परिदेवयिष्ये—I shall lament. √दिव् 10 A. means to lament. It is usually preceded by परि. From it we have the derivative noun परिदेवना.

पञ्चभिर्निर्मिते देहे पञ्चत्वं च पुनर्गते ।
स्वां स्वां योनिमनुप्राप्ते तत्र का परिदेवना ॥

—Hitopadesa.

P. 39. L. 9. उपनता—Fell to the lot of. उप√नम् in this sense is used by itself or with gen., dat., or acc., of person. We have the use of the gen., in the text (सीधुपानोद्वेजितस्य), which is very common. For the use of the other two cases, the student should note the following instances :—अन्ध आत्मने नोपनमति—Bhag.; उपैनं सहस्रं नमति—Ait. Br.

Sl. 6. Argument—The news that Málaviká is near by cheers up the spirits of the king.

Criticism—The similes of Kálidása are real, direct and they are never far-fetched. Here the king is compared to a thirsty traveller who is led to the rivulet following the cry of the crane.

Construction—त्वत् समीपगतां प्रियाम् उपलभ्य आरसितात् सारसात् तरुवृतां सरितम् (उपलभ्य) जलार्थिनः पथिकस्य इव विक्लवं मम हृदयम् उच्छ्वसितम् ।

Notes—समीपगताम्—समीपे गताम्. **तरुवृताम्**—तरुभिः वृता तरुवृता ताम्. **पथिकस्य**—Of a traveller. पन्थानं गच्छति इति पथिकः, formed by the sutra पथः ष्कन्. **आ-रसितात्**—cooing, crying. √रस् I P. is intransitive. It means to cry, scream, roar, etc.; करीव वन्यः परुषं ररास R. 16. It also means to jingle. In this sense we have the derivative रसना (spelt also as रशना), meaning the (jingling) girdle.

Sl. 7. Argument—The description of Málaviká.

Criticism—Most of Kálidása's love-poetry is superficial. It is in a few passages where love is as deep as the heart. Generally he expresses love by a description of the personal charms, couched in a number of epithets. The silence of love

has no room in our poet. We hear the sound of kissing and feel the touch of embrace. The physical phenomena—eyes, cheeks, lips, breasts, buttocks, hands and feet obstruct the inward course of love to the heart which is its seat.

The verse is quoted by Visveśvara as an illustration of the figure अतिशयोक्ति.

Construction—नितम्बविम्बे विपुलं, मध्ये क्षामं, कुचयोः समुन्नतं, नयनयोः अत्यायतं मम एतत् जीवितम् आयाति ।

Sl. 8. Argument—Málaviká is compared to the *kunda* creeper and her cheeks to the stem of the saccharum.

Criticism—The paleness of her cheeks is due to love-sickness and her comparison with the creeper indicates the poet's love of nature.

Visvesara quotes this verse as an instance of *Upama*, with the introductory words—क्वचिद्बिम्बप्रतिविम्बभूतयोरन्यतरविशेषणस्य शाब्दत्वे ऽन्यस्यार्थत्वमपि । यथा—शरकाण्डेत्यादि

Construction—शरकाण्डपाण्डुगण्डस्थला परिमिताभरणा इयं माधवपरिणतपत्रा कतिपयकुसुमा कुन्दलता इव आयाति ;

Notes—शरकाण्डपाण्डुगण्डस्थला—शरस्य यः काण्डः सः इव पाण्डु गण्डस्थलं यस्याः with the cheeks as pale-white as the cluster of *Sara* grass. प्रशस्तो गण्डः गण्डस्थलम्. स्थल is here a प्रशंसावचन. Cf.

मतल्लिकोद्घमिश्राः स्युः प्रकाण्डस्थलभित्तयः ।
हस्तपाशतटाः पादः पालीमचर्चिकादयः ॥

—Vardhamana.

कतिपयकुसुमा—कतिपयानि कुसुमानि यस्याः सा. **माधवपरिणतपत्रा**—माधवेन परिणतानि पत्राणि यस्याः सा.

P. 40. L. 13. मदनव्याधिना परामृष्टा attacked (seized) by love-malady. √मृश् with or without परा means primarily to touch; मयैवादौ ज्ञातः करतलपरामर्शकलया (Uttara), as √स्पृश् to touch comes to mean to smite, pain (Cp. मर्मस्पृक्, इदं हि मे मर्माणि स्पृशति),

so does the root in question preceded by परा come to mean to stroke gently, to attack, to outrage, to refer to or think of mentally——all these being but forms of touch.

P. 40. L. 14. **सौहार्दम्** friendship. सुहृदो भावः सौहार्दम्. The word सुहृद् (which is taught by Pan. सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयोः) takes the suffix अ(ण्) by हायनान्तयुवादिभ्योण्. Then both the members of the comp. take वृद्धि by हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च. But the word सौहृदम् is also met with. That is derived from the base सुहृदय with the suffix अण्, with this difference that in this case the sutra हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च does not apply; hence only the first member takes वृद्धि. Vide Vamana's sutra—सौहृददौर्हृदशब्दावणि हृद्भावात्.

P. 40. L.18. **प्रच्छायशीतलें**—प्रकृष्टा च्छायाऽत्रेति प्रच्छायं shady. प्रच्छायं च तत् शीतलं च—Appositional comp.

Sl. 9. Argument—The description of Malaya breeze.

Criticism—The difference between the poetry of description in the Gupta period and that in the reign of Harsa is the difference between the impressionist and the expressionist schools of painting. The seventh-century writers expressed ideas, while Kálidása suggested them. The later writers delighted in detail and indulged in verbiage, while Kálidása gave only the broad outlines with a few strokes of the pen. Compare this description of Malaya wind with the similar description in Harsa's Nágánandam. How similar in idea but how different in style !

'विदूषकः—भो वयस्य प्रेक्षस्व, एष खलु सरसघनचन्दनवनोत्सङ्गपरिमिलनलग्नबहलपरिमलो विमलतटनिपतनजर्जरायमाणनिर्झरोच्छलितशिशिरशीकरासारवाही·······रोमाञ्चयति प्रियवयस्यं मलयमारुतः'. (Nágánanda)

Construction—कुरवकरजसां वोढा किसलयपुटभेदशीकरानुगतः अयं मलयवातः अनिमित्ताम् अपि उत्कण्ठां जनयति ।

Notes—**किसलयपुटभेदशीकरानुगतः**—किसलयानां पुटानि (folds of leaves) भिनत्ति इति किसलयपुटभेदः, स च असौ शीकरैः अनुगतः च.

Appositional comp. अनिमित्तोत्कण्ठा—अविद्यमानं निमित्तम् अस्या इति अनिमित्ता । अनिमित्ता चासौ उत्कण्ठा च इति कर्मधारयः.

P.4.L.10. न हि etc. An elephant little cares for the presence of a shark, when he sees a lotus-plant. This is said of a person who is so eager to enjoy an object of his desire lying by his side that he quite disregards consequences of his action.

Sl. 10. Argument—Lover's presumption.

Criticism—Málaviká bewails her lot to herself. The king who is overhearing her, thinks that it is due to her love for him, for she has not secured him for herself. The king knows that she has not expressed the reason of her lament. He equally recognizes that an inference is not invariably true

तत्वाववोधैकरसो न तर्कः .

In the absence of a definite statement by the heroine, the cause of her lament must ever remain a mystery. And the king does not attempt to probe this mystery. He takes it for granted that her words refer to him. This reminds us of Shakuntalá, where Dusyanta says:—कामी स्वतां पश्यति ।

Construction—त्वम् औत्सुक्यहेतुं न विवृणोषि, तर्कः तत्त्वावबोधैकरसः न, रम्भोरु तथापि एषां परिदेवितानाम् आत्मानं लक्ष्यं करोमि ।

Notes—औत्सुक्यहेतुम्—उत्सुकस्य भावः औत्सुक्यं तस्य हेतुम्. तत्त्वावबोधैकरसः—तत्त्वस्य यः अवबोधः तस्मिन् एकः रसः यस्य सः ।

P. 42. L. 7. दास्या दुहिता—Daughter of a slave-woman. It is a term of reproach.

Sl. 11. Argument—The line of colour drawn on her foot.

Criticism—Kálidása introduces mythology only sparingly, and that with the skill of the poet in him. Hence in his works mythology loses much of its vagueness. The burning of the god of love by Shiva is an event of classical mythology. The growth of the first shoot of the tree of love in the form of the red line drawn on the foot of Málaviká is Kálidása's own creation.

Construction—वयस्य प्रियायाः चरणान्तनिवेशितां सरसां रागरेखां हरदग्धस्य मनोभवद्रुमस्य प्रथमां पल्लवप्रसूतिम् इव (स्थितां) पश्य ।

Notes—चरणान्तनिवेशिताम्—चरणान्ते निवेशिता या ताम्. सरसाम्—रसेन सह वर्तते इति सरसा ताम्। प्रथमां पल्लवप्रसूतिम्—पल्लवानां प्रसूतिम् the peeping forth of leaves. रागरेखाम्—रागस्य रेखा ताम्. हरदग्धस्य—हरेण दग्धः तस्य. मनोभवद्रुमस्य—मनोभव एव द्रुमः तस्य।

Sl. 12. Argument—Her right foot is fit to strike the Asoka tree and the offending lover.

Criticism—It is a favour to the offending lover if he is kicked at by his beloved. This idea is given us by a lovely stanza in which the offending lover kicked at by his beloved cares more for her feet, lest they should have been injured by the touch of the thorn-like ends of his erect hair—

दासे कृतागसि भवेदुचितः प्रभूणां
पादप्रहार इति सुन्दरि नास्मि दूये।
उद्यत्कठोरपुलकाङ्कुरकण्टकाग्रै-
र्यद्भिद्यते मृदु पदं ननु सा व्यथा मे॥

In Kalidasa's poetry cupid is often fancied as a tree, when reference is made to its first shoots. Cf. कुर्यात् क्लान्तं मनसिजतरुर्मो रसज्ञ फलस्य (Act IV. I), अङ्कुरितं मनसिजेनेव (Vikr).

Construction—बाला नवकिसलयरागेण स्फुरितनखरुचा अनेन अग्रपादेन दोहदापेक्षया अकुसुमितम् अशोकं वा, आर्द्रापराधं प्रणमितशिरसं कान्तं वा द्वौ हन्तुम् अर्हति।

Notes—नवकिसलयरागेण—नवश्चासौ किसलयश्च, नवकिसलयस्य राग इव रागो यस्य. अग्रपादेन—अग्रं चासौ पादश्च इति विशेषणसमासः. If it be षष्ठीसमास, the form would be पादाग्रम्. Vámana explains such formations by his Sutra हस्ताग्राग्रहस्तादयो गुणगुणिनोर्भेदाभेदात्. दोहदापेक्षया—दोहदस्य अपेक्षा तया. प्रणमितशिरसम्—प्रणमितं शिरः येन सः, तम्. आर्द्रापराधम्—आर्द्रः अपराधः यस्य तम् who has recently committed an offence.

P. 44. L. 4. प्रहरिष्यति तत्रभवती त्वामपराद्धम्. Her ladyship would give you the kick when you have offended. The Vidusaka means to say that the king would soon marry Malavika and there would be an opportunity for her to strike him. Thus he hints at the coming events.

P. 44. L. 5. प्रतिगृहीतं वचः सिद्धिदर्शिनो ब्राह्मणस्य—I accept (thankfully) the words of the Brahmin who foresees success. This remark is based upon the general belief that the words of a Brahmin never prove false.

P. 44. L. 14. संकीर्तनशंसिनाऽलं स्नेहेन—Enough of affection (for me) indicative of flattery. Others read only अलं मयि स्नेहेन.

P. 45.L. 16. चूताङ्कुरं विचिन्वत्योः पिपीलिकाभिर्दष्टम्—The ants have stung (us) while we are looking for the mango-sprout. Nipunika means to say, "We were searching for the king, whose sight would have delighted you; but instead we have come upon a most unpleasant thing, namely Malavika, an ordinary attendant of the harem being treated like a queen."

P. 46. L. 12. मनो मम किमपि विकारयति—Something is distracting my mind. Others read मनोपि किमपि विचारयाति my mind is suspecting something. The reading मदो मां विकारयति met with elsewhere would mean 'intoxication has upset me.'

Sl. 13. Argument—An opportunity for the king to fan the foot of his beloved.

Criticism—No act is undignified for the lover, only if it serves the purpose of his beloved. Love is service. It does not abide in ideal merely. It must express itself in the service of its object. Humility and submission are a pre-requisite of love.

Construction—अस्याः आर्द्रालक्तकं चरणं मुखमारुतेन वीजयितुं संप्रति मे प्रथमतरः सेवावकाशः प्रतिपन्नः ।

Notes—आर्द्रालक्तकम्—आर्द्रः अलक्तकः यत्र तत्. मुखमारुतेन—मुखस्य मारुतः तेन. सेवावकाशः—सेवायाः अवकाशः.

P. 49. L. 4. मुग्धे भ्रमरसंबाध इति वसन्तावतारसर्वस्वं किं न चूतप्रसवोऽवतंसयितव्यः O simple-minded friend, should not a mango-sprout, the all-in-all of the early days of spring, be made into an ear-ornament, simply because it is hemmed in by the bees ? The plain meaning of Bakulavalika's speech is that Malavika should not mind the interference of the queen, but

should seek to enjoy happiness by requiting the king's love. वसन्तावतार:०—for the idea cp.

आताम्रहरितपाण्डुर जीवितसर्वस्वं वसन्तमासस्य ।
दृष्टोसि चूतकोरक ऋतुमङ्गलं त्वां प्रसादयामि ॥

Shakuntala (VI-2).

Sl. 14. Argument—The life of lovers depends upon messengers.

Criticism—The character of Bakulávaliká as depicted by the king in this verse is consistent throughout the play. She is as helpful as any other conspirator. Her chief contribution to the success of the king's mission is her inducement of Málaviká.

Construction—भावज्ञानानन्तरं प्रस्तुतेन प्रत्याख्याने दत्तयुक्तोत्तरेण वाक्येन इयं स्वे निदेशे स्थापिता, कामिनां प्राणाः दूत्यधीनाः स्थाने ।

Notes—भावज्ञानानन्तरम्—भावस्य यत् ज्ञानं तस्मात् अनन्तरम्. दत्तयुक्तोत्तरेण—दत्तं युक्तम् उत्तरं यत्र. दूत्यधीनाः—दूत्याम् अधि. A Tatpurusa comp. with अधि as its last member invariably takes the suffix ख (ईन) by Pan. अषडक्षाशितङ्ग्वलंकर्मालंपुरुषाध्युत्तरपदात्खः. This sutra seems to rule out the word अधीन as an independent formation, not part of a compound. But the fact remains that Amara's lexicon reads it as a separate word. अधीनो निघ्न आयत्तोऽस्वच्छन्दो गृह्यकोप्यसौ. Cf. Kiráta III-9.

Sl. 15. Argument—To love and be loved is the real meaning of love.

Criticism—"I do not consider it love--the probable union of one who has not felt the anguish of love with another who is love-sick. Better is even the death of those of equal love, though disappointed of mutual approach."

This is the very essence of ideal love according to Kálidása. But greater is that love which does not require even an answering love, which goes to where it is not welcome, receives only rebuffs and even then pursues. A lover tells his lady-love tired of his love-songs, 'I love you but what is that to you.' Kálidása has not reached this stage of love and

even Shakuntala after the king's indifference cries and tries to follow Gautami and curses herself. But Bána makes Kádambari love the dead body of her romantic lover Chandrápída Vaishampáyana loves Maháshvetá against her will and refuses to go back to his parents, only to be cursed and turned into a parrot by her. In this highest conception of love Kálidása is surpassed by Bána.

Kálidása repeats this idea in the Shakuntalá thus:—

कामं प्रिया न सुलभा मनस्तु तद्भावदर्शनायासि ।
अकृतार्थेऽपि मनसिजे रतिमुभयप्रार्थना कुरुते ॥

Construction—अनातुरोत्कण्ठितयोः प्रसिध्यता समागमेन अपि मां प्रति रतिः न, समानुरागयोः परस्परप्राप्तिनिराशयोः शरीरनाशः अपि वरम् ।

Notes—**अनातुरोत्कण्ठितयोः**—न आतुरः अनातुरः उत्कण्ठितश्च तयोः. **परस्परप्राप्तिनिराशयोः**—परस्परस्य या प्राप्तिः तत्र निराशौ तयोः. **शरीरनाशः**—शरीरस्य नाशः. **समानुरागयोः**—समः अनुरागः ययोः तयोः.

Sl. 16. Argument—She has given her foot to the Ashoka tree and has taken a shoot from it for her ear-ring. On account of the equality of exchange I consider myself deceived.

Criticism—Her striking the Asoka tree is her giving the foot to it in exchange for the shoot she has taken from it. Her foot is as tender as the leaf of the Ashoka tree; hence the equality of the gifts exchanged The king has nothing equal to offer her and hence he is deceived.

The figure of speech is परिवृत्ति. Compare रसगङ्गाधर—

"परकीययत्किञ्चिद्वस्त्वादानविशिष्टं परस्मै स्वकीययत्किञ्चिद्वस्तुसमर्पणं परिवृत्तिः"

Note that the exchange must be the creation of the poet If it is a real one, it is not the sphere of this figure of speech. The verse is quoted by Vamana as an illustration of the figure परिवृत्ति. We reproduce the verse here in order to draw the student's attention to the variant readings:—

आदाय कर्णकिसलयमियमस्मै चरणमरुणमर्पयति ।
उभयोः सदृशविनिमयादन्योन्यमवञ्चितं मन्ये ॥

Construction—अस्मात् कर्णकिसलयम् आदाय इयम् अत्र चरणम् अर्पयति, उभयोः सदृशविनिमयात् आत्मानं वञ्चितं मन्ये ।

Notes—सदृशविनिमयात्—सदृशः यः विनिमयः तस्मात्.

Sl. 17. Argument—The king's address to the Asoka tree.

Criticism—'नवाम्बुरुहकोमलेन चरणेन संभावितः'

The foot of Málavika is compared with a fresh lotus. Tenderness is the quality common to both. Elsewhere in this play the foot is compared with the shoot of a tree. Compare 'नवकिसलयरागेणाग्रपादेन बाला (3-12) and किसलयमृदोः (3-18) and also आदाय कर्णकिसलयम् (3-16).

Construction—तनुमध्यया मुखरनूपुराराविणा नवाम्बुरुहकोमलेन अनेन चरणेन संभावितः (त्वम्) अशोक यदि सद्यः एव कुसुमैः न संपत्स्यसे ललितकामिसाधारणं दोहदं वृथा वहसि ।

Notes—मुखरनूपुराराविणा—मुखरस्य नूपुरस्य आरावः यत्र अस्ति इति तेन, यद्वा मुखरः यः नूपुरः तेन आरौति इति तेन. मुखर meaning noisy, vocal is formed by the possessive suffix र coming after the base मुख. We have similar formations in खर and कुञ्जर. नवाम्बुरुहकोमलेन—नवेन अम्बुरुहेण इव कोमलेन (इति कर्मधारयः). अम्बुनि रोहति इत्यम्बुरुहम् a lotus. ललितकामिसाधारणम्—ललिताः ये कामिनः तेषां साधारणम्.

P. 52. L. 29. यद्येवमनपराद्धासि—If so, you have committed no offence. √राध् 4 P. preceded dy अप means to act or behave offensively towards a person. In this sense, it is intransitive. न दूये सात्वतीसूनुर्यन्मह्यमपराध्यति—Magha.

Sl. 18. Argument—The king's solicitude for the tender foot of Málavika.

Criticism—The hardness of the trunk of the tree is contrasted with the tenderness of the foot of his lady-love.

वामोरु—'fair-thighed one !' Elsewhere he addresses her रम्भोरु (3-10).

Construction—विलासिनि ! कठिने पादपस्कन्धे निहितस्य किसलयमृदोः वामस्य ते चरणस्य हे वामोरु सम्प्रति बाधा न ।

Notes—'वामोरु' 'विलासिनि' इति सम्बोधनद्वयम्. पादपस्कन्धे—पादपस्य स्कन्धे. पादैर्मूलैः पिबतीति पादपः ।

Sl. 19. Argument—A request by the king for the fulfilment of his desire.

Criticism—The adjective 'अनन्यरुचिः' is significant. The king wishes to convince her about the sincerity of his love. Cf. 'अनन्यसाधारणः (4-10).

Construction—अयमपि जनः चिरात्प्रभृति तादृशं धृतिपुष्पं न बध्नाति, स्पर्शामृतेन अनन्यरुचेः अस्य दोहदं पूरय ।

Notes—धृतिपुष्पम्—धृतेः पुष्पम्, धृतिरेव पुष्पम् इति वा. स्पर्शामृतेन—स्पर्शस्य अमृतेन, स्पर्श एव वा अमृतं तेन. अनन्यरुचेः—अन्यस्यां रुचिः अस्य इति अन्यरुचिः. व्यधिकरणबहुव्रीहि. स न भवतीति नञ्-तत्पुरुषः.

P. 54. L. 2. पुष्यति—Blossoms. It comes from √पुष्प् 4 P. The reading in the text is a misprint.

P. 54. L. 15. वञ्चनावचनम्—The deceptive speech. The reference here is to the king's promise as reproduced by the Vidusaka. See p. 35.

P. 54. L. 19. कर्मगृहीतेन कुम्भीलकेन etc. A thief caught in the act (i.e.-red-handed) of house-breaking must say that he is learning house-breaking (and that he has not come with the intent of stealing anything. The Vidusaka means to say that the king has been noticed by Iravati, while flirting with Malavika. He should therefore say something in defence of his act; for silence on his part on such an occasion would be naturally construed into an admission of his guilt. For the idea cf. लोप्त्रेण गृहीतस्य कुम्भीलकस्य अस्ति वा प्रतिवचनम् Vikr. 'सन्धि' means a chasm or opening made by thieves in a wall or underneath a building. सन्धिच्छेदः means making holes or breaches (in a wall etc.) In place of सन्धिच्छेदे शिक्षितः the late Principal Apte reads सन्धिच्छेदशिक्षकः in his Sanskrit-English Dictionary, which seems better.

Sl. 20. Argument—A novel way of requesting Iravati to give up her anger.

Criticism—Iravati is angry. The girdle-string has slipped down her zone and is lying at her feet. This simple fact gives rise to a poetical fancy. The king fancies that the girdle is prostrating itself, as it were, at the feet of Iravati to appease her wrath.

Construction—प्रिये परिचयवति मयि शठ इति अवधीरणा तावत् अस्तु, चण्डि चरणपतितया मेखलया याचिता अपि तां न विसृजसि ।

Notes—Some read परिचयवती and construe it with अवधीरणा, but it seems better to read परिचयवति as qualifying मयि.

Sl. 21. Argument—Iravatí gets ready to strike.

Criticism—The string of the golden girdle is compared to the streak of lightning, tears to the shower of water from the cloud, Irávatí to the row of clouds and the king to the Vindhya mountain.

Construction—वाष्पासारा चण्डी श्रोणिविम्बात् अव्यपेक्षाच्युतेन हेमकाञ्चीगुणेन मां मेघराजी विद्युद्दाम्ना विन्ध्यम् इव चण्डं हन्तुम् अभ्युद्यता ।

Notes—हेमकाञ्चीगुणेन—हेम्नः काञ्ची = हेमकाञ्ची तस्याः यः गुणः तेन. अव्यपेक्षाच्युतेन—अव्यपेक्षया च्युतः तेन । विशिष्टा अपेक्षा व्यपेक्षा, न व्यपेक्षा अव्यपेक्षा.

Sl. 22. Argument—The king asks Irávatí why she withdraws the punishment she presently intended to inflict upon him.

Criticism—The vocative कुटिलकेशि 'O curly-haired one!' is significant. The expression implies that her hair are only crooked and not she herself.

Construction—कुटिलकेशि अपराधिनि मयि उद्यतं दण्डं किं संहरसि, त्वं विलसितं वर्धयसि, अत्र दासजनाय कुप्यसि च ।

Notes—संहरसि अपनयसि । उपसर्गवशात् धात्वर्थभेदः, तथा चोक्तं दीक्षितेन—

उपसर्गेण धात्वर्थो वलादन्यत्र नीयते ।
प्रहाराहारसंहारविहारपरिहारवत् ॥

P. 57. L. 5. यावदङ्गारकः etc. Before Mars retrogresses to its mansion in the zodiac. During its synodic revolution round the sun, Mars appears to the observer to take a retro-

नृशंसेनातिलुब्धेन शक्यं पालयितुं प्रजाः — इति महा० शा० पर्वणि.

शक्यमुत्कण्ठा विनोदयितुम् — इति विक्रमोर्वशीये.

grade course for 60 days. During this period, it is popularly believed, the planet exercises a malignant influence upon people. Iravati is compared to Mars; for she is hot-tempered, and Mars is red. The Vidusaka means to say that they should soon remove from the place, lest Iravati should return and cause greater mischief, making it difficult to secure Malavika.

Sl. 23. Argument—Iravati's anger serves the interests of the lover.

Criticism—Here the king is in his true colours. His former courtesy was only a pretence. He realizes his inconsistency, but ascribes it to the oddness of god of love. 'अहो मदनस्य वैषम्यम्.'

Construction—प्रियाहृतमनाः तस्याः प्रणिपातलङ्घनं सेवां मन्ये, प्रणयवती सा कुपिता एवम् उपेक्षितुं शक्यं हि ।

Notes—प्रियाहृतमनाः—प्रियया हृतं मनः यस्य सः. The student should mark that the past passive participle 'शक्यम्' agrees neither in gender nor number with प्रणयवती (fem. sing). This absence of concord is to be explained by assuming that शक्यम् is used at the beginning independently of other words in the sentence. We have similar instances elsewhere in literature. Patanjali in his Mahabhasya reads शक्यं हि श्वमांसादिभिरपि क्षुत् प्रतिहन्तुम्. Our poet also makes a similar use of शक्यम् in the Shakuntala. शक्यमरविन्दसुरभिः·····आलिङ्गितुं पवनः. For the justification of this use of शक्यं, वसन, the Rhetorician reads a sutra—शक्यमिति रूपं कर्माभिधायां लिङ्गवचनस्यापि सामान्योपक्रमात्.

Act IV.

Sl. 1. Argument—The king requests the tree of love to yield him its fruit.

Criticism—The king is a poet. He speaks in the language of metaphors. The conception of love as a tree is poetical, though conventional. In this soliloquy, the poet in him clothes the simple thought in the richness of language. The plain meaning of the verse is 'Let love fulfil my desire.'

Construction—श्रुतिपथगतां ताम् आश्रित्य आस्थया वद्धमूलः नयनविषयं सम्प्राप्तायां रूढरागप्रवालः हस्तस्पर्शे व्यक्तरोमोद्गमत्वात् मुकुलित इव मनसिजतरुः क्लान्तं मां फलस्य रसज्ञं कुर्यात् ।

Notes—**श्रुतिपथगताम्**—श्रुतेः पन्थाः श्रुतिपथः तं श्रुतिपथं गताम्. **आस्थया**, आशयेति पाठान्तरम्. **रूढरागप्रवालः**—रूढः रागः एव प्रवालः यस्य सः. **हस्तस्पर्शे**—हस्तयोः स्पर्शः हस्तस्पर्शः तस्मिन्. **व्यक्तरोमोद्गमत्वात्**—व्यक्ता रोमोद्गमा यत्र तत्त्वात्. रोम्णामुद्गमः = रोमोद्गमः. **मनसिजतरुः**—मनसिज एव तरुः, मनसि जायते इति मनसिजः. मनोभव इत्यर्थः. **रसज्ञम्**—रसं जानाति रसज्ञः तम्, आतोऽनुपसर्गे कः.

Sl. 2. Argument—A feeling of sadness at the confinement of Malavika and Bakulavalika.

Criticism—Malavika is compared with the sweet-voiced cuckoo and Bakulavalika with the bee. The cuckoo is called परभृता (i.e. bred by others), because the parent cuckoo leaves its young ones in the nest of the crow, and the crow mistaking them for its own nourishes them. When they grow up, they fly away. This practice of the cuckoo is referred to in the Sakuntala in the following lines.:—प्रागन्तरिक्षगमनात्स्वमपत्यजातमन्यैर्द्विजैः परभृताः खलु पोषयन्ति ।

The mango tree stands for the king himself.

Construction—मधुरस्वरा परभृता भ्रमरी च विबुद्धचूतसङ्गिन्यौ प्रवलपुरोवातया अकालवृष्ट्या कोटरं गमिते ।

Notes—**प्रबलपुरोवातया**—प्रबलः पुरोवातः यत्र तया. **विबुद्धचूतसङ्गिन्यौ**—विबुद्धे चूते सङ्गवत्यौ ।

Sl. 3. Argument—The king requests the queen not to pain her aching foot by rising from her seat.

Criticism—'अनुचितनूपुरविरहम्'. The king does not like the removal of the anklet from her foot. The queen, however, is not wearing the anklet because of the pain in her foot. Contrast the following verse from Naganandam in which the hero asks his lady love why she wears the anklet when her legs are not strong enough to bear the burden of her thighs—

खेदाय स्तनभार एव किमु ते मध्यस्य हारोऽपरः
श्रामत्यूरुयुगं नितम्बभरतः काञ्च्यानया किं पुनः ।

शक्तिः पादयुगस्य नोरुयुगलं वोढुं कुतः नूपुरौ
स्वाङ्गैरेव विभूषितासि वहसि क्लेशाय किं मण्डनम् ॥

Construction—कलभाषिणि अनुचितनूपुरविरहं तपनीयपीठिकालम्बि रुजा परीतं चरणं मां च पीडयितुं न अर्हसि।

Notes—**अनुचितनूपुरविरहम्**—न उचितः नूपुरस्य विरहः यस्य तम्. तपनीयपीठिकालम्बि—तपनीयस्य पीठिकाम् आलम्बत इति.

Sl. 4. Argument—Remedies for a snake-bite.

Criticism—The *parivirajika* displays her readiness of wit. She confidently draws upon her knowledge of the medical science. The sloka has the appearance of a quotation from some ancient treatise on medicine.

Construction—दंशस्य छेदः दाहो वा, क्षतेः रक्तमोक्षणं वा, एतानि दष्टमात्राणाम् आयुष्याः प्रतिपत्तयः।

Notes—**एतानि**—The gender and number of 'एतानि' is accounted for by the sutra नपुंसकमनपुंसकेनैकवचान्यतरस्याम्. दष्टमात्राणाम्—दंशक्षणे एव इत्यर्थः. दष्ट एव इति दष्टमात्रः. मयूरव्यंसकादिः. The reading दृष्टमात्र is a misprint in the text.

P. 63. L. 18—कथं न भेष्यामि etc. The seriousness of the Vidusaka is more feigned than real. The part of the Vidusaka is unsurpassed by any other character in the play. He is the arch-hypocrite. His pretensions are always effective.

We rarely meet with the device of snake-bite in the Sanskrit literature. We have, however, another such example in Dandin's Dashakumaracharita, where Apaharavarman pretends snake-bite to get rid of watchmen.

P. 64. L. 3. चिकित्सते will cure (shortly). The form is derived from √कित् with सन् (not in the desiderative sense). The present tense is here used in the sense of the near future.

P. 64. 15. यन्मयात्र भवन्तं सेवमानेन etc. Here यत् मया तेऽपराद्धम् is equivalent to यो मया तेऽपराधः कृतः. The poet has a similar construction in Urvasi—अत्र भवतीनां किमपराद्धम्. The reading सेवन्तेण in the text is a misprint.

P. 64. L. 21. **उदकुम्भविधाने**—In the ceremony of the water-jar. The water contained in a jar is enchanted by uttering *mantras*. Something bearing a serpent-mark is placed on the mouth of it. Then the enchanted water, either sprinkled over the snake-bite or drunk by a person bitten proves a sure cure.

Sl. 5. Argument—Lover's diffidence about the success of the plan.

Criticism—Kalidasa makes his lover doubt the success of the plan for the achievement of his object. The lover imagines that a union with his beloved is far off, though the means of bringing it about be at hand. Though practically within his reach he never realizes it.

Construction—इष्टाधिगमनिमित्तं प्रयोगम् एकान्तसाध्यम् अपि सिद्धौ संदिग्धं मत्वा कातरं चेतः आशङ्कते एव ।

Notes—इष्टाधिगमनिमित्तम्—इष्टाधिगमस्य निमित्तम्. एकान्तसाध्यम्—एकान्तेन साध्यम्.

Sl. 6. Argument—The heart is as much suggestive of the proper course of action as the head.

Criticism—Love is an unerring guide and is its own security. The heart is the seat of love and the head is the seat of wisdom. The heart feels and the head thinks, but, when the heart assumes the function of the head, it reaches that stage where feeling and thought are identified. The king means that the Vidusaka feels for him and it is this feeling that has suggested him the present device.

Construction—सुहृदाम् अर्थदर्शनं बुद्धिगुणेन एव न हि, स्नेहेन अपि सूक्ष्मः कार्यसिद्धिपथः उपलभ्यते ।

Notes—कार्यसिद्धिपथः—कार्यसिद्धेः पन्थाः.

Sl. 7. Argument—Malavika's face is at once joyous and dejected.

Criticism—The pleasing and sad aspects of the lotus at the rise and fall of the sun respectively are compared with the similar aspects of Malavika's face. Sorrow succeeds pleasure

very quickly. The succession does not require the interval of time which the comparison suggests. Sorrow alternates with pleasure all at once. The facial expression now indicates joy, now sorrow. Malavika is sentimental.

Construction—पुण्डरीकस्य सूर्योदये, सूर्यास्तमये च या (समवस्था) भवति, सुवदनायाः वदनेन ते समवस्थे क्षणात् ऊढे ।

Notes—सूर्यस्य उदयः सूर्योदयः तस्मिन् ।

Sl. 8. Argument—The desire of the beloved to observe the beauty of her lover at their first meeting.

Criticism—'The reality of love is the theme of Kalidasa's poetry.' The essence of Kalidasa's wit is not abstraction. He never spiritualises love.. His conception of it is based upon the perception of physical phenomena. It is the material side of love that has an attraction for him. Here the beloved cares more for the outward charm of her lover. Though she catches shy of looking at the whole picture of her lover, she is anxious to see not his heart but his person. It is a picture of love, but in the real sense of the word it is not love at all.

Construction—(आयतलोचनाः) प्रियाणां रूपं निर्वर्णयितुम् इच्छन्ति, तत्पूर्वसमागमानाम् आयतलोचनानां प्रियेषु विलोचनानि समग्रपातीनि न च ।

Notes—तत्पूर्वसमागमानाम्—स एव पूर्वः समागमः यासाम् आयतलोचनानाम्—आयते लोचने यासां ताः आयतलोचनाः तासाम्. समग्रपातीनि—समग्रं पतन्तीति तानि.

Sl. 9. Argument—The representation of Malavika's anger.

Criticism—Here is a good material for the painter—a jealous countenance, a quivering lower lip and an ornamental mark on the forehead broken by her frown.

Construction—भ्रूभङ्गभिन्नतिलकं स्फुरिताधरोष्ठम् आननं सासूयम् इतः परिवर्तयन्त्या अनया कान्तापराधकुपितेषु विनेतुः ललिताभिनयस्य शिक्षा संदर्शिता इव ।

Notes—भ्रूभङ्गभिन्नतिलकम्—भ्रुवोः भङ्गेन भिन्नः तिलकः यत्र तत्. स्फुरिताधरोष्ठम्—स्फुरितः अधरः ओष्ठः यत्र तत्. The regular form is अधरौष्ठ, the preceding अ and the succeeding ओ coalescing into औ (वृद्धि). The form given in the text is optionally allowed

by the Vartika-kara. सासूयम् इति क्रियाविशेषणम्. कान्तापराध-कुपितेषु—कान्तस्य अपराधे कुपितानि तेषु. कुपितमित्यत्र नपुंसके भावे क्तः.

Sl. 10. Argument—The lover entreats his beloved to give up her anger.

Criticism—The depiction of anger rising from the discourteous behaviour of the lover in the picture is a fine stroke of art. The betrayal of this emotion reveals the jealous heart of the beloved who wishes her lover to be common to none else.

Construction—कुवलयनयने चित्रार्पितचेष्टया मे कुप्यसि, किमेतत्, ननु अयम् अहम् अनन्यसाधारणः तव साक्षात् दासः ।

Notes—**चित्रार्पितचेष्टया**—चित्रे अर्पिता या चेष्टा तया.अन्यासां साधारणः अन्यसाधारणः, स न भवतीति **अनन्यसाधारणः**—नञ् तत्पुरुषः.

Sl. 11. Argument—The state of the lover's mind on having a vision of the beloved in a dream.

Criticism—The lover vividly realizes the illusory nature of the union in a dream, the lady-love now presenting herself and now withdrawing, and vanishing even when clasped in the arms. This makes him diffident and pessimistic. He almost dispairs of an actual union.

Construction—तव सखी स्वप्ने नयनयोः पथि स्थित्वा क्षणात् तिरोभवति, बाह्वोः मध्यं गता अपि सहसा सरति, हे सखे मनसिजरुजा क्लिष्टस्य मे मनः एवं समागममायया इमां प्रति कथम् इव विस्रब्धं स्यात् ।

Sl. 12. Argument—The lover gives his own self to his beloved.

Criticism—Here 'न सेव्यः, सेविता रहः' is significant. The king says, 'she is not my servant,' 'I am her servant in secrecy. The verse has also the implied sense,—'you should not attend me,' 'I am her servant in privacy.' Bakulávaliká understands the meaning and retires with the ostensible object of keeping off the deer who is coming to eat the leaves of the young Ashoka tree.

Construction—उत्तरेण किम्, पञ्चबाणाग्निसाक्षिकं तव सख्यै मया आत्मा एव दत्तः, रहः सेविता, न सेव्यः ।

Notes—पञ्चबाणाग्निसाक्षिकम्—पञ्चवाण: एव अग्नि: स साक्षी यस्मिन् कर्मणि यथा स्यात्तथा इति क्रियाविशेषणम्. पञ्चबाण:—पञ्च वाणा यस्य Cupid possessed of five arrows. This expression is rather misleading; as a matter of fact, he has arrows (of an indefinite number) which are tipped with flowers of five varieties. This is why he is called कुसुमशर. Amara gives the flowers used by Cupid in the following couplet:—

अरविन्दमशोकं च चूतं च नवमल्लिका ।
नीलोत्पलं च पञ्चैते पञ्चवाणस्य सायका: ॥

Sl. 13. Argument—The lover requests his beloved to cast away all fears and confidently approach him.

Criticism—The companionship of the Atimukta creeper and the mango tree is proverbial. Compare the speech of प्रियंवदा in Shakuntalá—

क इदानीं सहकारमन्तरेणातिमुक्तलतां पल्लवितां सहते ।

The verse is quoted by Dhananjaya in the Dasharupaka in the illustration of नर्मस्फिञ्ज, which is defined as—

'नर्मस्फिञ्ज: सुखारम्भो भयान्तो नवसंगमे'
'यथा मालविकाग्निमित्रे नायकमभिसृतायां नायिकायां नायक:—
विसृज सुन्दरि संगमसाध्वसम्.

Vishvanatha, the author of Sahityadarpana quotes it in the illustration of नर्मस्फूर्ज which is another name for नर्मस्फिञ्ज. His definition is

नर्मस्फूर्ज: सुखारम्भो भयान्तो नवसंगम: ।

Construction--सुन्दरि संगमसाध्वसं विसृज, चिरात्प्रभृति तव प्रणयोन्मुखे मयि सहकारतां गते त्वम् अतिमुक्तलताचरितं परिगृहाण ।

Notes—संगमसाध्वसम्—संगमात् साध्वसम्. प्रणयोन्मुखे—प्रणयस्य उन्मुख: तस्मिन्. सहकारताम्—सहकारस्य भाव: तत्ताम्. अतिमुक्तलताचरितम्—अतिमुक्तलताया: चरितम्. The atimukta is the same as Mádhavi or Vásanti. The beauty and fragrance of the flowers of this creeper give them a title to all the praises which Kálidása and Jaideva bestow on them. It is a gigantic luxuriant climber, but when it meets nothing else to grasp, it assumes the form of a sturdy tree, the highest

branches of which, however, display in the air their natural flexibility and inclination to climb.—Sir William Jones.

Sl. 14. Argument—Courtesy is the family-tradition of the lover.

Criticism—Contrast with the following verse—

उचितः प्रणयो वरं विहन्तुं
वहवः खण्डनहेतवो हि दृष्टाः।
उपचारविधिर्मनस्विनीनां
न तु पूर्वाभ्यधिकोऽपि भावशून्यः॥

where the King condemns all pretensions of love. But here the pretension of love is considered courtesy and a family tradition of the gallant.

The verse 'दाक्षिण्यं नाम विम्बोष्ठि वैम्बिकानां कुलव्रतम्' is not the language of conciliation towards the offended beloved who has found her lover engaged with another lady, but is the expression of a request that she should not lose confidence in him. Of the heriones Málaviká is अभिसारिका and not खण्डिता. Dhananjaya quotes this verse to illustrate the definition of अभिसारिका—

'कामार्ताभिसरेत्कान्तं सारयेद्वाभिसारिका'

यत्तु मालविकाग्निमित्रादौ 'योऽप्येत्रं धीरः सोऽपि दृष्टो देव्याः पुरतः' इति मालविकावचनानन्तरं, राजा

दाक्षिण्यं नाम विम्बोष्ठि वैम्बिकानां कुलव्रतम्।
तन्मे दीर्घाक्षि ये प्राणास्ते त्वदाशानिबन्धनाः॥

इत्यादि तन्न खण्डितानुनयाभिप्रायेणापि तु सर्वथा मम देव्यधीनत्वमाशङ्क्य निराशा मा भूदिति कन्याविस्रम्भणाय।

Construction—विम्बोष्ठि दाक्षिण्यं नाम वैम्बिकानां कुलव्रतम्, तत् दीर्घाक्षि ये मे प्राणाः ते त्वदाशानिबन्धनाः।

Notes—दाक्षिण्यम्—दक्षिणस्य भावः तत्. वैम्बिकानाम्—वैम्बिकाः अग्निमित्रवंशजाः. The epithet is limited in application to the members of the dynasty of Agnimitra. Commentators have made attempts at explaining it, though with little success. The word बिम्ब is taken to mean the face on the authority of

Yádava's lexicon. वैम्बिक is then rendered as one having a cheery expression of face or one keen to do acts of courtesy on reading the facial expression of others. Mr. Apte gives the meaning—a man assiduous in his attentions to ladies, a gallant lover. He, however, does not explain how he comes by this meaning. त्वदाशानिबन्धनाः—तव आशा = त्वदाशा, सा एव निबन्धनं येषां ते. अत्रैकपदेप्यवधारणमस्ति (अत एव विग्रहवाक्ये एवकारः)। यथाहुर्भाष्यकाराः—एकपदान्यप्यवधारणानि सन्ति तद्यथाऽब्भक्षः, वायुभक्षः इति।

Sl. 15. Argument—The natural coyness of the bride.

Criticism—Compare with the following verse

दृष्टा दृष्टिमधो ददाति कुरुते नालापमाभाषिता
शय्यायां परिवृत्य तिष्ठति बलादालिङ्गिता वेपते।
निर्यान्तीषु सखीषु वासभवनान्निर्गन्तुमेवेहते
याता वामतयैव मेद्य सुतरां प्रीत्यै नवोढा प्रिया॥

(Náganandam).

Construction—कम्पवती रशनाव्यापारलोलाङ्गुलिं हस्तं रुणद्धि, बलात् आलिङ्ग्यमाना स्वौ हस्तौ स्तनावरणतां नयति, पक्ष्मलचक्षुः आननं पातुम् उन्नमयतः मे साचीकरोति, व्याजेन अपि अभिलाषपूरणसुखं निर्वर्तयति एव।

Notes—रशनाव्यापारलोलाङ्गुलिम्—रशनायां यो व्यापारः तत्र लोलाः अङ्गुलयः यस्य तम्. अभिलाषपूरणसुखम्—अभिलाषस्य पूरणेन यत्सुखं तत्. Students should note that there is no such word as अभिलाषा in Sanskrit. पक्ष्मलम्—पक्ष्माणि प्रशस्तानि सन्ति अस्य इति. Here the possessive suffix is ल (च्). पक्ष्मलं चक्षुरस्य इति आनन-विशेषणम्.

P. 76. L. 22. आत्मनीनः—आत्मने हितः. To आत्मन् the suffix ख (ईन) is added in the sense of तस्मै हितम् by आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात् खः.

P. 76. L. 24. स्वस्तिवाचनमोदकैः—स्वस्तिवाचने लब्धा मोदकाः स्वस्तिवाचनमोदकाः तैः.

P. 77. L. 4. ब्रह्मबन्धुः—is a term of reproach. Cp. श्वेतकेतो

वस ब्रह्मचर्यम्, न वै सोम्यास्मत्कुलीनोऽननूच्य ब्रह्मबन्धुरिव भवतीति। A ब्रह्म-बन्धु or द्विजबन्धु is debarred from the study of the Vedas—

स्त्रीशूद्रद्विजबन्धूनां त्रयी न श्रुतिगोचरा।

ब्रह्मणो बन्धुः (न तु स्वयं ब्रह्मा)। अनुष्ठानाभावाज्जातिब्राह्मणः a person who is Brahmana by the accident of his birth, but who does not give effect to the scriptural injunctions. But बन्धु coming after क्षत्र does not give it the sense of reproach. Vide Manu—

ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत् क्षत्रबन्धुमनामयम्.

P. 77. L. 6. भाययिष्यामि—I shall frighten. Here fear is intended to proceed from the stick, and not directly from the agent. Hence the causative form in the Parasmaipada. The reading in the text is a misprint. If the fear be intended to proceed from the agent, the form would be भीषयिष्ये i.e. Atmanepada with the augment षु(क्).or भापयिष्ये with the augment पुक्(प्)

P. 78. L. 15. किं नु खलु दर्दुराः etc. Does the rain-god (देवः) forget the earth, because the frogs croak ? Frogs croak at the setting in of the monsoons and during the rains. This croaking is a prayer to the god for sending down water. The god may in response to this prayer send some showers; but he does not on that account, forget his main business of fertilizing the earth by sending plentiful showers. Similarly, the king, though he shows love for Málaviká, has not forgotten and cannot forget Iravati. Here the rain-god stands for the king, frogs for Malavika and Bukulavalika and the earth for Iravati.

Sl. 16. Argument—The king asks Irávatí to give up unreasonable anger.

Criticism—As the eclipse of the moon without the cause, namely, the conjunction of stars is an improbable phenomenon, similarly Irávatí cannot be expected to be angry without cause.

Construction—वरतनु तव मुखं कारणात् ऋते कदा क्षणम् अपि कोप-पात्रताम् आगतम्,विभावरी अपर्वणि ग्रहकलुषेन्दुमण्डला कथं भविष्यति(इति)कथय.

Notes—कोपपात्रताम्—कोपस्य पात्रं तत्ताम्. अपर्वणि—न पर्वणि अपर्वणि, नञ् तत्०. ग्रहकलुषेन्दुमण्डला—ग्रहेण कलुषम् इन्दुमण्डलं यस्यां सा.

Sl. 17. Argument—The plea advanced by the king for releasing Málaviká along with her companion.

Criticism—'A bold lie.' It is not debasing for Kálidása's hero to tell lies. Compare the following where Dusyanta lies to the Vidusaka—

क्व वयं क्व परोक्षमन्मथो मृगशावैः सममेधितो जनः ।
परिहासविजल्पितं सखे परमार्थेन न गृह्यतां वचः ॥

'Where are we,(and) where a person brought up wilh fawns, out of sight of love ? O friend ! let not a word uttered heed-lessly in jest be taken in earnest.' Monier williams.

In the present play also, the king tells a lie to the queen Dhárini in the first act. Says he—

अलमन्यथा गृहीत्वा न खलु मनस्विनि मया प्रयुक्तमिदम् ।

Construction—कृतापराधः अपि परिजनः उत्सवदिवसेषु दण्डं न अर्हति इति मया एते मोचिते, मां प्रणिपतितुम् उपगते च ।

Notes—कृतापराधः—कृतः अपराधः येन सः. उत्सवदिवसेषु—उत्सवस्य दिवसाः उत्सवदिवसाः तेषु. प्रणिपतितुम्—Lit. to fall at the feet to do obeisance. Then it comes to mean to salute. The न् of the prefix नि is changed to ण् by नेर्गदनद०.

P. 79. L. 18. बन्धनभ्रष्टो गृहकपोतः etc. A house-pigeon, having escaped from confinement, has fallen into the mouth of a kite. We have also another proverb of the some import—वृश्चिकविषभीतः सर्पेण दष्टः. Cp. the English proverb—Out of the frying pan into the fire.

Act V

P. 82. The conversation between the garden-keeper and Sárasaka prepares us for the news of Vasumitra's victory over the Greek king and for tha visit of the artists who recognize Málaviká. Kálidása does not take us by surprise. His development of the plot is gradual and coming events cast their shadows before.

P. 82. L. 13. परिजनाभ्यन्तरः—One of the attendants (lit-included in the (group of) attendants). अन्तरमभिगतोऽभ्यन्तरः. प्रादिसमासः Cp. अभ्यन्तरोऽहं लोके न त्वहं लोकः—Patanjali. अभ्यन्तर is

also used in the sense of 'proficient, skilled in or familiar with' in Kalidasa's works: e.g. भर्तः। संगीतेऽभ्यन्तरे स्त्रः (Malavika), अनभ्यन्तरे आवां मदनगतस्य वृत्तान्तस्य (Shakuntalá).

P. 82. L. 20. विद्यापारगामिनां etc. According to Kamandaka *Vidyas* (lores) are four—आन्वीक्षिकी त्रयी वार्ता दण्डनीतिश्च शाश्वती. According to others, they are as many as fourteen.

पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः ।
वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश ॥

P. 83. L. 6. दक्षिणां देवी दक्षिणीयैः परिग्राहयति—The queen makes the worthy Brahmanas accept the present. The णिजन्त root ग्राहि is regarded by some as द्विकर्मक. Our poet regards the root as such elsewhere. A few passages may be instanced here. सखे पल्लव महेन्द्रसदनं गच्छतोपाध्यायेन त्वमासनं प्रतिग्राहितः—Vikrama Act III. अयाचितारं न हि देवदेवमद्रिः सुतां ग्राहयितुं शशाक—Kumara I. 51. तस्मादौ कुलविद्यानामर्थमर्थविदां वरः । पश्चात्पार्थिवकन्यानां पाणिमग्राहयत्पिता ॥ —Raghu XVII. 3. But he himself uses it otherwise also—

अथ प्रजानामधिपः प्रभाते जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्याम् Raghu II. I. Here we cannot have the given compound, if the root be द्विकर्म्मक. Indeed, grammarians do not seem to be agreed on this point.

दक्षिणीय—is derived from दक्षिणा। with the suffix छ (ईय). दक्षिणामर्हति इति. The suffix छ alternates with य (त्), giving us the form दक्षिण्य in the same sense.

Sl. 1. Argument—The song of the bard.

Criticism—The first half of the verse represents that stage of love in which the lover delights in nature; the second half reflects his great might as indicated by the overthrow of his enemy by his forces without his directing the operations.

Construction—अङ्गवान् अनङ्ग इव त्वम् परभृतकलव्याहारेषु आत्तरतिः विदिशातीरोद्यानेषु मधुं नयसि, वरद ! प्रबलस्य ते रिपुः विजयकरिणाम् आलानत्वं गतैः वरदारोधोवृक्षैः सह अवनतः ।

Notes—परभृतकलव्याहारेषु—परभृतानां कला ये व्याहाराः तेषु । इदं [illegible]विशेषणमिति केचिट्टीकाकृतः। तन्न साधु, वैयधिकरण्येन विग्रहस्य संभवात्, व्यधिकरणबहुव्रीहिसमासस्य च निषेधात्। आत्तरतिः आत्ता रतिर्येन सः. आत्त is p. p. p. from आ√दा. मधुम्—Here मधु is mas., and means the spring. In the sense of honey, wine, etc. it is neuter. आलानत्वम्—आलानं बन्धनस्तम्भः तत्त्वम्. वरदारोधोवृक्षैः—वरदाया रोधः—वरदारोधः,वरदारोधसि वृक्षाः इति वरदारोधोवृक्षाः तैः a सुप्सुपा Comp.

Sl. 2. Argument—The bard's song in which the victory of the king is sung.

Criticism—Bards are conventional in Sanskrit drama. They are court minstrels. They usually wait upon the king with a view to report to him particular periods such as mid-day, requiring change of office. While doing so they sing in glorification of the king, in verses improvised for the occasion. These verses are generally not without poetic merit. The sentiment is usually heroic.

Construction—सुरोपम ! दण्डानीकैः विदर्भपतेः श्रियं हृतवतः तव परिघगुरुभिः दोर्भिः रुक्मिणीं प्रसह्य हृतवतः शौरेः च उभयोः चरितं सूरिभिः वीरप्रीत्या विरचितपदं क्रथकैशिकान् मध्येकृत्य स्थितम् ।

Notes—विरचितपदम्—विरचितानि पदानि यत्र तत्. वीरप्रीत्या—वीरसेने प्रीतिः=वीरप्रीतिः. Referring to शौरि, it is to be analysed as वीरेषु प्रीतिः तया. मध्येकृत्य—गतिसंज्ञायां समासः. मध्ये (निपात a particle) is termed 'गति.' Then it is compounded with the form in क्त्वा, which becomes ल्यप् (य). क्रथकैशिकान्—क्रथकैशिक is the same as Vidarbha country. क्रथकैशिक is a class of Ksatriyas said to be descended from Kratha and Kaishika, the two sons of a Vidarbha. परिघगुरुभिः—परिघैः इव गुरुभिः Karmadháraya.

Sl. 3. Argument—The rise of joy and sorrow almost simultaneously.

Criticism—The king is joyous because of his victory over the king of Vidarbha. He is sad because of his difficulty in securing his love. This conflict of the two emotions in him is

very beautifully compared to that state of the lotus when it is stricken by showers in sunshine.

Construction—सुलभेतरसंप्रयोगां कान्तां विचिन्त्य, विदर्भपतिं बलैः आनमितं च श्रुत्वा आतपे धाराभिः अभिहतं सरोजम् इव मम मनः दुःखायते सुखम् अश्नुते च।

Notes—सुलभेतरसंप्रयोगाम्—सुलभादितरः = सुलभेतरः, सुलभेतरः संप्रयोगः यस्याः. दुःखायते—It is a denominative verb from the base दुःख with the suffix क्यङ् (य). This form is allowed only when the feeling is personally experienced by the agent. दुःखायते = दुःखमनुभवति.

P. 86. L. 2. प्रसाधनगर्वं वहसि You boast of your skill in decoration. √सिध् preceded by प्र means to be adorned. यथा प्रसिद्धैर्मधुरं शिरोरुहैर्जटाभिरप्येवमभूत्तदाननम्। —Kumara. The causative base √साध् also yields a similar meaning. We have from it the well-known derivative प्रसाधनी a comb. The reading प्रसादन in the text is a misprint.

P. 86. L. 12. कुसुमसौभाग्य etc. Beauty of the flowers. सौभाग्य is a nominal derivative from सुभग which means beautiful. The lexicographers note the following meanings of 'भग—

ऐश्वर्य्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः।
वैराग्यस्याथ मोक्षस्य षण्णां भग इतीरणा॥

Sl. 4. Argument—Spring on the verge of decline.

Criticism—Tne Aryá suggests the picture of spring in its fullness of youth—Kurabaka flowers lying scattered about in front of the visitors and the mango tree bursting with its multitude of friut.

उत्सुकयति यौवनं चेतः।

The yearning is subjective due to love, but the king ascribes it to the beauty of nature.

Construction—अग्रे विकीर्णकुरवकफलजालकभिद्यमानसहकारं परिणामाभिमुखम् ऋतोः यौवनं चेतः उत्सुकयति।

Notes—विकीर्ण०—विकीर्णानि कुरवकाणि यत्र तत्, फलजालकैः भिद्यमानाः सहकाराः यत्र तच्च. Here we have one Karmadharaya made up of two Bahuvrihi compounds.

Sl. 5. Argument—The richness of flowers on the Ashoka tree.

Criticism—The verse gives us an interesting fancy. The transference (spoken of here) of the flowers of all the Ashoka trees is an abstract idea. It is not based upon perception. The poet accounts for the exuberance of flowers on this Ashoka tree in a truly poetic way. To him it seems that all other Ashoka trees which were recently in bloom, have now transferred their wealth of flowers to this single tree. The plain meaning is that other Ashoka trees had their flowers when this had none; but now it has flowers while others have none. It is just like

> The last rose of summer
> Left blooming alone,
> All its lovely companions
> Are faded and gone.

Here they are not 'gone,' but have all come together to it.

Construction—प्रथमं सूचितवसन्तविभवानां सर्वाशोकतरूणां कुसुमानि निर्वृत्तदोहदे अस्मिन् सङ्क्रान्तानि इव।

Notes—सर्वाशोकतरूणाम्—सर्वे च ते अशोकतरवः च तेषाम्. सूचित-वसन्तविभवानाम्—सूचितः वसन्तस्य विभवः यैः. निर्वृत्तदोहदे—निर्वृत्तं दोहदं यस्य तस्मिन्.

Sl. 6. Argument—The queen rises with Málaviká to greet her lord.

Criticism—The queen is compared to the earth and Málaviká to the royal fortune. The earth produces wealth for the use of the ruler; here also the queen is ready to offer Málaviká to her lord.

The comparison of Málaviká with royal fortune suggests her good luck and that of Dharini with the earth suggests her forbearing nature.

Construction—इयं देवी प्रियया विनयात् उपस्थिता, विस्तृतहस्त-कमलया नरेन्द्रलक्ष्म्या उपस्थिता वसुमती इव मां विनयात् अभ्युत्तिष्ठति।

Notes—विस्तृतहस्तकमलया—विस्तृतं हस्ते कमलं यस्याः इति लक्ष्मी-पक्षे, विस्तृतं हस्तकमलं यस्याः इति मालविकापक्षे. Some editions read विस्मृतहस्तकमलया. This can be construed with नरेन्द्रलक्ष्मी only.

Poets generally represent लक्ष्मी as displaying a lotus in her hand; hence this ingenious reading. अभ्युत्तिष्ठति—Lit. rises from the seat to receive.

Sl. 7. Argument—The description of the beautifully attired Málaviká.

Criticism—The ornaments on her body are compared to the stars of an April night, her white garment to moonlight and she herself to the night. Her comparison with the April night does not suggest her dark colour, but her fitness for pleasure.

Construction—अनतिलम्बिदुकूलनिवासिनी (मालविका) बहुभिः आभरणैः उदयोन्मुखचन्द्रिका हृतहिमैः उडुगणैः चैत्रविभावरी इव मे प्रतिभाति ।

Notes—अनति०—अतिलम्बत इति अतिलम्बि, तन्न भवतीति अनतिलम्बि, तादृशं यत् दुकूलं तत् निवस्ते इति सा तथोक्ता. **उदयोन्मुखचन्द्रिका**—उदयस्य उन्मुखी चन्द्रिका यस्याम्. **चैत्रविभावरी**—चैत्रस्य विभावरी. विभाति इति विभावरी.

Sl. 8. Argument—The Ashoka tree is worthy of your respect.

Criticism—Nature is represented here as responsive and sympathetic to human endeavours.

Construction—अयं देव्याः ईदृशानां सत्काराणां भाजनत्वं न नेयः (इति) न, यः माधवश्रीनियोगे सावज्ञः त्वत्प्रयत्ने आदरं पुष्पैः शंसति ।

Notes—**माधवश्रीनियोगे**—मधोरियं माधवी, माधव्याः श्रियः नियोगः तस्मिन् or मधुरेव माधवः (spring) तस्य श्रीः तस्याः नियोगः तस्मिन्. **सावज्ञः**—अवज्ञा—contempt. अवज्ञया सह वर्तमानः सावज्ञः Cp. अतिपरिचयादवज्ञा भवति ।

Sl. 9. Argument—Separation in presence.

Criticism—The queen is compared to the night, Málaviká to a female Chakraváka and the king to the male bird. For further criticism see Introduction.

Construction—अहं रथाङ्गनामा इव, मे प्रिया सहचरी इव, अननुज्ञातसंपर्का धारिणी नौ रजनी इव ।

Notes—रथाङ्गनामा—चक्रवाकः. अननुज्ञातसम्पर्का—अनुज्ञातः सम्पर्को यया इति अनुज्ञातसम्पर्का । सा न भवतीति अननु॰.

Sl. 10. Argument—The description of the fight between the two parties.

Criticism—The style is most suited to the context. It is characterized by ओजः (vigour), effected by the use of long compounds. It is employed in the heroic sentiment. It presents to the reader a faithful picture of the actual scene of the battle. On hearing this account, Málaviká gets frightened which calls for the remark of the Vidusaka—अतिक्रान्तं खलु तत्रभवती कथयति ।

Construction—तूणीरपट्टपरिणद्धभुजान्तरालम् आकर्णलम्बिशिखिपिच्छकलापधारि कोदण्डपाणि निनदत् आपातदुष्प्रसहं प्रतिरोधकानाम् अनीकम् आविरभूत् ।

Notes—तूणीरपट्टपरिणद्धभुजान्तरालम्—तूणीराणां पट्टैः परिणद्धानि भुजानाम् अन्तरालानि यस्य तत्। पट्ट—a leather strap. आकर्णलम्बिशिखिपिच्छकलापधारि—कर्णं मर्यादीकृत्य लम्बत इति, तथाभूतं शिखिपिच्छानां कलापं धारयति इति तत्. कलाप—here means a mass. It also means a plumage. कोदण्डपाणि—कोदण्डानि पाणिषु यस्य तत्. आपातदुष्प्रसहम्—आपाते दुष्प्रसहम्.

Sl. 11. Argument—How Sumati lost his life.

Criticism—The account of Sumati's death is fittingly put into the mouth of the Parivrájiká who feels most. Sanskrit dramaturgy prohibits the representation of death on the stage.

The introduction of the death of Sumati at the happy hour of the news of Vasumitra's victory, when the union of the lovers is imminent is meant to check the excessive growth of pleasure. The mixture of the comic and the tragic in drama as in life is necessary for moderation's sake. It may also be said here that by the mention of Sumati's death, the dramatist has supplied the reason why Kaushiki donned the yellow robes.

Construction—दुर्जाते पराभिभवकातराम् इमां परीप्सुः भर्तृप्रियः प्रियैः असुभिः भर्तुः आनृण्यं गतः ।

Notes—परीप्सुः—पर्याप्तुं परित्रातुम् इच्छुः. आप् with परि is used in the epics in the sense of 'to save'—ये न परीप्सन्ति भार्यां वध्यमानाम्—Mahabhárata. पराभिभवकातराम्—परेषाम् अभिभवः पराभिभवः तस्मात् कातराम्. असुभिः आनृण्यं गतः i.e. died. आनृण्यम्—अनृणस्य भावः = आनृण्यम् absolution from obligation.

Sl. 12. Argument—The king is sad that he employed Malavika as a servant.

Criticism—The simile is prosaic.

Construction—इयं देवीशब्दक्षमा सती प्रेष्यभावेन स्नानीयवस्त्रक्रियया पत्रोर्णे वा उपयुज्यते नाम।

Notes—स्नानीयवस्त्रक्रियया—स्नानीयं यत् वस्त्रं तस्य क्रियया. स्नाति अनेनेति स्नानीयम्. 'अनीयर्' प्रत्ययः. Here the कृत्य suffix is added in the active sense by कृत्यल्युटो बहुलम्. पत्रोर्ण—धौत-कौशेयम्—Amara. वा is used here in the sense of इव—

आशीविषो वा संक्रुद्धः सूर्यो वाभ्रविनिर्गतः।
भीमोन्तको वा समरे गदापाणिरदृश्यत॥

quoted by Kshírasvámi.

P. 95. L. 7. द्वैराज्यम् a dominion divided between two rulers. द्वौ राजानौ यत्र देशे स द्विराजा तस्य भावः द्वैराज्यम्.

Sl. 13. Argument—The division of the kingdom between the two—Madhavasena and Yajnasena.

Criticism—The comparison of Yajnasena and Madhavasena with the sun and the moon respectively does not indicate the difference of any quality in them as the epithets शीतकिरण or उष्णकिरण might. It only suggests the similarity of action and hence it may be called क्रियोपमा.

Construction—शीतोष्णकिरणौ नक्तन्दिवम् इव तौ उभौ उत्तरदक्षिणे वरदाकूले विभज्य पृथक् शिष्टाम्।

Notes—उत्तरदक्षिणे—उत्तरं च दक्षिणं च ते. वरदाकूले—वरदायाः कूले. नक्तन्दिवम्—नक्तं (रात्रौ) च दिवा (अहनि) च a copulative compound. It is the grammarian's tradition that the compounds नक्तन्दिवम्, रात्रिन्दिवम् and अहर्दिवम् are अधिकरणवृत्ति; hence they can

be used only adverbially in a sentence. But poets have disregarded this tradition as expressed in the scholiast's comments. Kálidása has used this expression as an object to विभज्य. He has made a similar use in the Kumara—व्यस्तरात्रिन्दिवस्य ते. Such usage derives sanction from Patanjali. Cp. दिवामन्या रात्रिः.

Sl. 14. Argument—Kanchukin's reason for dividing the kingdom.

Criticism—The simile is apt. The king is compared to a charioteer and Yajnasena and Mádhavasena to a pair of horses yoked to the chariot. As the charioteer commands them, so will the king command his feudatory chiefs. As the carriage-horses yoked together do not quarrel with each other, so will the princes ruling their respective territories remain peaceful under Agnimitra, their overlord.

Construction—द्विधा विभक्तां श्रियम् उद्वहन्तौ परस्परावग्रहनिर्विकारौ तौ नृपती धुरम् उद्वहन्तौ रथाश्वौ संग्रहीतुरिव ते निदेशे स्थास्यतः ।

Notes—**अवग्रह**—means restraint or check. स्वतन्त्रतानिषेधेपि प्रतिबन्धेप्यवग्रहः—Visva.

P. 96. स्वस्ति । यज्ञशरणात्—etc. Here we have a specimen of a Sanskrit letter from a father to a son. The student should note how it differs from a similar letter written in modern times.

Sl 15. Argument—The news of victory.

Criticism—The second half of the message counteracts the prevailing gloom cast by the first half. The fear of the emotion of joy getting too strong is already gone and the news of victory does not make them mad. The queen says 'अनेनाश्वस्तं मे हृदयम्'. This is the true purpose of the scenic art—the restoration of the spectator's mind to its normal state.

Construction—ततः धन्विना वसुमित्रेण परान् पराजित्य प्रसह्य ह्रियमाणः मे वाजिराजः निवर्तितः.

Notes—**परान्**—शत्रून् इत्यर्थः. **धन्विना**—धन्व अस्यास्ति इति धन्वी = a bowman. धन्वन् n. takes the possessive suffix इन् by the sutra व्रीह्यादिभ्यश्च (५।२।११६). **प्रसह्य**—बलात् forcibly. **वाजिराजः**— श्रेष्ठः अश्वः.

Sl. 16. Argument—The Parivrájiká's compliments to the king and the queen on the victory of their son.

Criticism—Here the real achievement is the fulfilment of the king's desire, which is cast into the background by a detailed account of Vasumitra's achievement of victory. Though such a happy news towards the close enhances the comic purpose, it is not aesthetic and has become with Sanskrit dramatists a sort of convention which has lost its charm.

Construction—भर्त्रा श्लाघ्यानां वीरपत्नीनां धुरि स्थापिता असि, वीरसूः इति शब्दः तनयात् त्वाम् उपस्थितः ।

Notes—वीरपत्नीनाम्—वीरः पतिः यस्याः सा वीरपत्नी, ताः वीरपत्न्यः, तासाम्. वीरसूः—वीरं सूते इति वीरसूः. क्विप्.

Sl. 17. Argument—The valour of the prince admired and accounted for.

Criticism—Kálidása's similes are of a large variety. Some of them are drawn from nature, others from metaphysics, still others from mythology. The similes from mythology have no universal interest. They appeal to those of the poet's nationality or to those well-versed in classical mythology. Here the comparison of the king with Urujanman is obscure and has little charm for the reader-and still less for the spectator.

Construction—एतावता वीरविजृम्भितेन नः चित्तस्य विस्मयं न आदधाति, अपां दग्धुः अग्नेः ऊरुजन्मा इव यस्य प्रभवः त्वम् उच्चैः अप्रधृष्यः ।

Notes—वीरविजृम्भितेन=वीरकर्मणा—By heroic deeds. अपां दग्धुः अग्नेः=और्वाग्नेः of the submarine fire. ऊरुजन्मा—is the name of a sage, otherwise known as और्व, who is said to be the generator of the submarine fire. Mr. V. S. Apte gives the following account of this sage—Aurva was a descendant of Bhrigu, the son of Chyavana. The Mahábhárata relates that the sons of Kártavírya, with the desire of destroying the descendants of Bhrgu killed even the children in the womb. One of the women of the family in order to preserve her embryo secreted it in her thigh (ऊरु), whence the child at its birth was

called Aurva. Beholding him, the sons of Kártavírya were struck with blindness and his wrath gave rise to a flame which threatened to consume the whole world, had he not, at the desire of his *pitṛs*, the Bhárgavas cast it into the ocean, where it remained concealed with the face of a mare.

Sl. 18. Argument—The Parivrajiká pleads for Málaviká.

Criticism—Throughout the play the Parivrajika has acted the part of a mother to Málaviká. It was her brother whose efforts have borne fruit. This verse speaks of her great regard and solicitude for Málaviká on account of her accomplishments and high extraction.

Construction—कल्याणि ! आकरसमुत्पन्ना अपि मणिजातिः असंस्कृता जातरूपेण संयोगं न हि अर्हति ।

Notes—आकरसमुत्पन्ना—आकरे समुत्पन्ना. असंस्कृता—न संस्कृता, संस्कारं शुद्धिं न प्राप्ता. जातरूपेण—जातरूपम्—gold, lit. of a natural colour (अकृतकरूपम् इति स्वामी). Here Málaviká is compared to मणिजाति and the king to जातरूप. Cp. Raghu VI. 79. रत्नं समागच्छतु काञ्चनेन.

Sl. 19. Argument—The characteristic of a faithful wife.

Criticism—It is a true picture of Indian womanhood. It is a slavish mentality to obey the guilty husband. But Indian women in the days of Kálidása had no power of resistance and yielded to their lords after their feeble protest.

Construction—भर्तृवत्सलाः साध्व्यः प्रतिपक्षेण अपि पतिं सेवन्ते, समुद्रगाः अन्यसरितां शतानि अब्धिं प्रापयन्ति हि ।

Notes—भर्तृवत्सलाः—भर्तुः वत्सलाः. वत्सल = affectionate, dear. वत्स takes the suffix ल (च्) by the Sútra वत्सांसाभ्यां कामबले. Originally, it seems, the word was used as an epithet of father or mother, meaning loving to the child; वत्सलः पिता, वत्सला माता. Later on, the sense of 'child' was lost altogether and the word came to be used in the sense of loving, dear in general. Hence expressions such as मातृभूमिवात्सल्यम्. समुद्रगाः—समुद्रं गच्छन्ति इति ताः An *upapada* comp. गम् here takes the suffix ड (अ).

Sl. 20. Argument—The king's request to the queen that she should ever remain good-humoured towards him.

Criticism—The stanza indicates the fulfilment of Agnimitra's desire. His only request at the end is addressed to the queen and not to the Parivrájiká or the Vidusaka who are the chief whips of his party. He is pleased more because the opposition is won. That was all he was anxious to achieve. He is sanguine that during his regime, the subjects would have a prosperous time and that there was no likelihood of a calamity befalling them.

Notes—प्रसादसुमुखी—प्रसादेन सुमुखी, शोभनं मुखमस्या इति सुमुखी (or सुमुखा). ईतिविगमप्रभृति—ईतीनां विगमः प्रभृतिर्यत्र तत्. ईति—a calamity, misfortune. Six such calamities are mentioned—

अतिवृष्टिरनावृष्टिः शलभा मूषकाः शुकाः ।
प्रत्यासन्नाश्च राजानः षडेता ईतयः स्मृताः ॥

प्रभृति—is an indeclinable and also a substantive of the feminine gender used usually at the end of Bahuvrihi compounds, as here. न सम्पद्यते न, अपि तु सम्पद्यत एव, 'द्वौ नञौ प्रकृतार्थं गमयतः इति न्यायात् meaning two negatives make one positive.

This stanza is a *Bharata-Vakya*. It is here spoken not by an actor but by the king himself—a fact which goes against the canons of dramaturgy and established practice. The commentator Katayavema attributes this departure to the possible fact that the play was written and acted during Agnimitrá's life-time. In this, however, he is not supported by others.

———

TRANSLATION

Act I.

May that Isha (ईशः) take away (व्यपनयतु) your state of darkness (वः तामसीं वृत्तिं) that you might see the right path (सन्मार्गालोकनाय)—He who, (यः) though abiding in sole supremacy (एकैश्वर्ये स्थितोऽपि) from which accrue many blessings to his devotees (प्रणत-बहु-फले) is himself clad in hide (स्वयं कृत्ति-वासाः); who, though possessing a body united with that of his beloved (कान्ता-संमिश्र-देहोऽपि) is at the head of ascetics (यतीनां परस्तात्) whose minds are not directed to objects of the senses (अविषय-मनसां); who, though sustaining the whole world by his eight forms, (यस्याष्टाभिः तनुभिः कृत्स्नं जगत् बिभ्रतोऽपि) has no pride (अभिमानो न). (1)

(After the recital of the benedictory stanza)

Manager—(*Looking towards the curtains*) Márisa, just come here.

Actor—Here am I, sir.

Manager—I am told by the learned audience that I should represent on the occasion of spring festival the play called Málavikagnimitra, the plot of which has been composed by Kálidása. Therefore begin music.

Actor—Do not say so. How could the audience show a great regard for the work of a modern poet Kálidása leaving aside the dramatic compositions of the renowned (poets) Bhása, Saumilla, Kaviputra and others.

Manager—Ah ! You say without proper judgment. Mark —Every poetic composition (सर्वं काव्यं) simply because it is old is not good (पुराणमित्येव साधु न), nor is it bad because it is new (नवम् इत्यवद्यमपि च न); the wise (सन्तः) after examination परीक्ष्य) accept one or the other (अन्यतरत् भजन्ते), but a foo (मूढः) is led by the experience of others (पर-प्रत्यय-नेय-बुद्धिः). (2)

Actor—Your reverence is an authority (for me).

Manager—Well, then make haste.

I wish (इच्छामि) to execute (कर्तुम्) the command (आज्ञां) of the audience (परिषदः) already received (प्रथम-गृहीतां) with (bowed) head (शिरसा), like this servant (अयं परिजन इव) of the queen Dhárini (देव्या धारिण्याः) skilled in attendance (सेवा-दक्षः). (3)

(Here ends the Prologue).

(Then enters Bakulavalika).

Bakulavalika—I have been ordered by the queen Dhárini to ask the dancing-master, his honour Ganadása as to how Málaviká is going on with regard to the dance called *chhalika*, instruction in which had recently been commenced. I shall therefore go to the music-hall. (*Walks round*).

(Then enters another female servant with an ornament in her hand).

First—(*Seeing the second*) Friend Kaumudiká! Whence this gravity that even when passing by me you do not cast a glance in my direction ?

Second—Oh ! (I see) it is Bakulávaliká. Friend ! I have become liable to your taunt while looking intently at this ring, which is brought for the queen from the artist and which is furnished with a seal having the figure of a snake inscribed on it.

First—(*Looking*) Your gaze is fixed on a proper object. The fore-part of your hand appears to be furnished with a flower by means of this ring of which the filaments in the form of rays have broken forth.

Second—Friend, where are you going ?

First—At the bidding of the queen herself to ask the dancing-master, the revered Ganadása as to what sort of a pupil Málaviká (has shown herself).

Second—They say she was seen by the king, though she was not near on account of such an engagement (*i.e.* receiving instruction in music).

First—Yes, she was seen in the picture by the side of the queen.

Second—How so ?

First—Listen. The queen, when she had gone to the picture-room, remained looking at a picture painted by the artist, in which the hues of colouring were fresh. In the meantime, His Majesty came there.

Second— What next ?

First—Then after compliments, sitting on the same seat (with the queen) and looking at the girl sitting very close (to the queen) in the midst of the attendants of the queen in the picture, the king asked.

Second—What ?

First—This is a new girl who is painted near you. What is her name ?

Second—Excellent forms command respect. What next ?

First—Then the king, growing suspicious, his words having been disregarded, began to importune the queen. Then when the queen did not make any answer, the princess Vasulaksmi said, "Sir, she is Málaviká."

Second—(*With a smile*) It is quite child-like. What next?

First—What else? Now Málaviká is being guarded from the king's sight with a greater care (than before).

Second—Do your office. I too shall take the ring to the queen.

(*Exit*)

First—(*Walking round and looking*) Here is the dancing-master, his honour Ganadasa coming out of the music-hall. I shall present myself to him. (*Walks round*).

Ganadasa—Granted that hereditary knowledge is highly prized by all, but we do not attach false importance to the dramatic representation. For

Sages (मुनयः) regard (आमनन्ति) this (इदं) a pleasing sacrifice to the eyes (कान्तं चाक्षुषं क्रतुं) of the gods (देवानाम्). (The god) Shiva (रुद्रेण) divided it into two (द्विधा विभक्तम्) in his own body

(स्वाङ्गे) blended with that of Uma (उमा-कृत-व्यतिकरे). Here (अत्र) the life of man (लोक-चरितं) arising from the three qualities (Satva, rajas and tamas) (त्रैगुण्योद्भवं) is seen exhibited in various sentiments (नाना-रसं दृश्यते). The scenic art, though one (एकमपि नाट्यं) is a many-sided amusement (बहुधा समाराधनं) for men of different tastes (भिन्न-रुचेः जनस्य). (4)

Bakulavalika—Sir, the queen asks, "Does your pupil Málaviká not trouble you in receiving (her) lessons ?"

Ganadasa—Inform the queen that Málviká is exceedingly skilful and intelligent.

Whatever gestures (यद्यत् भाविकम्) are taught (उपदिश्यते) her (तस्यै) in the sphere of acting (प्रयोग-विषये), the girl (बाला) by improving upon them (तत्तद्विशेष-करणात्) seems to teach me in return (मां प्रत्युपदिशति इव). (5)

Bakulavalika—I think Irávatí has been surpassed, as it were. (*Aloud*) Now happy is your pupil with whom the preceptor is so much pleased.

Ganadasa—Good lady, because such persons are rare, therefore I ask whence is such a fit person brought by the queen ?

Bakulavalika—The queen has a brother, named Vírasena, inferior to her in caste. He has been placed by the king in (command of) a fortress of the frontier-guard. By him she has been sent as a gift to his sister the queen, saying that she is fit for learning the art (dancing and music).

Ganadasa—(*To himself*) Judged by the excellence of her form, I consider her to be of no inferior stuff. (*Aloud*) Good lady I too am sure to be famed. For

The art of the teacher (आधातुः शिल्पं) imparted to a worthy pupil (पात्र-विशेषे न्यस्तं) improves in quality (गुणान्तरं व्रजति), just as the water of a cloud (पयोदस्य जलमिव) fallen (न्यस्तं) into the sea-shell (समुद्र-शुक्तौ) attains to the nature of a pearl (मुक्ता-फलतां व्रजति). (6)

Bakulavalika—Yes. Now then where is your pupil ?

Ganadasa—After instructing her just now in the gesticulation consisting of five parts of the body, I have told her to take rest, and she is enjoying the breeze, seating herself in the window that overlooks the pond.

Bakulavalika--Then, let me go, sir, so that I may encourage her by informing her of your satisfaction.

Ganadasa—You may see your friend. I too shall go home, as I am at leisure. *(Exeunt both)*

MIXED INTERLUDE

(Then enters the king waited upon by the minister holding a letter in his hand, with the attendants standing at a distance).

King—(*Looking at the minister who has just read the letter to himself*) Váhatava, what does the king of Vidarbha intend to do?

Minister—To work out his own destruction.

King—I wish to hear the message now.

Minister—This is what he has now written in reply—"I was ordered by your honour to this effect :—'The prince Mádhavasena, the son of your paternal uncle, who promised to form a matrimonial alliance with me (Agnimitra) was attacked and captured by your frontier-guard, while coming to me. Therefore he should be set at liberty together with his wife and sister by you, out of regard for me.' Surely it is known to you what is the conduct of kings with regard to royal personages of equal birth (same family). Therefore I ask you to be neutral in this matter. As for his sister, she was lost in the confusion of the capture. I shall try to find her out. If your honour insists on Mádhavasena being released, then please hear the terms:—

If (यदि your honour(पूज्यः) releases (मुञ्चति) my brother-in-law (मम श्यालं), the minister of the Maurya King (or named Mauryasachiva) in custody (संयतं), then (ततः) I (मया)shall forthwith (सद्यः) release (मोक्ता) Mádhavasena (माधवसेनः) from captivity (बन्धनात्)." (7)

King—(*Angrily*) Does the foolish fellow behave with me demanding an exchange of services? Váhatava, the king of Vidarbha is my natural enemy and acts in opposition to me. Therefore, order the detachment of army headed by Virasena for the extermination, as already resolved, of him who stands in the category of those liable to be attacked.

Minister—As Your Majesty commands.

King—Or what does your honour think?

Minister—Your Majesty says according to the precepts of (political) science. For,

The enemy (शत्रुः) who has obtained sovereignty newly (अचिराधिष्ठित-राज्यः), on account of his not having taken the firm root among the subjects(प्रकृतिष्वरूढ-मूलत्वात्)is easy to be uprooted (सुकरः समुद्धर्तुं) like a tree loose because of its recent growth (नव-संरोहण-शिथिलः तरुरिव). (8)

King—Then true is the word of the compilers of treatises on politics. Taking this precept as the reason, let the commander be urged (to commence operations).

Minister—Very well. (*Exit*). (*Attendants remain standing round the King according to their duties*).

(*Entering*)

Vidusaka—I am ordered by the king thus: "Gautama, think out some means whereby I may see Málavika whose image was accidentally seen by me." I have also done accordingly. I shall just inform him. (*Walks round*).

King—(*Seeing Vidusaka*) Here comes another minister who looks after other affairs.

Vidusaka—(*Approaching*) May you prosper.

King—(*With a nod of the head*) Please sit here.

(*Vidusaka sits*).

King—Is your eye of wisdom engaged in finding out a plan for attaining the desired end?

Vidusaka—Ask about the success of the plan.

King—How?

Vidusaka—(*In the ear*) This way.

King—Well-done, friend, you have begun in a clever manner. Now we are hopeful in this undertaking, though success herein is difficult to obtain.

He alone who has assistants (सहायवान् एव) is able (प्रभुः) to attain (अधिगन्तुम्) the object (अर्थं) beset with difficulties (सप्रतिबन्धम्). One though possessed of eyes (सचक्षुरपि) cannot see (न पश्यति) objects (दृश्यं) in the dark (तमसि) without a light (दीपेन विना). (9)

(*Behind the scenes*)

Do not boast much. Our superiority or inferiority will be manifested (decided) in the presence of the king.

King—(*Hearing*) A blossom has appeared on the tree of your good plot.

Vidusaka—You will see the fruit also ere long.

(*Then enters the Chamberlain*).

Chamberlain—My Lord ! The minister begs to inform that your orders have been carried out. Next, these persons, (namely) Haradatta and Ganadasa, who are,

Both preceptors in the dramatic art (उभौ अभिनयाचार्यौ) bent upon vanquishing each other (परस्पर-जयोद्यतौ) are anxious to see you (त्वां द्रष्टुमिच्छतः), as if (इव) they were the two perceptible (साक्षात्) sentiments (भावौ) incarnate (शरीरिणौ). (10)

King—Usher them in.

Chamberlain—As Your Majesty commands. (*Retires and then enters with them*). This way, this way gentlemen !

Ganadasa—(*Looking towards the King*) Oh the royal splendour is difficult to approach.

It is not that he is not known to me (न च न परिचितः), and not that he is not amiable (न चापि अरम्यः); still (तथापि) I approach him (अस्य पार्श्वम् उपैमि) with awe (चकितं). Though ever the same (स एव), he (अयं) appears new to my eyes (मेऽक्ष्णोः नवो नवो भवति) every moment (प्रतिक्षणं) like the ocean (सलिल-निधिरिव). (11)

Haradatta—Great indeed is this lustre in human form. For,

I, whose entrance was allowed by the man posted at the door (द्वारे नियुक्त-पुरुषानुमत-प्रवेशः), while advancing (उपसर्पन्) in the company of the attendant that moves about the throne, (सिंहासनान्तिक-चरेण सह) am warded off (प्रतिवारितोऽस्मि) without words (वाक्यात् ऋते), as it were, (इव) by his (dazzling) brilliance (अस्य तेजोभिः) which has turned my eyes back (विनिवर्तित-दृष्टि-पातैः). (12)

Chamberlain—Here is his lordship. Your honours may approach him.

Both—(*Approaching*) Victory to Your Majesty.

King—Hail to you. (*Looking at the attendants*) Bring seats at once for the honourable ones.

(*Both sit on the seats brought by the attendants*).

King—What is it that brings the two teachers here simultaneously, when it is the time for imparting lessons to pupils.

Ganadasa—My Lord, listen. I have learnt the art of dramatic representation from my learned preceptor. I have given lessons (in this art), and am patronized by Your Majesty and the queen.

King—I know it well. Proceed.

Ganadasa—I was insulted by Haradatta in the presence of chief persons in these words: 'This (Ganadasa) is not equal even to the dust on my feet."

Haradatta—My Lord, he himself was the first to abuse me thus : "Between your honour and myself there is as much difference as between the sea and the puddle." Your Majesty, therefore, should test him and me in theory as well as practice. Your honour alone is our judge and examiner.

Vidusaka—A fair proposal.

Ganadasa—This is the best course. Your majesty will be pleased to listen attentively.

King—Wait a moment. The queen will suspect (*lit.*

consider) partiality in this matter. Therefore it is right to conduct the case in the presence of her attended by the learned Kausikí.

Vidusaka—You have well said.

Preceptors—As it pleases Your Majesty.

King—Oh Maudgalya ! Having communicated this subject, call the queen along with the learned Kausikí.

Chamberlain—As Your Majesty commands. (*Goes out and enters with the queen accompanied by the Parivrajika*). This way, this way, your ladyship.

Dharini—(*Looking at the Parivrajika*) How do you think of the contest between Haradatta and Ganadása ?

Parivrajika—Away with the fear that your party will be defeated. Ganadása is not inferior to his antagonist.

Dharini—Though it is so, the favour of the King gives him superiority.

Parivrajika—Oh just think of yourself the holder of the title of queen. Behold

The fire (अनलः) develops (पुष्यति) much brilliance (अति-मात्र-भासुरत्वम्) when favoured by the sun (भानोः परिग्रहात्). The moon (चन्द्रः) also (अपि) attains (अधिगच्छति) greatness (महिमानम्) when favoured by the night (निशा-परिगृहीतः). (13)

Vidusaka—O friend ! The queen headed by her assistant, the learned Kaushiki has come.

King—I see her, who,

Adorned with auspicious ornaments (मङ्गलालङ्कृता) together with Kaushikí dressed as an ascetic (यति-वेषया कौशिक्या समम्) looks (भाति) like the three Vedas (त्रयी इव) together with metaphysical science in a bodily form (विग्रहवत्याऽध्यात्म-विद्यया समम्). 14)

King—I salute you, revered lady.

Parivrajika—May you be (भव) the lord (भर्ता) for a hundred years (शरच्छतम्) of Dhárini (the queen) and of the earth, the support of all created beings (धारिणी-भूतधारिण्योः), of

whom both (द्वयोः) the productions are of great vigour (महासार-प्रसवयोः) and who are equal in patience (सदृश-क्षमयोः).(15)

Dharini—Victory to my lord.

King—Hail to the queen ! (*Looking at Parivrajika*) Revered lady, you will be pleased to take a seat. (*All sit*).

King—Revered lady ! A dispute about superiority in art has risen between their honours Haradatta and Ganadása, therefore your reverence should occupy the position of a judge.

Parivrajika—(*with a smile*) Away with taunting. Is a gem to be tested in a village when there is a town (near) ?

King—Do not say so. You are indeed the learned Kaushiki, (whereas) the queen and I are partial.

Preceptors—Your majesty has spoken truly. Her reverence, being a disinterested person is fit to pass judgment on our merits and demerits.

King—Let the matter at issue be proceeded with.

Parivrajika—My lord, the science of drama consists chiefly in representation. What is the use of a verbal controversy ? How does the queen think of it ?

Queen—If you ask my opinion, I do not like the very dispute between them.

Ganadasa—My lord, you should not consider me likely to be defeated on account of my equality in knowledge.

Vidusaka—Queen, let us see the fight of the two rams. What is the good of paying salary for nothing ?

Queen—Indeed you are fond of quarrels.

Vidusaka—Not so. How can there be peace unless one or the other of the two elephants fond of fighting each other is defeated ?

King—Your reverence has seen the high degree of excellence (in acting) of both in their own persons ?

Parivrajika—Yes.

King—Then what more is there that they should convince us about ?

Parivrajika—This is just the thing I am going to say.

Of some (कस्यचित्) the acting (क्रिया) is excellent (श्लिष्टा) in their own persons (आत्म-संस्था); of others (अन्यस्य) the communication of skill (सङ्क्रान्तिः) is excellent (विशेष-युक्ता). Only he (स एव) who possesses both these excellences (यस्योभयं साधु) deserves to be placed at the head of teachers (शिक्षकाणां धुरि प्रतिष्ठापयितव्यः). (16)

Vidusaka—Have the honourable gentlemen heard the speech of her reverence ? The gist of it is that the decision rests on the exhibition of (their) instruction.

Haradatta—I quite agree.

Ganadasa—Your majesty, it is so determined.

Queen—But when a dull-witted pupil spoils the instruction, is it (then) a fault of the instructor ?

King—My queen ! It follows that even the acceptance of a bad pupil indicates the superior talent of the teacher.

Queen—(*To herself*) How now ? (*looking towards Ganadasa, aloud*) Do not fulfil the desire of my lord, which will be a source of encouragement to him. Desist from the useless undertaking.

Vidusaka—Your ladyship is quite right. O Ganadása ! What have you got to do with this contest wherein defeat is so easy, after you have enjoyed under the pretext* of the dramatic art, the sweets offered as presents to the Goddess of learning ?

Ganadasa—Surely this is the meaning of the queen's speech. Now listen to what I have to say apropos the present.

They call (वदन्ति) him (तम्) a merchant (वणिजम्) who deals in knowledge (ज्ञान-पण्यम्), who is afraid of a contest (विवाद-भीरोः) on the ground that he has secured his position (लब्धास्पदोस्मीति), who puts up with the insult (offered him) by others (तितिक्षमाणस्य परेण निन्दाम्) and whose knowledge

---

* The word पद is used here in the sense of pretence. It is used in this sense in Panini पदेऽपदेशे VI.2.7. Ex. मूत्रपदेन प्रस्थितः .

(यस्यागमः) is (thus) for the sake of a mere livelihood (केवल-जीविकायै). (17)

Queen—Your pupil was made over to you only recently, therefore, it is unjust to display the instruction not firmly fixed.

Ganadasa—That is why I persist (in it).

Queen.—Then let both of you show your instructions to her reverence.

Parivrajika—It is not right. The arriving at a decision by a single person, though omniscient, admits of a fault.

Queen—(*Aside*) O silly recluse, why do you treat me as asleep, though I am wide awake. (*turns her face angrily*).

(*The king shows the queen to the Parivrajika*).

Parivrajika—Why, (किम्) O moon-faced lady (इन्दु-वदने) do you turn your face (पराङ्मुखी भवसि) from his honour (अत्र-भवतः) without any reason (अनिमित्तम्) ? Wives (कुटुम्बिन्यः) though domineering over their husbands (भर्तृषु प्रभवन्त्योऽपि) have some cause for their anger (कारण-कोपाः). (18)

Vidusaka—Why, there is a cause. She has to protect her own party. (*Looking at Ganadasa*) I am glad you are saved by the queen under the pretext of anger. Though well-trained, everyone is not clever enough to exhibit instruction (as imparted to others).

Ganadasa—Queen, listen, this is how people will take it. Therefore now

I shall show (दर्शयिष्यामि) in the contest (विवादे) my ability to impart instruction (आत्मनः क्रिया-सङ्क्रान्तिम्). If (यदि) you do not permit me (मां नानुजानासि), I (अहम्) am given up (परित्यक्तोऽस्मि) by you (त्वया). (19)

(*Wishes to rise from his seat*).

Queen—(*To herself*) What help is there ? (*Aloud*) The teacher has every control over his pupil.

Ganadasa—(Then) I have been long afraid without reason. (*Looking at the king*) The queen has granted her permission.

Your majesty would kindly tell me in what subject-matter of gesticulation I should show my instruction.

King—Just as her reverence commands.

Parivrajika—There is something in the mind of the queen. I am therefore in doubt (whether I should name the subject).

Queen—Speak freely. I shall be mistress of my attendants.

King—And say 'of me too.'

Queen—Revered lady, speak on now.

Parivrajika—They say that *Chhalika*, the work of Sharmishtha, consisting of four parts, is difficult to act. I wish to see the representation of both of them dealing with the same subject-matter. By that much will be known the difference between (their powers of imparting) instruction.

Preceptors—Just as your reverence desires.

Vidusaka—Let both parties make arrangements for music in the theatre and then send a messenger to the king. Or the sound of tabor will make us rise.

Haradatta—All right. (*Stands up*).

(*Ganadasa looks towards Dharini*).

Queen—(*Looking at Ganadasa*) May you succeed ! I am certainly not opposed to the victory of the teacher.

(*Preceptors begin to retire*).

Parivrajika—Come here for a while.

The Preceptors—(*Returning*) Here we are.

Parivajika—I say in the capacity of a judge: "Let the actors enter with a thin stage-costume for a clear view of the grace of all their limbs."

Both—We need not be told that. (*Exeunt*)

Queen—(*Looking at the king*) It will be much better, if my lord may have such skill in devising expedients in state-affairs.

King—Do not take it otherwise (अलमन्यथा गृहीत्वा), O high-minded one (मनस्विनि) ! This was not planned by me (न खलु मया प्रयुक्तमिदम्) Generally (प्रायः) those who are equally learned (समान-विद्याः) are jealous of each other's fame (परस्पर-यशः-पुरोभागाः). (20)

(The sound of a tabor is heard behind the scenes. All listen).

Parivrajika—O joy ! The music has commenced.

This deep resounding (निर्ह्रादिनी) sound (मार्जना) of the tabor (पुष्करस्य) so dear to the peacocks (मायूरी), beginning with the middle tone taken as the basis (उपहित-मध्यम-स्वरोत्था), accompanied by the cry of peacocks (मयूरैरनुरसितस्य) suspecting it to be the thunder of a rain-cloud (जीमूत-स्तनित-विशङ्किभिः) and (therefore) with necks raised (उद्ग्रीवैः) delights the minds (मनांसि मदयति). (21)

King—Let us join the assembly.

Queen—(*To herself*) O the unseemly behaviour of the king!

(*All rise up*).

Vidusaka—(*Aside*) Let us go slowly, lest her ladyship should cause you to be disappointed (by upsetting all arrangements and detecting your love for Malavika).

This (अयम्) sound of the music of the drum (मुरज-वाद्य-रागः) hastens (त्वयरति) me (माम्), though I try to be firm (धैर्यावलम्बिनमपि), as if it is the sound of my own desire (स्व-मनोरथस्य शब्द इव) going to be fulfilled (lit. descending to the path of fulfilment) (सिद्धि-पथमवतरतः). (22) (*Exeunt omnes*)

The end of the First Act.

Act II.

(*Then enter, after the orchestral arrangements have been completed, Dharini, Parivrajika and the attendants in the order of their rank*).

King—Revered lady, out of the two revered preceptors whose instruction shall we see first ?

Parivrajika—Though both are equally advanced in learning, (yet) Ganadasa deserves precedence because of the seniority of his age.

King—Maudgalya ! After having informed the honourable gentlemen go to your post of duty.

Chamberlain—As your majesty commands. (*Exit*)

(Entering)

Ganadasa—My lord, there is a composition of Sharmishthá consisting of four parts in which the time kept is the middle tone. Your majesty would be pleased to listen to the dramatic performance of one fourth of it.

King—Preceptor, I am attentive, out of the great regard (I have for you).

King—(*Aside*) Friend,

My eye (मे चक्षुः) anxious to see her (तस्या दर्शन-समुत्सुकम्), who is behind the scenes (नेपथ्य-परिगतायाः) is, as it were, resolved (व्यवसितमिव) to pull up (संहर्तुम्) the curtain (तिरस्करिणीम्) through impatience (अधीरतया). (1)

Vidusaka—There comes the honey for your eyes, with a bee near by. Now see cautiously.

(Then enters Malavika whose elegance of person is being looked into by the preceptor).

Vidusaka—(*Aside*) Look. Her loveliness is not inferior to that in the picture.

King—(*Aside*) Friend !

When I saw her committed to a picture (चित्र-गतायाम्-अस्याम्) my (मे) heart (हृदयम्) suspected disagreement (with the original) in respect of beauty (कान्ति-विसंवाद-शङ्कि); but now (सम्प्रति) I think (मन्ये) that he by whom (येन) she (इयम्) was drawn (आलिखिता) had an imperfect concentration (शिथिल-समाधिम्).(2)

Ganadasa—Dear, give up timidity and retain your natural state of mind.

King—(*To himself*) O the faultlessness in all parts of an excellent form ! For,

Her face (वदनम्) has long eyes (दीर्घाक्षम्) and is as charming as the autumnal moon (शरदिन्दु-कान्ति); her arms (बाहू) are bent at the shoulders (अंसयोः नतौ); her bosom (उरः) is compact (संक्षिप्तम्) and has thick and elevated breasts (निविडोन्नत-स्तनम्); her sides (पार्श्वे) are as if planed off (प्रमृष्टे

इव); her waist (मध्यः) is such as can be measured by the hand (पाणि-मितः); her hips (जघनम्) have beautiful slopes (नितम्बि); her feet (पादौ) have the toes curved (अरालाङ्गुली); her body (अस्या वपुः) has been moulded (श्लिष्टम्) just according to the desire (छन्द एव यथा तथा) in the mind (मनसि) of the dancing master (नर्तयितुः). (3)

Malavika--(*After the preliminary singing sings a song consisting of four parts*).

My lover (मे प्रियः) is difficult to obtain (दुर्लभः). O heart (हृदय) despair of him (तस्मिन् निराशं भव). Ah ! (अहो) the outer corner of my left eye (वामो मे अपाङ्गकः) throbs (प्रस्फुरति) for some reason or other (किमपि). How (कथम्) is he to be approached (एष उपनेतव्यः), seen as he is after a long time (चिर-दृष्टः). Know me (परिगणय माम्), my lord (नाथ) who am your dependant (पराधीनाम्) to be ardently longing for you (त्वयि सतृष्णाम्). (4)

(Then acts according to the sentiment).

Vidusaka—(*Aside*) Through the medium of the song consisting of four parts her ladyship has given herself over to you.

King—Friend ! That is what I also think.

In her song (गेये) she, by acting (अभिनयन्त्या) her speech (वचनम्), "Know (विद्धि) my lord (नाथ)that this person(इमं जनम्)is fond (अनुरक्तम्) (of you),"pointing (at the same time) to her own limbs (स्वाङ्ग-निर्देश-पूर्वम्), finding no means of expressing her love (प्रणय-गतिमदृष्ट्वा) on account of the presence of Dhárini (धारिणी-संनिकर्षात्) addressed me (अहमुक्तः), as it were (इव), under the pretext of a gentle request (सुकुमार-प्रार्थना-व्याजम्). (5)

(Malavika begins to leave the stage at the end of the song).

Vidusaka—Stay, lady. You have omitted some particular action. I will ask you that.

Ganadasa—Dear, you will go after you are declared faultless in instruction.

(Malavika comes back and stands).

King—(*To himself*) How beauty gains a fresh charm in all postures. For,

Far more (अतितराम्) graceful (कान्तम्) than her dancing posture (नृत्तात्) is her standing (अस्याः स्थितम्) in which the middle (of her body) is straight and stretched (ऋज्वायतार्धम्); in which the left hand (वामं हस्तम्) with the bangles remaining steady upon the wrist (सन्धि-स्तिमित-वलयम्) is placed (न्यस्य) upon the hips (नितम्बे) and the second (द्वितीयम्) (i.e. the right hand) resembling the twig of the Shyáma creeper (श्यामा-विटप-सदृशम्) is made to hang loosely (स्रस्त-मुक्तं कृत्वा); in which the eyes are cast (पातिताक्षम्) on the pavement (कुट्टिमे), the flowers on which are touched by the toe of her foot (पादाङ्गुष्ठालुलित-कुसुमे). (6)

Queen—Does your honour mind even the words of Gautama ?

Ganadasa—Do not say so. Judging by the knowledge of the king (viz. the judgments he pronounces) it is possible for Gautama to be possessed of acuteness of intellect.

Even a dull person (मन्दोऽपि) becomes wise (अमन्दतामेति) by the company (संसर्गेण) of a wise man (विपश्चितः), as turbid water (आविलं पय इव) (becomes pure) by friction (निकषेण) with the fruit (फलस्य) which removes impurities (पङ्क-च्छिदः).(7)

(Looking at the Vidusaka) Now we wish to hear what your honour intended to say.

Vidusaka—(*Looking at Ganadasa*) You may first ask Kaushikí. I shall then let you know the omission of action that I have noticed.

Ganadasa—Say as you saw, whether it was a merit or a demerit.

Parivrajika—All was faultless as I observed it. For,

The sense (अर्थः) was properly suggested (सम्यक् सूचितः) by her limbs (अङ्गैः) that have words placed in them (अन्तर्निहित-वचनैः); the movements of her feet (पादन्यासः) followed the musical time (लयमनुगतः); there was complete absorption (तन्मयत्वम्) in the sentiments (रसेषु); her acting (अभिनयः) based upon the measure of the hands in the dance (शाखा-योनिः) was gentle (मृदु); in following up the varieties of acting (तद्विकल्पानुवृत्तौ) one sentiment (भावः) drove (नुदति) another (भावम्) from its place (विषयात्), still the interest created (राग-बन्धः) remained the same (स एव). (8)

Ganadasa—How does your Majesty think ?

King—We are less proud of our protégé.

Ganadasa—To-day I am truly a dancing-master.

The wise (सन्तः) consider (विदुः) that instruction (तमुपदेशम्) of a teacher (उपदेशिनः) faultless (शुद्धम्), which, like gold in the fire (अग्निषु काञ्चनम् इव) does not turn black (न श्यामायते) before you (युष्मासु) (i.e. in the presence of critics like you). (9)

Queen—I am glad that your honour has satisfied the examiner.

Ganadasa—The queen's favour alone is the cause of my prosperity. (*Looking at the Vidusaka*) Gautama now speak out what is in your mind.

Vidusaka—In giving the first performance, a Brahmana is to be worshipped first; but that was forgotten by you.

Parivrajika—Oh, a judge conversant with acting. (*All begin to laugh. Malavika smiles*).

King—(*To himself*) My eye has obtained the best of its objects. For it

Has seen (दृष्टम्) the smiling (स्मयमानम्) face (मुखम्) of the broad-eyed (आयताक्ष्याः) Málaviká (which is) bright with her teeth slightly shown (किञ्चिदभिव्यक्त-दशन-शोभि), as if it were the opening lotus (उच्छ्वसत् पङ्कजम् इव) with its filaments partly visible (अ-समग्र-लक्ष्य-केसरम्). (10)

Ganadasa—O great Brahmana, this is not the first concert in this tiring room. Otherwise how could we have omitted to worship you worthy of worship ?

Vidusaka—(Then) like a silly Chátaka I wished for a drink when the sky had rainless clouds thundering in it. Or a class of fools (like me) believes in the satisfaction of the learned. Since her ladyship has commended (the performance) I shall give her (i.e. Málaviká) this reward. (*So saying pulls the bracelet from the king's arm*).

Queen—Wait a moment. Why do you offer her the ornament without the knowledge of her excellent qualities.*

Vidusaka—For it belongs to some one else.

Queen—(*Looking at Ganadasa*) Preceptor, your pupil has exhibited her instruction.

Ganadasa—Child ! Now you may retire. (*Exit Malavika with her preceptor*)

Vidusaka—(*Aside*) This much (and no more) is my power of intellect to serve you.

King—Do not set limits. For, now I

Consider (मन्ये) her disappearance behind the curtain (तस्याः तिरस्करणम्)as the setting (decline) of the good fortune of the eyes (अक्ष्णोः भाग्यास्तमयम्), the end of the great festive joy of the heart (हृदयस्य महोत्सवावसानम् इव), the closing of the door of pleasure (धृतेः द्वार-पिधानम् इव). (11)

Vidusaka—You like a poor patient wish a medicine to be granted you by a physician.

(*Entering*)

Haradatta—My lord, do me the favour of seeing my performance.

King—(*To himself*) The object of seeing (the performance) is finished. (*Aloud, resorting to courtesy*) Indeed we are very anxious (to see it).

Haradatta—I am obliged.

(*Behind the scenes*)

---

* गुणान्तरम् is also interpreted as difference in merits or real nature of ability.

Bard—Victory, victory to the king. The mid-day has arrived. For,

The geese (हंसाः) have their eyes half-closed (मुकुलित-नयनाः) under the shade of a leaf (पत्र-च्छायासु) of the lotus plants in the oblong tanks (दीर्घिका-पद्मिनीनाम्); the palaces (सौधानि) are such that the pigeons are averse to a contact with their turrets (वलभि-परिचय-द्वेषि-पारावतानि) on account of the excessive heat (अत्यर्थ-तापात्); the peacock (शिखी), desirous of drinking (पिपासुः) the small drops of water (thrown out by the wheel) (विन्दूत्क्षेपान्) hovers (परिसरति) round the revolving water-wheel (भ्रान्तिमद् वारि-यन्त्रम्); the sun (सप्त-सप्तिः) is shining (दीप्यते) with all (his) rays (सर्वैः उस्रैः) like you (त्वम् इव) having all the qualities of the king (नृप-गुणैः समग्रः). (12)

Vidusaka—Ho, ho ! The time of dining has arrived for the Brahmana as well as for the king. When the proper time is over-stepped, the physicians declare that a fault. (*Looking at Haradatta*) what do you say now ?

Haradatta—There is no scope for any words in this matter.

King—Well,then we shall see your performance to-morrow.

Haradatta—As your majesty commands.

(*Exit*)

Queen—Let my lord finish the ceremony of bath.

Vidusaka—Noble one ! Make speedy arrangements for drinking and eating in particular.

Pravrajika—(*Standing up*) Hail to your majesty ! (*Exit with the queen along with the attendants*)

Vidusaka—Friend ! Málaviká is incomparable not only in beauty but also in art.

King—Friend !

By endowing (योजयता) her (ताम्) who is artlessly beautiful (अ-व्याज-सुन्दरीम्) with the charming skill (ललितेन विज्ञानेन), the Creator (विधात्रा) has designed (परिकल्पितः) a poisoned arrow (विष-दिग्धः बाणः) for (the use of) the god of love (कामस्य). (13)

In short, friend, you must take care of me.

Vidusaka—And you, of me. The inside of my belly is burning very much like an oven in the market.

King--You must make haste for (your) friend's sake, (as you do to satisfy your hunger).

Vidusaka—I have pledged my leisure to do that. But like the moonlight concealed by the row of clouds, the sight of her ladyship (i.e. Málaviká) depends on others. You also are greedy of flesh and timorous like a bird (the hawk) hovering over a slaughter-house. I shall, then, like to see you requesting (me) for the accomplishment of your object, without being impatient (or very eager).

King—How can I be patient ?

That fair-eyed (Málaviká) (सा वाम-लोचना) has become the sole object of my love (मे स्नेहस्यैकायनीभूता),my heart being turned from engagement with all the ladies of the harem (सर्वान्तःपुर-वनिता-व्यापार-प्रतिनिवृत्त-हृदयस्य).

(*Exeunt omnes*)

(The end of the Second Act)

Act III.

(Then enters an attendant of Parivrajika).

Attendant—I am bidden by the revered lady: "Samahitika, come with a citron for the purpose of a present to the queen." Therefore I shall look for Madhukariká, the keeper of the pleasure-garden. (*Walking on the stage and looking*) There stands Madhukariká looking at the golden Ashoka. I will just approach her.

(Then enters the keeper of the garden).

First—(*Approaching*) Madhukarika ! Is your business of keeping the garden comfortable to you ?

Second—Oh, it is Samahitiká ! Friend, welcome to you.

Samahitika—Friend ! The revered lady informs—"The honoured queen is to be approached by persons like us not empty-handed." Therefore, I wish to wait on her with a citron.

Madhukarika—The citron tree is near at hand. But tell me which of the teachers of dance who had quarrelled with each other was praised by the revered lady after seeing (the performance) of their instruction ?

Samahitika—They say both are well versed in theory as well as practice, but on account of the excellent merits of his pupil Ganadása was considered superior (lit. raised, exalted).

Madhukarika—Is there any gossip about Málaviká ?

Samahitika—The report goes that our lord is deeply in love with her. Only he does not show his powers in order to spare* the feelings of Dhariní. Málaviká herself, these days, looks withered like a wreath of jasmine (first) worn (and then) thrown away. More than this I know not. Let me go.

Madhukarika—Take this citron hanging on this branch.

Samahitika—Yes. (*Acting the taking of the citron*) Friend, may you also get a more agreeable fruit (reward) of the service of the virtuous. (*So saying begins to walk*).

Madhukarika—Friend, we shall go together. I also have to inform the queen about the necessity of the fulfilment of the longing of the golden Asoka tree, the flowers of which are delaying to appear.

Samahitika—That is right. It is your duty indeed.

(*Exeunt both*)

(*Then enter the king in a love-sick condition and the Vidusaka).*

King—(*Looking at himself*)

In the absence of the pleasure of the beloved's embrace (दयिताऽऽलिङ्गन-सुखेऽसति) the body (शरीरम्)may become emaciated (क्षामं स्यात्); the eye (चक्षुः) may become (भवेत्) tearful (सास्रम्), if she is not seen even for a moment (सा क्षणमपि न दृश्यत इति). O heart (हृदय), you have never been separated

* रक्षन्—Here the suffix शतृ comes in the sense of हेतु (=प्रयोजन) by Panini लक्षणहेत्वोः क्रियायाः.

(न कदाचित् विरहितम् असि) from that fawn-eyed lady (तया सारङ्गाक्ष्या). Why do you suffer anguish (परितापं किं वहसि) when happiness is so near (निर्वाणे प्रसक्ते). (1)

Vidusaka—Let not your honour lament, giving up patience. I have seen Bakulávaliká, the companion of her ladyship, Málaviká. The message you gave me (for her) has been communicated to her.

King—What did she say then ?

Vidusaka—Inform his lordship: "I am favoured by this commission, but the helpless (Malavika) jealously guarded by the queen just like a treasure by a serpent cannot be secured easily. However, I shall make it possible (try to bring about the union).*

King—O mind-born god (Cupid) ! Why do you, who are wont to make a person entertain love for objects beset with difficulties, strike me so hard that I cannot bear delay. (*With wonder*)

Where on the one hand (क) the heart-rending agony (हृदय-प्रमाथिनी रुजा), and where on the other (क च) your (ते) weapon (आयुधम्), which inspires confidence (विश्वसनीयम्) ? O Cupid (मन्मथ) what is spoken of (यदुच्यते) s soft and very sharp (मृदु-तीक्ष्णतरम्) at once is seen in you (तदिदं त्वयि दृश्यते). (2)

Oh I say, a beginning has been made in what is to be accomplished. Therefore you should rest yourself.

King—Where shall I spend the rest of the day with a heart averse to usual occupation ?

Vidusaka—Your honour has been requested to-day by Irávatí through Nipuniká, after having sent as a present, under the pretext of the recent advent of the spring, red Kurbaka flowers charming on account of their first appearance in the spring : 'I wish to enjoy the pleasure of mounting the swing

---

* घटयिष्यामि has the sense of संघटयिष्यामि, the prefix serving the purpose of bringing out the sense already latent in the root. Cf. तप्तेन तप्तमयसा घटनाय योग्यम् —Vikramorvasiya.

with my Lord,' and you have also promised her. So let us go to the pleasure-garden.

King—This is not possible.

Vidusaka—How so ?

King—Friend ! Women are naturally clever. Will not your friend find me out to be one whose heart is gone over (*i.e.* devoted) to another, though I be caressing her. Therefore I think

It is better (वरम्) to decline (विहन्तुम्) (even) a reasonable request (उचितः प्रणयः), for (हि) many causes (excuses) for refusing (खण्डन-हेतवः) are seen (दृष्टाः), than (न तु) to show formal courtesy (उपचार-विधिः), though greater than before (पूर्वाभ्यधिकोऽपि) but void of love (भावशून्यः), to intelligent ladies (मनस्विनीनाम्). (3)

Vidusaka—It is not proper for you to disregard all of a sudden the well-known courtesy to the ladies of the harem.

King—(*Thinking*) Then lead the way to the pleasure-garden.

Vidusaka—This way, this way, your honour. (*Both walk on the stage*).

Vidusaka—This pleasure-garden is, as it were, asking you to make haste to enter it, by means of the fingers in the form of leaves that are gently set in motion by the breeze.

King—(*Acting the joy of touch*)Noble indeed is the spring ! See

By means of the notes(कूजितैः)of the slightly intoxicated cuckoos (आमत्तानां कोकिलानाम्) which are pleasing to the ear (श्रवण-सुभगैः), the spring (माधवेन) is, as it were, asking (पृच्छता इव) compassionately (सानुक्रोशम्) if the anguish of love is bearable (मनसिज-रुजः सह्यताम्) and has, as it were, placed (व्यापृत इव) the palm of his hand soft to touch (सान्द्र-स्पर्शः कर-तलः) in the form of the southern breeze (दक्षिणो मारुतः) fragrant with mango-blossoms (चूत-प्रसव-सुरभिः) on my person (अङ्गे). (4)

Vidusaka—Enter for the sake of pleasure.

(*Both enter*).

Vidusaka—Look carefully. The Beauty of spring desirous of tempting you, as it were, has put on a dress in the form of spring flowers, such as would put to shame the garment worn by young ladies.

King—I look at it with wonder.

The lac-dye of the Bimba-like lower lip (विम्बाधरालक्तक:) has been surpassed in excellence (विशेषित-गुण:) by the beauty of the red Ashoka flowers (रक्ताशोक-रुचा); the dark blue, white, and red Kurabaka flowers (श्यामावदातारुणं कुरबकम्) have set aside the painting on the face (प्रत्याख्यात-विशेषकम्); the Tilaka blossoms (तिलकै:) with collyrium-like black bees clinging to them (लग्न-द्विरेफाञ्जनै:) have transcended (defeated) (आक्रान्ता) the mark on the forehead (तिलक-क्रिया अपि): the vernal Beauty (माधव-श्री:) is, as it were, full of scorn (सावज्ञा इव) towards the art of decorating the face (मुख-प्रसाधन-विधौ) of the women (योषिताम्). (5)

(*Both act the observing of the beauty of the garden*).

(*Then enters the love-sick Malavika*).

Malavika—I am ashamed even of myself for being in love with his Lordship whose heart is not known to me. How can I have the power to communicate this circumstance to my affectionate friend ? I do not know how long Cupid will cause me pangs severe for want of a remedy. (*Walking a few steps*) Ah ! Where indeed am I going ? (*Acting recollection*) Yes, I have received this order from the queen : "My feet are aching on account of the fall from the swing through the rashness (mischief) of Gautama. Therefore, you go and fulfil the desire of the golden Ashoka. If it puts forth flowers within five nights, I shall grant you a favour fulfilling your desire." I shall go first to the place of duty. In the meantime Bakulávaliká must immediately follow me taking the decorations for the feet in her hand. I shall lament freely for a while. (*So saying walks round on the stage*).

Vidusaka—(*Looking*) Friend ! Here is sugar for one who is sick of drinking liquors.

King—Friend, what is that ?

Vidusaka—Here is Málaviká, at no great distance, not fully dressed, with an anxious face and all alone.

King—(*Joyfully*) What ! Málaviká ?

Vidusaka—Yes.

King—It is possible now to sustain life.

On learning from you (त्वत् उपलभ्य) that my beloved is near (समीप-गतां प्रियाम्), my (मम) distracted (विक्लवम्) heart (हृदयम्) breathes a sigh (of relief) (उच्छ्वसितम्), like (the heart of) a thirsty traveller (जलार्थिनः पथिकस्य) on finding out (उपलभ्य), from the cry of a crane (आ-रसितात् सारसात्), a stream (सरितम्) concealed behind the trees (तरु-वृताम्). (6)

Now where is her ladyship ?

Vidusaka—She is seen coming this way, emerging out from the midst of a grove of trees.

King—(*Seeing joyfully*) Friend, I see her

Large in the Bimba-like hips (नितम्ब-विम्बे विपुलम्), slender n the waist (मध्ये क्षामम्), elevated in the breasts (कुचयोः समुन्नतं), very long in the eyes (नयनयोः अत्यायतं), she, my very life, is coming (एतत् मम जीवितम् आयाति). (7)

Friend, her ladyship has reached a condition more charming than a previous one. For,

With cheeks pale like the stem of the Sara grass, (शर-काण्ड-पाण्डु-गण्ड-स्थला), wearing a few ornaments (परिमिताभरणा), she appears (आभाति) like the Kunda creeper (कुन्द-लता इव) bearing a few flowers (कतिपय-कुसुमा) with its leaves ripened on account of the spring (माधव-परिणत-पत्रा). (8)

Vidusaka—She too must be affected by love-sickness like yourself.

King—It is only friendship that views thus.

Malavika—Here is the Ashoka tree, expecting the fulfilment of its desire in a graceful way, which has not put on its dress of flowers, resembling me in my love-sick state. I shall

console myself, seated beneath it, on this slab of stone cool with a thick shade.

Vidusaka—Have you heard ? Her ladyship says, " I am love-sick."

King—By this much I do not consider you to be right in your conjecture. For,

The Malaya breeze (मलय-वातः), the carrier (वोढा) of the pollen of Kurabaka flowers (कुरबक-रजसाम्) mixed with the minute particles of water from the opening of the folds of leaves (किसलय-पुट-भेद-शीकरानुगतः) produces (जनयति) a longing (उत्कण्ठां) in the mind (मनसः), even without a cause (अनिमित्ताम् अपि). (9)

(*Malavika sits down*).

King—Friend ! Come here. Let us conceal ourselves behind the creeper.

Vidusaka—I think as if Iravati were near at hand.

King—The elephant does not care for the alligator, having seen a lotus plant. (*Sits looking at her*).

Malavika—Heart ! Desist from the desire that has no support and has exceeded proper bounds. Why dost thou torment me ?

(*Vidusaka looks towards the king*).

King—O beloved, see the perversness of love.

You (त्वम्) do not disclose (न विवृणोषि) the cause of (your) uneasiness (औत्सुक्यहेतुं); conjecture (तर्कः) does not possess knowledge of truth as its chief essence (तत्त्वावबोधैक-रसो न), nevertheless (तथापि), O beautiful lady, (lit. plantain-thighed) (रम्भोरु), I (अहं) consider myself to be the object (आत्मानं लक्ष्यं करोमि) of these lamentations (of yours) (एषां परिदेवितानां). (10)

Vidusaka—Now you will be free from doubt. This Bakulavalika entrusted with the message of (your) love is approaching her in a solitary place.

King—She might remember our request.

Vidusaka—Is it likely that the wretched girl can forget your weighty mission ? Even I do not forget it.

(*Entering with the decorations for the feet in her hand*).

Bakulavalika—Is my friend doing well ?

Malavika—Oh, it is Bakulávaliká. Friend, you are welcome. Sit down.

Bakulavalika—(*Sitting*) Friend, you are employed in this work owing to your fitness. Place one foot of yours near me, that I may annoint it with the lac-dye and put the anklet on it.

Malavika—(*To herself*) O heart, do not feel happy that this greatness (विभव:) has come to you. How shall I free myself from this ? Or this will serve as my last decoration.

Bakulavalika—What are you thinking ? The queen is indeed very anxious to see the golden Ashoka blossom.

King—Is this preparation meant for fulfilling the longing of the Ashoka tree ?

Vidusaka—Did you ever think that it was owing to me that the queen would invest her with the decoration fit for the harem ?

Malavika—Friend ! You will excuse me this (holding out of the) foot. (*Offers her foot*).

Bakulavalika—Friend, you are, as it were, my very body. (*Acts the painting of the foot*).

King—Friend, (वयस्य) look (पश्य) at the fresh (स-रसाम्) line of colour (राग-रेखाम्) drawn on the fore-part of the foot(चरणान्त-निवेशिताम्) of my beloved (प्रियाया:), as if it were the first appearance of the shoots (प्रथमां पल्लव-प्रसूतिम् इव) of the tree of love (मनोभव-द्रुमस्य) consumed (before) by Shiva (हर-दग्धस्य). (11)

Vidusaka—The queen has entrusted her with an office fit for her foot.

King—You have spoken the exact truth.

This young lady (बाला) deserves to strike (हन्तुमर्हति) with the fore-part of her foot (अग्र-पादेन) red like a fresh sprout (नव-किसलय-रागेण), having the rays of the nails flashing about (स्फुरित-नख-रुचा) two (persons) (द्वौ),–the Ashoka tree (अशोकम्) which does not put forth flowers (अ-कुसुमितम्) in expectation of the fulfilment of its longing (दोहदापेक्षया), or (वा) a lover

(कान्तम्) who has committed a fresh offence (आर्द्रापराधम्) and has therefore bowed down his head (प्रणमित-शिरसम्). (12)

Vidusaka—Her ladyship would strike you when you would offend her.

King—I accept the words of the Brahmana who foresees success.

(Then enter Iravati in a state of intoxication and a female attendant).

Iravati—Girl Nipunika, I have often heard that intoxication is a special ornament of ladies. Is this popular saying true ?

Nipunika—Formerly it was only a rumour. To-day it has proved true.

Iravati—Away with that love which indicates flattery. Tell me how you came to know that his lordship had already gone to the swing-house ?

Nipunika—From (his) unbroken love (for you).

Iravati—Do not flatter me. Speak like an unconcerned person.

Nipunika—The worthy Gautama, greedy of the spring-presents told me. Make haste, my lady.

Iravati—(*Walking round in a manner suitable to her state*) Girl, my heart urges my body (which is) fatigued with intoxication, for a sight of my lord, but my feet do not advance on the path.

Nipunika—We are nearing the swing-house.

Iravati—Oh Nipunika, my lord is not seen here.

Nipunika—Your ladyship must look for him. His lordship must have hidden himself somewhere for the sake of fun. Let us go to this slab of stone under the Ashoka tree, surrounded by the Priyangu creeper.

Iravati—(*Does accordingly*).

Nipunika—(*Seeing*) May your ladyship observe; while looking for the mango-sprouts we have been stung by red ants.

Iravati—What do you mean ? (lit. how is that).

Nipunika—Here is Bakulávalika completing the decoration of Málaviká's foot under the shade of the Ashoka tree.

Iravati—(*Acting her suspicion*) This is not a proper place for Malavika. What do you conjecture in this matter ?

Nipunika—I conjecture that the queen whose feet were injured on account of a fall from the swing has employed Málaviká in the office of the fulfilment of the desire of the Ashoka tree. How else could the queen allow her attendant to wear a pair of anklets worn by herself ?

Iravati—Great indeed is the respect shown to her.

Nipunika—But why do you not search for his lordship ?

Iravati—My feet do not move elsewhere. Something is distracting my mind. I shall get my suspicions cleared out. (*Observing Malavika, to herself*) Not without reason, has my heart got confused.

Bakulavalika.—(*Showing the foot to Malavika*) Do you like the painting of the red dye ?

Malavika—Friend, I catch shy of praising it, because it is on my own foot. I should like to know by whom you have been instructed ?

Bakulavalika—In this I am the pupil of his lordship.

Vidusaka—Then hasten to secure her as a present (due) to the teacher (king).

Malavika—I am glad you are not proud.

Bakulavalika—Now I shall be proud, for I have obtained your feet worthy of showing my skill on. (*Looking at the colour, to herself*) My commission is accomplished. (*Aloud*) Friend, the painting of your one foot is over. Only the wind of the mouth is to be blown on it. Or this place is windy.

King—Friend, see, see.

There has arrived (प्रतिपन्नः) an excellent (प्रथमतरः) opportunity of serving her (सेवावकाशः)—to fan (वीजयितुम्) by means of the wind of my mouth (मुख-मारुतेन) her foot (अस्याः चरणम्), the red dye on which is yet wet (आर्द्रालक्तकम्).(13)

Vidusaka—Why do you feel sorry ? You will gradually enjoy this (privilege) for a long time.

Bakulavalika—Friend, your foot shines like a red lotus. By all means may you enjoy a seat on the lap of his lordship. (*Iravati looks towards Nipunika*).

King—This is a blessing to me.

Malavika—You are saying what is improper.

Bakulavalika—I have said what is fit to be said.

Malavika—I suppose (खलु) I am dear to you.

Bakulavalika—Not only to me.

Malavika—To whom else.

Bakulavalika—Also to his lordship who is attached to good qualities.

Malavika—You tell a lie. They are not in me.

Bakulavalika—True, they are not in you. But they are seen in the pale, emaciated limbs of his Lordship.

Nipunika—The wretch gives her answers, as if she had got it up all.

Bakulavalika—Conform yourself to the word of the good—'love should be received* with love.'

Malavika—Are you talking of your own accord ?

Bakulavalika—No. No. These are words tender with love of his Lordship, though through a different mouth.

Malavika—Friend, when I think of the queen, my heart feels diffident.

Bakulavalika—O silly one ! Should not a mango-sprout, the all-in-all of the advent of spring, be made into an ear-ornament, because it is beset with bees.

Malavika—You should help me in difficulty.

Bakulavalika—I am indeed a garland of बकुल flowers, which becomes more fragrant, the more it is pressed.†

King—Well done ! Bakulavalika, well done !

---

* With the reading (परीक्षितव्यः), the line would mean 'love should be tested by love.'

†There is a pun on विमर्दसुरभिः. विमर्द means crushing and distress. सुरभि means fragrant and helpful.

She (इयम्) has been made to act (स्थापिता) according to Bakulavalika's own instructions (स्वे निदेशे) by her speech (वाक्येन) commenced (प्रस्तुतेन) after the knowledge of her (Malavika's) heart (भाव-ज्ञानानन्तरम्), in which she gave a suitable answer (दत्त-युक्तोत्तरेण) when there was a denial (प्रत्याख्याने). It is quite proper (स्थाने) that the life (प्राणाः) of lovers (कामिनाम्) depends upon female messengers (दूत्यधीनाः)(14)

Iravati—It was quite proper that my heart had misgivings. After I am fully informed, I shall think what I am to do next.

Bakulavalika—Here is your second foot with its decoration completed. So I shall just put anklets on both. (*Having tied the pair of anklets in gesticulation*) Friend, stand up. Carry out the command of the queen which will make the Ashoka tree burst forth into flowers. (*Both stand up*).

Iravati—I have now heard that it was a duty imposed by the queen. Let it be.

Bakulavalika—Here stands before you one whose love* is fully mature and who is capable of enjoyment.

Malavika—(*Joyfully*) Is it his lordship ?

Bakulavalika—(*With a smile*) It is not his lordship, (but) a cluster of leaves hanging down from a branch of the Ashoka tree. Make an ear-ornament of it.

Vidusaka—Do you hear it ?

King—Friend, this much is sufficient for (the satisfaction of) lovers.

I do not consider it love (मां प्रति रतिर्न)—the union (समागमेनापि) which takes effect (प्रसिध्यता) between one who has not felt the anguish of love and another who is love-sick (अनातुरोत्कण्ठितयोः). Better is even the destruction (शरीर-नाशोपि वरं) of those two of equal love (समानुरागयोः), hopeless of securing each other (परस्पर-प्राप्ति-निराशयोः). (15)

---

* Here there is a pun on राग which means both love and redness.

(Malavika having made an ear-ring of a leaf stretches her foot to strike the Ashoka tree).

King—Friend,

She (इयम्), having taken (आदाय) a leaf for the ear (कर्ण-किसलयम्) from this Ashoka (अस्मात्),she has given (अर्पयति) her foot (चरणम्) to it (अत्र). On account of the suitable exchange both of them have had (उभयोः सदृश-विनिमयात्), I (अहम्) consider (मन्ये) myself (आत्मानम्) to be deceived (वञ्चितम्). (16)

Malavika—Do you think our expectations will be fruitful.

Bakulavalika—Friend, it is not your fault. This Ashoka must be worthless, if it is slow in bursting forth into flowers, even when it has received such honour of the touch of the foot.

King—O Ashoka (अशोक)! Being honoured by the slender-waisted lady (तनु-मध्यया सम्भावितः) with her foot (अनेन चरणेन) as tender as a fresh lotus (नवाम्बु-रुह-कोमलेन) noisy with its jingling anklets (मुखर-नूपुराऽऽराविणा), if (यदि) you are not furnished with flowers (कुसुमैर्न संपत्स्यसे) at once (सद्यः), (then), in vain (वृथा) do you entertain a desire (दोहदं वहसि) common to sportive lovers (ललित-कामि-साधारणम्).(17)

I wish to enter taking an opportunity to speak.

Vidusaka—Come along. I shall joke with her.

(Both enter).

Nipunika—Madam! His lordship is entering here.

Iravati—This is exactly what my heart first thought.

Vidusaka—*(Approaching)* Is it indeed proper for you to strike this Ashoka, a dear friend of his lordship?

Both—*(With confusion)* Oh it is his lordship.

Vidusaka—Bakulavalika! Why did you not prevent her ladyship from committing such an incivil act, when you had the knowledge of it?

(Malavika gesticulates fear).

Nipunika—Madam, see what the noble Gautama has begun.

Iravati—How else could the wretched Bráhmana live ?

Bakulavalika—Noble sir, she is executing the command of the queen. In this act of transgression she is dependent upon another. May your lordship be pleased (to excuse us). *(Makes her bow down (at the feet of the king) with herself).*

King—If it is so, you are not guilty. Stand up, (you) good lady.

(Makes her rise by taking her by the hand).

Vidusaka—Quite right. The queen must be respected in this case.

King—O fair-thighed sportive lady (वामोरु विलासिनि) I hope your foot (ते चरणस्य), soft like a fresh leaf (किसलय-मृदोः) is not pained now सम्प्रति बाधा न) when struck against the hard trunk of the tree (कठिने पादप-स्कन्धे निहितस्य).

(Malavika gesticulates bashfulness).

Iravati—My lord has a heart (soft) like butter.

Malavika—Oh Bakulavalika ! Come along. Let us inform the queen of the duty performed by us.

Bakulavalika—Ask his lordship to allow you to go.

King—Good lady ! You may go. But attend to my request, for which an opportunity has presented itself.

Bokulavalika—Listen attentively. Your lordship will be pleased to say.

King—This person as well (अयं जनोऽपि) has not put forth (न बध्नाति) such a blossom in the form of satisfaction (तादृशं धृति-पुष्पम्) for a long time (चिरात्प्रभृति). By the nectar of your touch (स्पर्शामृतेन) fulfil (पूरय) the desire of him also (अस्यापि दोहदं) who has no other desire (or who is devoted to none else) (अनन्य-रुचेः). (19)

Bakulavalika—*(Approaching rashly)* Do fulfil, do fulfil. No doubt the Ashoka shows flowers only, but he does not (merely) show flowers but bears fruits also.

(All are confused at the sight of Iravati).

King—(*Aside*) Friend, what is to be done now ?

Vidusaka—What else than the strength of our legs (*i.e.* run away).

Iravati—Bakulávaliká, you have well begun. Now, Málaviká, grant the request of his lordship.

Both —May your ladyship be pleased. Who are we to have (the favour of) the love of his lordship. (*Exeunt both*)

Iravati—Oh, how untrustworthy men are. I, indeed, relying on the (king's) speech intended to deceive me,and being unsuspicious like a doe attracted by the hunter's song, did not know it.

Vidusaka—(*Aside*) Now try to devise something. A thief while caught red-handed must say, 'I am learning the art of house-breaking.'

King—Beautiful one, I have nothing to do with Málaviká. Seeing that you are delaying, I have amused myself somehow.

Iravati—You are to be trusted ! I was unaware that your lordship had got such a thing for amusement, otherwise, unfortunate that I am, I would not have done this.

Vidusaka—Your ladyship should not regard courtesy of his honour as a fault.* If mere conversation with the attendants of the queen seen by chance is declared a fault, you are the only judge in this matter.

Iravati—Well, let it be called conversation; why should I trouble myself. (*Sets out in anger*).

King—(*Following her*) Let your ladyship be pleased. (*Iravati with her feet entangled by the girdle goes on*).

King—O beautiful one, this indifference towards the suppliant (like myself) does not look well.

Iravati—Rogue, your heart is not to be depended on.

With the word 'rogue' (शठ इति), O dear one (प्रिये), let there be your contempt of me (तेऽवधीरणा मयि तावद् अस्तु) who am so familiar (परिचयवति), (to you) but O angry lady (चण्डि),

---

*उपरोध in the sense in which it seems to be used here is rare.

you do not give that up (तां न विसृजसि), even when begged by the girdle lying at your feet (चरण-पतितया मेखलया याचिता अपि). (20)

Iravati—This wretched one also follows you. (*Wishes to beat the king with the girdle-string*).

King—This

Angry Irávatí (चण्डी) possessed of a stream of tears (वाष्पासारा) is ready (अभ्युद्यता) to strike me fiercely (मां चण्डं हन्तुम्) with the string of the golden girdle (हेम-काञ्ची-गुणेन) that has slipped down out of carelessness (अ-व्यपेक्षा-च्युतेन) from (her round hips (श्रोणी-विम्बात्), like a row of clouds (मेघ-राजी इव) ready to strike (हन्तुम् अभ्युद्यता) the Vindhya mountain विन्ध्यम्) with a streak of lightning (विद्युद् दाम्ना). (21)

Iravati—Why do you drive me to commit a fault for the second time ?

(*Holds up her hand with the girdle in it*).

King—O curly-haired one (कुटिल-केशि) ! Why (किम्)do you withdraw (संहरसि) the punishment (दण्डं) intended (उद्यतं) for me who am guilty (अपराधिनि मयि) ? You (त्वम्) increase (वर्धयसि) your fascination (विलसितम्) and you are angry (कुप्यसि च) with this slave (अत्र दास-जनाय). (22)

Certainly this is permitted. (*Falls at her feet*).

Iravati—These indeed are not Málavika's feet which may fulfil your longing for pleasure. (*Exit with her attendant*)

Vidusaka—Get up. You are favoured.

King—(*Rising up and not seeing Iravati*) What, is the dear one really gone ?

Vidusaka—I am glad, she has gone not reconciled on account of this impropriety. Therefore get away quickly from this place, lest she returns like the planet Mars coming back to the zodiac.

King—O the inconsistency of love.

I, whose heart is attracted by my beloved (प्रिया-हृत-मनाः)

consider (मन्ये) her slighting of (my) prostration (तस्याः प्रणिपात-लङ्घनम्) as a service (सेवाम्), for (हि) thus (एवम्) I can neglect (उपेक्षितुं शक्यम्) the loving lady in anger (प्रणयवती कुपिता सा). (23)

(Exit with his friend)

Here ends the Third Act.

Act IV

(Then enters the love-sick king with Pratihari).

King—*(To himself)*

May the tree of love (मनसिज-तरुः) which took its root (बद्ध-मूलः) with regard to her (तामाश्रित्य), when she came within the range of my hearing (श्रुति-पथ-गताम्), out of my interest in her (आस्थया), which grew sprouts of passion (रूढ-राग-प्रवालः) when she came within the range of my eyes (सम्प्राप्तायां नयन-विषयम्), and which was covered with buds, as it were, (मुकुलित इव) at the touch of her hand (हस्त-स्पर्शे) on account of the prominent erection of (my) hair (व्यक्त-रोमोद्गमत्वात्) make me(मां कुर्यात्) who am languid (क्लान्तं) appreciate the taste of the fruit (फलस्य रस-ज्ञम्). (1)

(Aloud) Friend Gautama !

Female door-keeper—Victory to your lordship. Gautama is not here.

King—*(To himself)* Ah, yes ! He has been sent by me to learn some news about Málaviká.

(Entering)

Vidusaka—May your honour prosper !

King—Jayasená ! Know as to where the queen Dhariní is and how she is diverted, as her foot is aching.

Female door-keeper—As your majesty commands.

(Exit)

King—Friend, what is the news about her ladyship, your friend ?

Vidusaka—The same as that of the cuckoo when caught by a cat.

King—(*Sorrowfully*) How is that ?

Vidusaka—That poor one is thrown by the brown-eyed one in a cellar for storing valuable things, as if, in the jaws of death.

King—Was it on knowing my contact with her ?

Vidusaka--Just so.

King—Who is so hostile to us that he made the queen angry.

Vidusaka—Your majesty may hear—Parivrájiká told me that yesterday. Her ladyship Irávati went to enquire after the health of the queen whose foot had been badly aching.

King—What next ?

Vidusaka—Then she was asked by the queen—"Was the dear person (yourself) seen (by the king)." She replied, "This courtesy of yours is meaningless, as you do not know that belovedness is (now) transferred to an attendant."

King—Even without explicit mention, this statement makes (the queen) suspect Málaviká.

Vidusaka—Then, she being constantly pressed, informed the queen of your impolite behaviour.

King—Oh, the long-continued anger of her ladyship. Say what happened next ?

Vidusaka—What else could happen next ? Málaviká and Bakulavalika with their feet fettered are experiencing a residence like two Nága girls in the nether region, where the rays of the sun are not seen.

King—Pity, O pity !

The sweet-voiced cuckoo (मधुर-स्वरा परभृतिका) and the bee (भ्रमरी च) clinging to the full-blown mango tree (विबुद्ध-चूत-सङ्गिन्यौ) have been driven into the hollow (of a tree) (कोटरं गमिते) by an untimely shower (अ-काल-वृष्ट्या) accompanied by a strong fore-wind (प्रबल-पुरोवातया). (2)

Can there be any scope for a contrivance ?

Vidusaka—How can there be ? For, Mádhaviká, keeper for valuables has received this order from the queen—"Unless you see my finger-ring, you are not to release the wretched Málaviká and Bakulávaliká."

King—(*With a sigh, musingly*) Friend, what is to be done in this matter ?

Vidusaka—(*Musing*) There is a way out.

King—What is that ?

Vidusaka—(*Casting a glance around*) Some one may hear unseen. I shall whisper it in your ear. (*Coming close to his ear*). It is of this sort. (*Informs him*).

King—(*Joyfully*) Well thought out. Try it for success.

(*Entering*)

Female door-keeper—Your majesty ! The queen, with her foot anointed with the red sandal and held up by the hands of the servant, is reclining in a bed set in a windy place and is being amused with stories by her Reverence.

King—Then it is time for us to visit her.

Vidusaka—Your lordship may go. I too shall take something in my hand with which to see the queen.

King—Inform Jayasena of it and then go.

Vidusaka—Yes. (*In the ear*) Lady, it is of this sort. (*Whispers it and exit*).

King—Jayasena ! Lead me the way to the couch (placed) in the airy place.

Female door-keeper—This way, my lord, this way.

(Then enters the queen lying on the bed with the Parivrajika and attendants standing in the order of their ranks).

Queen—Revered lady, the subject-matter of this story is charming. What next ?

Parivrajika—Queen, beyond this, I shall narrate later on. Now His majesty the king of Vidishá is come.

Queen—Oh, it is his lordship. (*Wishes to rise*).

King—Enough of troubling yourself with formality.

O sweet-voiced lady (कल-भाँषिणि)! It does not behove you (नार्हसि) to trouble (पीडयितुम्) your foot (चरणम्) filled with pain (रुजा परीतम्) resting on the golden stool (तपनीय-पीठिकालम्बि), unused to the separation from (its) anklets (अनुचित-नूपुर-विरहम्) and me at the same time (मां च). (3)

Dharini—Victory to my lord!

Parivrajika—May your majesty prosper!

King—(*Bowing to Parivrajika and sitting*) Lady, is your pain endurable?

Queen—I feel better.

(Then enters the Vidusaka in a state of fright, with his thumb tied with the sacred thread).

O save me, save me, your honour. I am bitten by a snake.

(*All are dejected*).

King—Alas, alas! Where have you been wandering?

Vidusaka—As I was to see the queen I went to the pleasure-garden for taking the customary flowers.

Queen—Woe to me! I have become the cause of peril to the Bráhmana's life.

Vidusaka—When I stretched out my right hand in order to pluck a bunch of the Ashoka flowers I was bitten by death in the form of a snake that came out of the hollow. These are two marks of the bite. (*Shows the bite*).

Parivrajika—They say the cutting out of the bitten part is the first thing to be done. Let that be done.

Cutting or burning of the bitten part (दंशस्य छेदो दाहो वा) or letting of the blood from the wound (क्षतेः रक्त-मोक्षणं वा)—these (एतानि) (three) are the remedies (प्रतिपत्तयः) good for saving the lives (आयुष्याः) of those that are just bitten (दष्ट-मात्राणाम्). (4)

King—Now it is a case for poison-doctors. Jayasena! Let Dhruvasiddhi be brought here at once.

Female door-keeper—As your majesty commands. (*Exit*)

Vidusaka—Ah! I am seized by the wicked death.

King—Do not be afraid. The bite may perhaps be without venom.

Vidusaka—How shall I not fear it. My limbs are shaking. (*Gesticulates the circulation of poison*).

Queen—This disease shows an unhappy end. Support the Brahmana. (*Parivrajika holds him hurriedly*).

Vidusaka—(*Looking at the King*) I have been your dear friend even from the very childhood. In view of this, you will look to the welfare of my son-less mother.

King—Gautama ! Do not be frightened. Be well-composed. A physician will soon cure you.

(*Entering*)

Jayasena—Dhruvasiddhi, when ordered to come requests that Gautama might be brought over there.

King—Then take him to his honour, carried by the eunuchs.

Jayasena—Very well.

Vidusaka—(*Looking at the queen*) Lady, I may live or not, forgive whatever offence I might have committed while serving his Majesty.

Queen—May you live long. (*Exeunt Vidusaka and Pratihari*).

King—The poor fellow is timid by nature, who does not believe in the success even of Dhruvasiddhi, who is true to his name.

(*Entering*)

Jayasena—Victory to my lord. Dhruvasiddhi begs to say—"For use in the ceremony of the water-jar, it is necessary to provide something bearing the image of a snake on it. Let such a thing be found out."

Queen—Here is a ring which has the image of a snake engraved on it. Afterwards give it into my hands. (*Gives the ring*). (*Pratihari takes it and starts*).

King—O Jayasena, bring me news quickly when the purpose is accomplished.

Female door-keeper—As your majesty commands. (*Exit*)

Parivrajika—As my heart tells me, Gautama is free from the poison.

King—Be it so.

(*Entering*)

Jayasena—May your majesty prosper ! Gautama, being cured of the effect of the poison, has recovered his normal condition in a short time.

Queen—I am glad, I am freed from censure.

Female door-keeper—But here the minister Váhataka requests— "There are many state-affairs on which I have to take counsel (with your majesty). I wish the favour of an interview."

Queen—You may go, my lord, for the execution of the (official) business.

King—This place is exposed to the sun; while a cool remedy is recommended for this ailment. Let your bed therefore be removed to some other place.

Queen—Girls, obey the order of His lordship.

Attendants—Yes.

(Exenut the queen, Parivrajika and attendants)

King—Jayasena ! Lead me to the pleasure-garden by some secret path.

Female door-keeper—This way, my Lord, this way.

King—Has Gautama accomplished his purpose ?

Female door-keeper—Yes.

King—My timid heart (कातरं चेतः) though knowing (मत्वाऽपि) that the plan (प्रयोगम्) (adopted) for the attainment of the desired object (इष्टाऽधिगम-निमित्तम्) is surely practicable (एकान्त-साध्यम्), still takes it to be of doubtful efficacy (सिद्धौ संदिग्धम्) and is therefore apprehensive (आशङ्कत एव). (5)

(*Entering*)

Vidusaka—May your honour prosper ! Your auspicious affairs have been accomplished.

King—Jayasena ! Attend to your duty.

Female door-keeper—As your majesty commands. (*Exit*)

King—Friend, Mádhaviká is clever. Did she not hesitate in the least.

Vidusaka—How could she hesitate on seeing the seal on the ring of the queen ?

King—I do not speak with regard to the ring. She was to ask, "Why this release of the prisoners ? And why were you ordered to bring this message passing over (all) the attendants of the queen ?"

Vidusaka—Yes, I told her that the king was (respectfully) informed by the astrologers that his star was possessed of a malignant influence and that he should release all prisoners.

King—(*Joyfully*) And what further ?

Vidusaka—Having heard that, the queen sparing the mind of Iravatí has sent me with the message that the king is ordering release. Then, saying, "It is proper", she accomplished our desired object.

King—(*Embracing Vidusaka*) Friend, I am dear to you.

It is not (न हि) by virtue of the sharpness of intellect (बुद्धि-गुणेन एव) that one sees (the way to the accomplishment of) the object (अर्थ-दर्शनम्) of one's friends (सुहृदाम्), but the delicate (सूक्ष्मः) path leading to the achievement of the object (कार्य-सिद्धि-पथः) can be discovered (उपलभ्यते) by love also (स्नेहेनापि). (6)

Vidusaka—Your honour should make haste. Having placed Málaviká with her friend in the Samudragriha, I have come to you.

King—I will go to honour her. You go forward.

Vidusaka—May your honour come. This is the Samudragriha.

King—(*With apprehension*) Here comes close to us Chandriká, the maid-servant of your friend (Iravatí) with her hands engaged in collecting flowers. Let us, therefore, be concealed here behind a wall.

Vidusaka—Ah ! Chandriká (*moonlight*) must be avoided by thieves as well as by lovers.

(Both do as said).

King—Gautama, how (earnestly) indeed your friend is waiting for me? Come, let us look at her through the window.

Vidusaka—Yes! (*Both stand looking at her*).

(Then enter Malavika and Bakulavalika).

Bakulavalika—Friend, bow to your lord.

King—I think she is showing my picture.

Malavika—A bow to you. (*Looking at the door with sadness*) Friend, you are deceiving me.

King—I am pleased with her ladyship's joy and sorrow.

In a moment (क्षणात्) have been assumed (ऊढे) by the face of the fair-faced one (सु-वदनाया वदनेन) those two states (ते समवस्थे) of the white lotus (पुण्डरीकस्य)—(that) which (या) is seen (भवति) at the rise (सूर्योदये) and that (च) which (या) is (seen) (भवति) at the setting of the sun (सूर्यास्तमये). (7)

Bakulavalika—Oh, I say, here is his lordship drawn in a picture.

Both—(*Having bowed down*) Victory to (our) lord.

Malavika—Friend, on that occasion when I stood facing him I was not so much gratified by the sight of the beauty of his lordship, as I am to-day, when I have seen him drawn in the picture.

Vidusaka—Do you hear? Her ladyship says, "I did not see you so well as I have seen you in the picture." Now in vain do you bear pride in (your) youth like a casket containing precious jewels.

King—Friend, women though inquisitive are naturally bashful. See—

They are anxious (इच्छन्ति) to observe complete features (कात्स्न्र्येन निर्वर्णयितुम्) of their lovers whom they meet then for the first time (तत्पूर्व-समागमानाम्); the eyes (विलोचनानि) of the long-eyed ones (आयत-लोचनानां) do not fall fully (समग्र-पातीनि न) upon the objects of their love (प्रियेषु). (8)

Malavika—Friend, who is this that is being intently

looked at by his lordship with an affectionate glance, with his face turned aside ?

Bakulavalika—Ah, she is Iravatí standing close to him.

Malavika—Friend, his lordship seems to me to be a little impolite, as he has his gaze fixed on the face of one, leaving aside all other ladies of the harem.

Bakulavalika—(*To herself*) Taking the lord in the picture for the reality she has become jealous. Let it be. I shall have a joke with her. (*Aloud*) Friend, she is dear to his lordship.

Malavika—Then why should I trouble. myself. (*Turns back in jealousy*).

King—Friend, observe—

By jealously turning (सासूयं परिवर्तयन्त्या) from this (picture) (इत:) her face (आननम्) on which the sacred mark is broken by the contraction of her eye-brows (भ्रूभङ्ग-भिन्न-तिलकम्) and the lower lip of which is quivering (स्फुरिताधरोष्ठम्), she has shown, as it were. (संदर्शितेव) the teacher's instruction (विनेतु: शिक्षा) in the graceful gesticulation (ललिताऽभिनयस्य) of the auger for the lover's offence (कान्तापराध-कुपितेषु). (9)

Vidusaka—Now be ready for an apology.

Malavika—The noble Gautama is also waiting upon him just here. (*Again wishes to turn her face to another place*).

Bakulavalika—(*Preventing Malavika*) Surely you are not angry now ?

Malavika—If you think me to be angry for a long time, here I recall (my) anger.

King—(*Approaching*)

What is this (किमेतत्), O lotus-eyed one (कुवलय-नयने) that you get angry with me (मे कुप्यसि) for an act committed to the picture (चित्रार्पित-चेष्टया); here indeed am I in person (अयमहं साक्षात् ननु) your servant (तव दास:) not common to others (अनन्य-साधारण:). (10)

Bakulavalika—Victory to my lord.

Malavika—(*To herself*) Then I have been jealous of my lord in the picture. (*With a bashful face she folds her hands*).

(*The king represents the nervousness of love*).

Vidusaka—How is it that your honour seems indifferent.

King—On account of the unreliable nature of your friend.

Vidusaka—Have you got such a distrust of her ladyship ?

King—Listen—

Your friend (तव सखी) having stood within the range of my eyes (नयनयोः पथि स्थित्वा) disappears in a moment (क्षणात् तिरोभवति); though clasped within my arms (बाह्वोर्मध्यंगताऽपि) slips away suddenly (सहसा सरति); how (कथमिव) can the heart of mine (मे मनः) who am afflicted with the pangs of love (मनसिज-रुजा क्लिष्टस्य) can feel confidence in her (इमां प्रति विश्रब्धं स्यात्) by such illusion of a union (एवं समागम-मायया). (11)

Bakulavalika—Friend, you have often deceived his lordship. Make yourself trustworthy.

Malavika—Friend, to me, unfortunate that I am, a union even in a dream with my lord was rare.

Bakulavalikaa—My lord, give her a reply.

King—What is the use of a reply (उत्तरेण किम्)? I have given my own self (मयाऽऽत्मैव दत्तः) to your friend (तव सख्यै) in the presence of Fire of the five-arrowed god (पञ्च-बाणाऽग्नि-साक्षिकम्). I am not to be served (न सेव्यः); I am her servant in secret (रहः सेविता). (12)

Bakulavalika—We are favoured.

Vidusaka—(*Walking about in a hurry*). Bakulavalika, here is a deer about to eat up the shoots of the young Ashoka tree. Come, let us drive it off.

Bakulavalika—Very well. (*Starts*).

King—Friend, at this hour when we need to be guarded, you should be careful in this manner.

Vidusaka—Does Gautama need to be thus directed ?

Bakulavalika—(*Walking*) Noble Gautama, I shall stay in the dark, you be a door-keeper.

Vidusaka—That is right. (*Exit Bakulavalika*)

Vidusaka—I shall recline on this crystal slab. (*Doing so*) How comforting is the touch of this excellent stone. (*sleeps*).

(*Malavika stands confounded*).

King—

Dismiss (विसृज), O fair one (सुन्दरि), this bashfulness (arising) from our meeting (संगम-साध्वसम्). Act (परिगृहाण) the part of the Atimukta creeper (अतिमुक्त-लता-चरितम्) towards me (मयि) who have been loving to you (प्रणयोन्मुखे) for a long time (चिरात् प्रभृति) and who have come to be in the position of a mango tree (सहकारतां गते). (13)

Malavika—I am unable to do what is dear to me for fear of the queen.

King—Dear one, you should not be afraid.

Malavika—(*Tauntingly*) I have known the strength of my lord who is not afraid when he saw the queen (Iravati).

King—

O Bimba-lipped one (बिम्बोष्ठि), courtesy (दाक्षिण्यम्) is surely (नाम) the family tradition (कुल-व्रतम्) of the gallants (बैम्बिकानाम्). Therefore (तत्) O long-eyed one (दीर्घाक्षि), my life (ये मे प्राणाः ते) depends entirely upon the hope of getting you (त्वदाशा-निबन्धनाः). (14)

So favour this person long devoted to you. (*Gesticulates embracing her*). (*Malavika gesticulates avoidnig it*).

King—(*To himself*) Delightful indeed is the action of the young maidens under the influence of love. For,

She, trembling (कम्पवती) obstructs (रुणद्धि) my hand (हस्तम्) the fingers of which are active in the work with the girdle (रशना-व्यापार-लोलाङ्गुलिम्); when forcibly embraced (बलादालिङ्ग्यमाना) makes her hands the covering for her breasts (स्वौ हस्तौ स्तनावरणतां नयति); turns her face away (आननं साची-करोति) having eyes with thick eye-lashes (पक्ष्मल-चक्षुः), when I raise it in order to kiss (पातुम् उन्नमयतः); even under the pretext of a refusal (व्याजेनापि) she does give me (मे निर्वर्तयति

एव) the happiness of the fulfilment of my desire (अभिलाष-पूरण-सुखम्). (15)

(Then enter Iravati and Nipunika).

Iravati—Girl Nipunika, were you really informed by Chandrika that the Vidusaka was seen sleeping all alone on the terrace of the Samudra griha.

Nipunika—How could I falsely inform your ladyship.

Iravati—So let us go there to ask about the welfare of my husband's dear friend who is saved from the risk to his life, and

Nipunika—The speech of your ladyship seems to be incomplete.

Iravati—And to please his lordship drawn in a picture.

Nipunika—Now why do you not propitiate the king himself.

Iravati—O silly girl, my lord with his heart transferred to other ladies is just like one drawn in a picture. This attempt is only to atone for the neglect of proper ceremony (on my part).

Nipunika—This way, this way, your ladyship. (*Both walk round*).

(*Entering*)

Maid—Victory to your ladyship. The queen says, "This is not the time for malice. In order to increase his great respect for you, I got Malavika fettered with her friend. Now if you consent to do good to his lordship, I shall do accordingly. Tell me what is your desire."

Iravati—Nagarika, say to the queen, "Who am I to direct the queen ? You have shown favour to me by the imprisonment of the attendants. By what other person's favour can this humble self prosper ?"

Maid—I will say so. (*Exit*)

Nipunika—(*Walking on the stage and looking about*) My lady, here sleeps at the door the noble Gautama in a sitting posture like a bull in the market.

Iravati—This is very bad. I hope no bad effect of the poison has still remained.

Nipunika—He shows a cheerful expression of face. Moreover, he has been treated by Dhruvasiddhi. We must not apprehend an evil in his case.

Vidusaka—(*Speaks out in a dream*). Lady Malavika !

Nipunika—Does your ladyship hear ? To whom can this wretched rogue belong ? Having at all times filled his belly with sweets given as presents for pronouncing blessings upon us, now talks in a dream.

Vidusaka—May you surpass Iravati.

Nipunika—This is a calamity. Hiding myself behind the pillar, I shall frighten this false Brahmana who is afraid of snakes, with this stick crooked like a snake.

Iravati—The ungrateful person does deserve the harassment.

(Nipunika throws the stick upon the Vidusaka).

Vidusaka—(*Suddenly waking up*) Help, help, friend ! A snake has fallen upon me.

King—(*Hurriedly advancing*) Friend, do not be afraid.

Malavika—(*Following him*) My lord, do not rush forth. They say there is a snake.

Iravati—Alas, alas. His lordship is running this very way.

Vidusaka—(*With a laughter*) What ! It is a stick only. I fancied, however, that I was experiencing the fruit of producing the semblance of a snake-bite by pricking (my body) with Ketaki thorns.

(Entering with a toss of the curtain)

Bakulavalika—Let not your lordship advance. Here is seen something like a serpent moving in a zigzag way.

Iravai—(*Approaching the king from behind the pillar*) Is the desire of the pair for an engagement of love by day (accomplished) without an obstacle ?

(*All are confounded on seeing Iravati*).

King—Dear, this form of greeting is strange.

Iravati—Bakulavalika, I congratulate you on the fulfilment of your promise regarding business as a go-between.

Bakulavalika—May your Ladyship be pleased. Does the lord Indra forget the earth, because frogs croak ?

Vidusaka—Do not say so. By a sight of your ladyship, his lordship has forgotten (your) disregarding of (his) prostration. Your ladyship, however, is not even now reconciled.

Iravati—What can I do now, though I am angry.

King—It is not proper for you to be angry without cause. For,

O fair-bodied one (वर-तनु), when (कदा) did your face (तव मुखं) assume an angry look (कोप-पात्रताम् आगतं) even for a while (क्षणमपि) without a cause (कारणात् ऋते) ? Say (कथय), how can there be a night (विभावरी कथं भविष्यति) with the orb of the moon eclipsed by the planet (Ráhu); (ग्रह-कलुषेन्दु-मण्डला), except on the full-moon day (अ-पर्वणि) ? (16)

Iravati—'This anger is without a cause'—has been well said by my lord. If I get angry when my good fortune is transferred to another, I shall become an object of ridicule.

King—You take it otherwise. I really do not see any ground for your anger.

Servants (परिजनः), though guilty of an offence (कृतापराधोऽपि) do not deserve confinement (बन्धं नार्हति) during festivities (उत्सव-दिवसेषु). Therefore (इति), they are released by me (एते मया मोचिते), and (they) have come to pay respects to me (मां प्रणिपतितुम् आगते च). (17)

Iravati—Nipunika go and say to the queen. 'have really seen your partiality (to me) to-day."

Nipunika—So I will. (*Exit*)

Vidusaka—(*To himself*) Ah, a great evil has befallen (us). A domestic dove, after it has escaped confinement, has fallen into the mouth of a kite.

(*Entering*)

Nipunika—(*Aside*) Madhavika, seen perchance, has told me that it happened thus. (*Whispers it in her ear*).

Iravati—(*To herself*) This is true. Certainly this contrivance was invented by this false Brahmana. (*Looking at the Vidusaka*) This is the policy of this minister (well-versed) in the treatises on love.

Vidusaka—Respected one, if ever I read even a single syllable of policy, I should forget even the Gayatri stanza.

King—(*Aside*) How shall I extricate myself from this tangle.

(*Entering*)

Jayasena—Your majesty, the princess Vasulaksmi running after the ball has been greatly frightened by Pingala (lit. brown-coloured) monkey, and now reclining on the lap of the queen and trembling like a fresh leaf in a strong wind, she does not anyhow come to her former self.

King—Alas, children are timid.

Iravati—(*In a state of excitement*) Let your lordship make haste to console her. Let not her indisposition caused by fright increase.

King—I shall just bring her to consciousness. (*Walks about in haste*).

Vidusaa—Well done, O pingala monkey. Well have you rescued your party from the difficulty.

(*Exeunt the king with his companion, Iravati, Nipunika, and the female door-keeper*)

Malavika—Friend, my heart trembles when I think of the queen. I do not know what is further in store for me.

(*Behind the scenes*)

Wonder, wonder. Even before the expiry of five nights from the fulfilment of its desire, the golden Ashoka is covered over with blossoms. I shall go to inform the queen.

(*Both are delighted on hearing it*).

Bakulavalika—Cheer up, my friend. The queen is (always) true to her word.

Malavika—So let us be at the back of the keeper of the pleasure-garden.

Bakulavalika—As you please. (*Exeunt both*)

The end of the Fourth Act.

Act V.

(*Then enters the garden-keeper*).

Gardener—I have finished the construction of a dais round the golden Ashoka that was ceremoniously honoured. Now I shall report to the queen that I have executed (her) orders. (*Walking on the stage*) Oh, Malavika deserves to be pitied by Providence. The queen also who was so angry with her will now look upon her with a favourable countenance on learning about the blooming of the Ashoka tree. Where can the queen be. (*Looking*) Oh! here is the hunch-back Sarasaka, one of the attendants of the queen, emerging from the quadrangle, with some object in view, taking with him a box marked with a seal of red lac. I shall just ask him.

(*Then enters the hunch-back as described above*).

Gardener—Sarasaka, where are you going to ?

Sarasaka—O Madhukarika, a daily offer of money is to be made to the Brahmanas who have mastered (different) lores; I am going to give it into the hands of the revered family priest.

Gardener—For what purpose ?

Sarasaka—Ever since the queen learnt that the prince Vasumitra was appointed to guard the sacrificial horse, by the commander (Pushpamitra), she has been giving the fee measuring eighteen *suvaranas* to the deserving to secure long life for him.

Gardener—Well. It is proper. Where is the queen now ? What is she doing ?

Sarasaka—Seated on a seat in the auspicious hall, she is listening to a letter sent by her brother Virasena from the Vidarbha country, which is being read out by the clerks.

Gardener—What is the news about the king of Vidarbha?

Sarasaka—I hear that the king of Vidarbha has been captured by our lord's victorious forces led by Vírasena, his kinsman Mádhavasena has been released and a messenger has been sent by him to his lordship, with the presents of precious jewels, vehicles and servants consisting mostly of artists. They say that he (the messenger and company) will see his majesty to-morrow.

Gardener—Go and execute your business. I too shall see her majesty. (*Exit*)

INTERLUDE.

(Then enters the female door-keeper).

Female door-keeper—I am ordered by the queen engaged in doing honour to the Ashoka thus: "Inform my husband that I am anxious to see the beauty of the Ashoka flowers along with him." I will then wait for his majesty who is now seated on the judgment seat. (*She walks on the stage*).

(Two bards behind the scenes)

First—Happily your majesty (now) treads upon the heads of the enemies by means of your forces.

You (त्वम्) who take delight (आत्त-रतिः) in the sweet warblings of the cuckoos (परभृत-कल-व्याहारेषु) pass the spring (मधुं नयसि) in the gardens on the banks of the Vidisha (विदिशा-तीरोद्यानेषु), as if you were Cupid incarnate (अङ्गवान् अनङ्ग इव); (while your) enemy (रिपुः), O giver of boons (वरद), is bent down (अवनतः) along with the trees on the banks of the Varada (वरदा-रोधोवृक्षैः सह), which serve as tie-posts for the victorious elephants (विजय-करिणाम् आलानत्वं गतैः) of you, the mighty one (प्रबलस्य ते). (1)

Second—O god-like one (सुरोपम), the exploits (चरितम्) of the two (उभयोः) sung in verse (विरचित-पदम्) by the learned (poets) (सूरिभिः), out of their love for heroes (or love for

Virasena) (वीर-प्रीत्या)—of you (तव) who have seized (हृतवतः) the royal fortune (श्रियम्) of the king of Vidarbha (विदर्भ-पतेः) by means of your large forces (दण्डानीकैः) and of Shauri (Krishna) (शौरेः च) who forcibly carried away (प्रसह्य हृतवतः) Rukmini (रुक्मिणीम्) by his arms (दोर्भिः) as heavy as the iron-bars of a city-gate (परिघ-गुरुभिः). (2)

Female door-keeper—Here comes His lordship just in this direction, his departure being indicated by shouts of victory. I withdrawing myself a little from his direct course will resort to this arch of the front terrace. (*She stands aside*).

(Then enters the king with his friend).

King—Thinking of my beloved, (कान्तां विचिन्त्य), a union with whom is other than easy (सुलभेतर-संप्रयोगां) and hearing that the king of Vidarbha has been humbled by my forces (बलैः आनमितं विदर्भ-पतिं च श्रुत्वा), my heart (हृदयम्) like a lotus (सरोजम् इव) distressed by the heat of the sun (आतपेऽभिहतं) and relieved by showers (धाराभिः आश्वसितं) experiences grief (दुःखायते) as well as enjoys pleasure (सुखम् अश्नुते च). (3)

Vidusaka—As far as I can see your honour will be perfectly happy.

King—How so ?

Vidusaka—To-day, as I hear, the queen spoke to the learned Kaushiki thus : "Revered lady, since you take pride in the (art of) decoration, therefore display on the person of Málaviká the wedding-dress, such as is customary in the country of Vidarbha. She has, therefore magnificently dressed Malaviká. Perhaps your ladyship may fulfil your desire also.

King—Friend, it is possible, judging from the previous acts of Dharini who has lost her jealousy on account of her continued regard for me.

Female door-keeper—(*Approaching*) Victory to your lordship. The queen informs your lordship respectfully: "Let your lordship make my undertaking successful by witnessing the beauty of flowers of the golden Ashoka."

King—Is her ladyship there ?

Female door-keeper—Yes. Having dismissed the ladies of the harem who were happy at the suitable honour done to them, she waits for your majesty with her attendants amongst whom Málavika is foremost.

King—(*Joyfully looking at the Vidusaka*). Jayasena, lead the way.

Female door-keeper—This way, this way, my lord. (*All turn round*).

Vidusaka—(*Looking*) Friend, the spring seems to be somewhat past its youth in the pleasure-garden.

King—It is as your honour says.

Here in front of us (अग्रे) the youth of the season (ऋतोः यौवनम्) in which the Kurabaka flowers are scattered about and the mango trees are bursting out with a multitude of fruits on it (विकीर्ण-कुरबक-फल-जालक-भिद्यमान-सहकारम्) and which is inclined to decline (परिणामाऽभिमुखम्) fills the heart with a longing (चेतः उत्सुकयति). (4)

Vidusaka—(*Walking round*) Ah, this is that golden Ashoka, decorated as it were, with the bunches of its flowers. Your honour may look at it.

King—It is but proper that this Ashoka is slow in putting forth flowers, for now it bears beauty that is shared by none else. Observe—

The flowers of all other Ashoka trees (सर्वाशोक-तरूणां कुसुमानि) which had first indicated the coming glory of spring (प्रथमं सूचित-वसन्त-विभवानाम्) are transferred, as it were (सङ्क्रान्तानि इव), to this Ashoka (अस्मिन्) of which the longing (for the touch of a woman's foot) has been fulfilled (निर्वृत्त-दोहदे). (5)

Vidusaka—Friend, be confident. Dharini allows Malavika to be beside her even in our presence.

King—(*Joyfully*) Friend see—

Here is the queen (इयं देवी) rising to greet me (माम् अभ्युत्तिष्ठति) respectfully waited upon by my beloved (विनयात् प्रियया

उपस्थिता) like the earth (वसुमती इव) attended by the royal fortune (नरेन्द्र-लक्ष्म्या) with a lotus displayed in her hand (विस्तृत-हस्त-कमलया). (6)

(Then enter Dharini, Malavika, Parivrajika and the attendants according to their rank).

Malavika—*(To herself)* I know the reason of (my being adorned with the) wedding dress, yet my heart trembles like water on a lotus leaf and my left eye also throbs very much.

Vidusaka—Friend, her ladyship Malavika looks exceedingly beautiful in her nuptial dress.

King—I see her, who

Clad in a silken garment not hanging too far (अनति-लम्बि-दुकूल-निवासिनी) and adorned with many ornaments (बहुभिः आभरणैः) seems to me (मे प्रतिभाति) like a night in the month of Chaitra (चैत्र-विभावरी इव) with clusters of stars (उडु-गणैः) free from mist (हत-हिमैः), in which the moon is about to rise (उदयोन्मुख-चन्द्रिका). (7)

Queen—*(Approaching)* Victory to my husband.

Vidusaka—May your ladyship prosper.

Parivrajika—Victory to your majesty.

King—Revered lady, I bow to you.

Parivrajika—May you succeed in the object of your desire.

Queen—*(With a smile)* My lord, this Ashoka tree has been made by us the place of assignation for you in the company of young ladies.

Vidusaka—Friend, you have been propitiated.

King—*(Bashfully walking round the Ashoka tree)*

It is not (न) that this Ashoka tree (अयम् अशोकः) should not be made a recipient (भाजनत्वं न नेयः) of such honours (ईदृशानां सत्काराणां) by your ladyship (देव्या), which (यः) disdainful of the command of the Vernal Beauty (माधव-श्री-नियोगे सावज्ञः) shows (शंसति) regard (आदरम्) for your effort (त्वत्-प्रयत्ने) by putting on flowers(पुष्पैः). (8)

Vidusaka—Being free from fear, look at her full of youth.

Queen—At whom ?

Vidusaka—Lady, at the splendour (शोभा) of the flowers of the golden Ashoka.

(*All sit*).

King—(*Looking at Malavika, to himself*) Painful, indeed, is separation in presence.

I am (अहम्) like a Chakravaka (रथाङ्ग-नामा इव); my beloved (मे प्रिया) is my mate (सहचरी इव); Dharini who does not permit our union (नौ अननुज्ञात-सम्पर्का), is like the night (रजनी इव). (9)

(*Entering*)

Chamberlain—Victory to the King. My lord, the minister begs to say : "The two female artists sent as presents from the country of Vidarbha were not introduced to your majesty before, because they had their limbs wearied due to the fatigue of journey. Now they are in a fit condition to wait upon your majesty. Therefore, your majesty will be pleased to give orders."

King—Introduce them.

Chamberlain—As your majesty commands. (*Going out and returning with them*) This way, this way, good ladies.

First—Friend Madanika, my heart is pleased as I enter this splendid court.

Second—Jyotsnika, mine too feels in the same way. There is a popular saying that the state of the heart indicates approaching joy or sorrow.

First—May it prove true now.

Chamberlain—Here is His lordship sitting with the queen. Your ladyships may approach (now).

(*Both approach*).

(*Malavika and Parivrajika look at each other on seeing the mates*).

Both—(*Bowing*) Victory to the King. Victory to the queen. (*Both sit down by the order of the king*).

King—In which art are you trained ?

Both—Lord, we are well-versed in music.

King—Queen, take one of these two.

Queen—Malavika, look here, which of the two do you like to be your companion in music.

Both—(*Looking at Malavika*) Oh, she is our princess. (*Bowing*) Victory, victory to our princess. (*Sheds tears together with her*).

King—Who are you and who is this lady ? (*All look with astonishment*).

Both—Lord, she is our princess.

King—How so ?

Both—May your majesty hear. She is the younger sister, named Malavika, of that prince Madhavasena, who was released by your lordship after subduing the King of Vidarbha with your victorious forces.

Queen—Oh ! Is she a princess ? I have indeed defiled the sandalwood by using it as wooden shoes.

King—How was her ladyship reduced to this state.

Malavika—(*Heaving a sigh, to herself*) By the decree of fate.

Second—May your majesty hear. When our prince Madhavasena was captured by his relation, his minister, the noble Sumati secretly carried her away, leaving behind the attendants like ourselves.

King—I have heard it already. What happened next ?

Second—We do not know beyond this.

Parivrajika—Unfortunate that I am, I shall narrate what happened next.

Both—Oh princess, it is a voice like that of Kaushiki.

Malavika—This is indeed she.

Both—The revered Kaushiki in the dress of an ascetic is recognized with difficulty. Revered lady, we both bow to you.

Parivrajika—Hail to you both.

King—Is this group related to your Reverence ?

Parivrajika—It is so.

Vidusaka—Therefore your Reverence should tell us the remaining part of the story about her ladyship.

Parivrajika—(*With nervousness*) Listen then. Know that Sumati, the minister of Madhavasena is my elder brother.

King—I understand. Proceed.

Parivrajika—Taking along with me her whose brother was reduced to that condition, he joined a caravan of travellers bound for Vidisha, with a view to forming a matrimonial alliance with you.

King—Proceed.

Parivrajika—That body of merchants encamped in the interior of the forest to rest after having done the (day's) journey.

King—And then ?

Then appeared (आविर् अभूत्) a shouting gang (निनदत् अनीकम्) of high-way men (प्रतिरोधकानाम्) who held bows in their hands (कोदण्ड-पाणि), the space between the arms of whom was covered with quiver-straps (तूणीर-पट्ट-परिणद्ध-भुजान्तरालम्), who bore the tufts of the peacock's feathers reaching as far as the ears (आ-कर्ण-लम्बि-शिखि-पिच्छ-कलाप-धारि) and who were irresistible at the very first attack (आपात-दुष्प्रसहम्). (10)

(*Malavika represents fear*).

Vidusaka—Do not fear. Her Reverence is describing a past incident.

King—Proceed.

Parivrajika—Then the merchant warriors continuing fight for some time were put to flight by the robbers.

King—Revered lady, we have to hear something painful.

Parivrajika—Then that brother of mine

Dear to his master (भर्तृ-प्रियः), wishing to save (परीप्सुः) in the calamity (दुर्जाते) (this princess) (इमाम्) who was afraid of humiliation at the hands of the enemy (पराभिभव-कातराम्), paid off the debt due to his master (भर्तुरानृण्यं गतः with his dear life (प्रियैः असुभिः). (11)

First.—Alas ! Sumati is dead.

Second—Hence it is that the princess was reduced to such a condition. (P*arivrajika sheds tears*).

King—Revered lady, such is the course of life of embodied beings. Your honoured brother who proved true to his master's salt should not be grieved for. What next ?

Parivrajika—Then by the time I who had fallen into a swoon regained consciousness, this girl could not be seen.

King—Your Reverence has experienced much trouble indeed.

Parivrajika—Then after having consigned to the flames the body of my brother, I, my grief of widowhood being renewed, came to your country and donned these yellow robes.

King—Such a course befits a noble person.

Parivrajika—Then she passed from the foresters to Virasena, from him to the queen and was again seen by me, as I got admission into the queen's appartments. This is the end of my tale.

Malavika—(*To herself*) What probably will his lordship say now ?

King—Oh ! Misfortunes bring on humiliation. For, indeed

She (इयम्), worthy of the title of queen (देवी-शब्द-क्षमा सती) has been used (उपयुज्यते नाम) as a servant (प्रेष्य-भावेन), like a silken cloth (पत्रोर्णं वा) used in the making of a bathing-garment (स्नानीय-वस्त्र-क्रियया). (12)

Queen—O revered lady, you acted improperly in not informing us that Malavika was of noble birth.

Parivrajika—God forbid ; God forbid. It was on purpose that I maintained silence.

Queen—What can that purpose be ?

King—If it is communicable, let that be told.

Parivrajika—Listen. When her father was alive, a saint who was a foreteller and who had come wandering in search for his livelihood, told her in my presence that she would get a suitable husband after having experienced servitude for a year.

Then seeing that that sure prophecy was being fulfilled by hei service of your feet, I waited for the time and did well.

King—This waiting was proper.

Chamberlain—Your majesty, this (which follows) was prevented by another story. The minister begs to say—"We have decided what should be done with regard to the king of Vidarbha. I wish to know the view of your majesty."

King—Maudgalya, I wish now to establish a joint rule by the two honoured brothers, Yajnasena and Madhavasena.

Let both of them (तौ) rule separately (पृथक् शिष्टाम्) the northern and southern banks of the Varada (उत्तर-दक्षिणे वरदा-कूले), as both the moon and the sun (उभौ शीतोष्ण-किरणौ इव) dividing between them (विभज्य) the night and the day (नक्तंदिवम्). (13)

Chamberlain—Lord! I shall inform the cabinet of it. (*The king consents by a motion of his finger*). (*Exit Chamberlain*).

First—(*Aside*) Princess, happily the prince will be now established over half the dominion.

Malavika—Even this much is a great thing that he has been rescued from danger to life.

(*Entering*)

Chamberlain—Victory to your majesty! The minister begs to say : "The view of your lordship is excellent. This is also the view of the council of ministers." For,

The two princes (तौ नृपती possessing (उद्वहन्तौ) the royal fortune (श्रियम्) divided into two (द्विधा विभक्ताम्), and not disturbing each other on account of mutual checks (परस्परावग्रह-निर्विकारौ) will remain (स्थास्यतः) under the command of you (ते निदेशे), as the carriage-horses (रथाश्वौ इव) bearing the burden of the yoke (धुरम् उद्वहन्तौ) obey the direction of the charioteer संग्रहीतुः निदेशे तिष्ठतः). (14)

King—Then tell the cabinet of the ministers that they should write to general Virasena to this effect.

Chamberlain—As your majesty commands.

(Goes out and re-enters with a letter accompanied with a present).

Your majesty's order has been carried out. This letter together with a present is received from Pushpamitra, the general. May your majesty look into it.

(The king getting up at once takes the letter with due formality and hands over the present to his attendants, and acts the opening of the letter).

Queen—*(To herself)* My heart is in that very direction. I should know the account of Vasumitra after knowing about the health of (my) elders. My son has indeed been appointed by the general to a responsible post.

King—*(Sits down and reads the letter).*

My blessing to you. Puspamitra, the genearl, having embraced affectionately his long-lived son Agnimitra living in Vidisha writes from the place of sacrifice thus :—'Be it known to you that the horse which was let loose (to go unobstructed) by me, after having gone through the initiating ceremony of the Rajasuya sacrifice, having appointed Vasumitra, surrounded by a hundred princes, as its guardian, and which was intended to return by the end of the year, was seized by the body of cavalry of the Yavanas, while roaming on the southern bank of the Indus. Then ensued a fight between the two armies.

(The queen gesticulates sorrow).

King—How could it come to this ? *(Reads the remaining portion of the letter).*

Then (ततः) the archer Vasumitra (धन्विना वसु-मित्रेण), having defeated the enemies (परान् पराजित्य) made the best of my horses (मे वाजि-राजः) which was being forcibly taken away (by the enemy) (प्रसह्य ह्रियमाणः) return (निवर्तितः). (15)

Queen—This consoles my heart.

King—*(Reads the remaining part of the letter).*

I, then, whose horse has been brought back by (my) grandson, will perform the sacrifice now, like Sagara who had his horse brought back by Ansumat. Therefore, you should come without delay to witness the sacrifice with my daughters-in-law and with a heart free from anger."

King—I am much obliged.

Parivrajika—Both of you, the husband and the wife are to be complimented on the success of (your) son. (*Looking at the queen*)

By your husband (भर्त्रा) you have been placed (स्थापिताऽसि) at the head of the noble wives of the brave (श्लाघ्यानां वीर-पत्नीनां धुरि). The title, the mother of the brave (वीरसूः इति शब्दः) comes to you (त्वाम् उपस्थितः) from your son (तनयात्). (16)

Vidusaka—Respected one, I am glad that the child has become like his father.

Parivrajika—The lord of elephants has indeed been imitated by the cub.

Chamberlain—My lord, this prince

Does not excite wonder (विस्मयं नादधाति) in our mind (नः चित्तस्य) by such a display of heroism (एतावता वीर-विजृम्भितेन), whose source (यस्य प्रभवः) (is) your lofty and unassailable self (उच्चैः अप्रधृष्यः त्वम्), as Urujanman ऊरु-जन्मन्) is that of the (submarine) fire (अग्नेरिव) that consumes water (अपां दग्धुः). (17)

King—Maudgalya, let all those who are in captivity be released, retaining* the brother-in-law of Yajnasena.

Chamberlain—As your majesty commands. (*Exit*)

Queen—Jayasena, go and convey the news of the victory of my son to Iravati and other ladies of the harem.

Female door-keeper—I shall do so. (*Begins to go*).

Queen—Just come here.

Female door-keeper—(*Returning*) Here I am.

Queen—(*Aside*) Having informed Iravati of what I

---

* ऊरीकृत्य is interpreted by others as including.

promised to Malavika at the time of her appointment in the fulfilment of the longing of the Ashoka and also of her noble birth, persuade her at my instance.

Female door-keeper—As the Queen commands. (*Going out and entering*) Queen, I have become a box of ornaments of the ladies of the harem, owing to the satisfaction consequent upon the victory of your son.

Queen—What is the wonder in this ? This prosperity is common to them as well as to me.

Female door-keeper—(*Aside*) Queen, Iravati again begs to say :—"These words of the powerful queen are worthy of her. It is not proper to change afterwards what was first determined upon."

Queen—Revered lady, permitted by you, I wish to bestow upon my lord Malavika, as originally intended (for his lordship) by the noble Sumati.

Parivrajika.—Even now you alone have power over her.

Queen--(*Holding Malavika by her hand*) Let my lord accept this reward befitting the happy news. (*The King remains silent and bashful*).

Queen—(*With a smile*) Does your lordship disregard me ?

Vidusaka—Noble one, this is the custom of the world. Every new bridegroom is bashful.

(*He looks at the Vidusaka*).

Vidusaka—Or rather, his lordship is anxious to accept Malavika to whom the Queen herself has lovingly given the title of queen.

Queen—The title of queen has been given to the princess by her high birth. What is the use of repetition ?

Parivrajika—Do not say so.

O blessed one (कल्याणि), gems (मणि-जातिः), though sprung from a mine (आकर-समुत्पन्नाऽपि), if not well polished (असंस्कृता) do not deserve union (संयोगं न हि अर्हति) with gold (जात-रूपेण). (18)

Queen—(*Remembering*) Your reverence should forgive me,

Because of the talk of the news of success I did not notice what was proper to be done. Jayasena, now go and bring a pair of silken garments.

Female door-Keeper—As the Queen commands. (*Going out and re-entering with a pair of silken garments*) Queen, here it is.

Queen—(*Having veiled Malavika*) My lord should now accept her.

King—Since it is your order, we are without an answer.

Parivrajika—Oh joy, she has been accepted.

Vidusaka—Oh, the favourableness of the Queen towards your honour.

(*The Queen looks at her attendants*).

Attendants—(*Approaching Malavika*) May our mistress prosper.

(*The Queen looks at the Parivrajika*).

Parivrajika—It is not astonishing in you.

Virtuous ladies (साध्व्यः) devoted to their husbands (भर्तृवत्सलाः) serve them (सेवन्ते) even by a rival (प्रतिपक्षेणाऽपि), for (हि) rivers (समुद्रगाः) take (प्रापयन्ति) hundreds of other streams (अन्य-सरितां शतानि) to the sea (अब्धिम्). (19)

Nipunika—Victory to the King! Iravati informs respectfully that in offending my lord on that occasion by a disregard of the respect (shown to me), I forsooth, acted agreeably to him. Now I should be honoured with a mere favour (i.e. reconciliation) by my lord whose desire has been fulfilled.

Queen—Nipunika! His lordship will certainly act up (lit. agree) to her message.

Nipunika—I am favoured.

Parivrajika—Your majesty, I intend to go to congratulate Madhavasena whose purpose has been effected by his matrimonial relation with you, if you grant me your favour.

Queen—It is not proper for your ladyship to leave us.

King—Revered lady, we shall send word of congratulation on your behalf in our letters to his honour Madhavasena.

Parivrajika.—On account of this affection of you both, I am at your disposal.

Queen—My lord, what other pleasing service may I do to you ?

King—Can there be anything more pleasing than this ? Still, let there be this—

(*Bharata-Vakya*)

O queen (देवि) be you ever favourably disposed towards me (नित्यं मे प्रसाद-सुमुखी भव); this much only (एतावत् एव) should I ever cherish in my heart (हृदये प्रतिपालनीयम्). It is not (न) that the desire (आशास्यम्) of the subjects (प्रजानाम्) such as the removal of calamities (ईति-विगम-प्रभृति) will not be fulfilled (न सम्पद्यते खलु) when Agnimitra is the protector (अग्नि-मित्रे गोप्तरि). (20)

(*Exeunt Omnes*)

The end of the Fifth Act

THE END.

Appendix A.

Hindi Translation of the Stanzas.

मालविकाग्निमित्रे

प्रथमोऽङ्कः ।

(1)

जो भक्तों को अनेक फल देने वाले एक मात्र प्रभुत्व को प्राप्त करता हुआ भी स्वयं चर्म धारण करता है, जो अपनी प्रिया (पार्वती) से अभिन्न-शरीर होता हुआ भी संयमी यतियों में श्रेष्ठ माना जाता है, जो पृथ्वी, जल आदि (अपनी) आठ मूर्तियों से संसार का पालन पोषण करता हुआ भी अभिमान रहित है वह शिव शुभ मार्ग दिखलाने के लिये हमारे अज्ञानान्धकार को दूर करे ।

(2)

केवल पुरानी होने के कारण किसी कविता को अच्छी नहीं कह सकते और नहीं कोई कविता नई होने से निन्दनीय कही जा सकती है । बुद्धिमान् पुरुष अच्छे बुरे की परीक्षा कर एक को ग्रहण कर लेते हैं किन्तु मूर्ख मनुष्य दूसरे के विश्वास पर ही रहते हैं ।

(3)

देवी धारिणी की इस सेवा में चतुर दासी की तरह पहले से ही सिर पर धारण की हुई सभा की आज्ञा को पूरा करना चाहता हूँ ।

(4)

इस नाट्य को मुनियों ने देवताओं का हिंसा-रहित और चक्षु से अनुभव होने वाला यज्ञ कहा है । शिवजी ने पार्वती से युक्त अपने शरीर में इसके दो भाग कर दिये हैं । सत्त्व, रज, तम, इन तीन गुणों से उत्पन्न हुए (रामादि महापुरुषों के) चरित को हम इस नाट्य में अनेक रसों से पूर्ण देख सकते हैं । इस प्रकार नाट्य भिन्न-रुचि वाले मनुष्यों के कई तरह से रञ्जन का उपाय हैं ।

(5)

अभिनय (Acting) के लिये बाला (मालविका) को जो भाव-व्यञ्जक

नृत्य मैं सिखाता हूं उसको बहुत अच्छे ढंग से करने के कारण उलटा मुझे ही उपदेश देती हुई दिखाई देती है। (अर्थात् मालविका अभिनय करने में बड़ी चतुर है)।

(6)

योग्य और अधिकारी शिष्य को दी हुई आचार्य की शिल्पविद्या अधिक गुणवाली हो जाती है जैसे वर्षा का पानी समुद्र की सीपी (Sea-shell) में पड़कर मोती बन जाता है।

(7)

अगर आप कैद में पड़े हुए मेरे साले मौर्य सचिव को छोड़ दें तो मैं भी शीघ्र ही माधवसेन को कैद से रिहा कर दूँगा।

(8)

जैसे नये उगे होने के कारण शिथिल वृक्ष का उखाड़ना आसान होता है ऐसे उस शत्रु का नष्ट करना बहुत ही आसान है जो नया ही राजगद्दी पर बैठा हो और जिसकी अमात्यादि वर्ग में जड़ न जमी हो।

(9)

विघ्न वाले अर्थ को वही मनुष्य प्राप्त कर सकता है जिसके सहायक हों, जैसे नेत्र वाला पुरुष भी दीपक के बिना अन्धेरे में कोई चीज़ नहीं देख सकता।

(10)

गणदास और हरदत्त नाम वाले नाट्य-शास्त्र के आचार्य, एक दूसरे को जीतने की इच्छा करने वाले दोनों ही जो कि मानों देहधारी प्रत्यक्ष भाव रूप हैं, आपका दर्शन करना चाहते हैं।

(11)

यह नहीं कि राजा हमारा परिचित नहीं और यह भी नहीं कि वह सौम्य नहीं, किन्तु फिर भी उसके पास जाने में मुझे भय लगता है। समुद्र की तरह प्रतिक्षण वह मेरी आँखों को नया नया मालूम होता है।

(12)

यद्यपि मुझे द्वारपाल (ड्योढ़ीवान) से अन्दर जाने की आज्ञा भी मिल गई है और सिंहासन के पास बैठने वाले पुरुष के साथ भी जारहा हूँ, किन्तु फिर भी इस राजा के आँखों को फेरने वाले तेज से प्रतिषेध वचन बिना (अर्थात् बिना रोके ही) रुक गया हूँ।

(13)

जैसे रात के संयोग से चन्द्रमा की शोभा बढ़ जाती है उसी प्रकार सूर्य के संसर्ग से अग्नि भी अत्यन्त उज्ज्वल हो जाती है।

(14)

शुभ आभूषणों से सजी हुई देवी धारिणी संन्यासिनी का वेष (भेस) धारण करने वाली कौशिकी के साथ इस प्रकार शोभायमान हो रही है जैसे शरीर-धारी अध्यात्म विद्या के साथ तीनों वेद शोभा पाते हों।

(15)

उत्तम सन्तान वाली, और बहुमूल्य पदार्थों को उत्पन्न करने वाली सहन शीलता में समान देवी धारिणी और प्राणियों को धारण करनेवाली पृथ्वी—इन दोनों के तुम सैंकड़ों वर्षों तक स्वामी हो।

(16)

किसी अध्यापक की विद्या अपने आप में रहती हुई ही अच्छी है और किसी का दूसरों को सिखाना ही विशेष गुण युक्त है, किन्तु जिस पुरुष में ये दोनों (विद्या और शिक्षा) निर्दोष हों उसे शिक्षकों में शिरोमणि समझना चाहिए।

(17)

मुझे प्रतिष्ठा प्राप्त होगई है यह समझकर जो पुरुष विवाद (Contest) से डरता है और दूसरों से अपनी निन्दा भी सहता है और जिसका ज्ञान केवल अपना पेट भरने के लिये ही है उसे ज्ञान बेचने वाला बनिया कहते हैं।

(18)

हे चन्द्रमुखि ! बिना कारण तू महाराज से नाराज़ क्यों होगई है। स्त्रियां पतियों पर अधिकार रखती हुई भी किसी कारण वश ही कुपित होती हैं।

(19)

विवाद के समय मैं अपनी शिक्षा-चातुर्य को दिखलाऊँगा। यदि आपने मुझे आज्ञा न दी तो मैं समझूंगा कि आपने मुझे छोड़ दिया।

(20)

हे मानिनि ! आप उलटा न समझें यह मेरी रचना नहीं। प्रायः बराबर विद्या वाले पुरुष एक दूसरे के यश से ईर्ष्या किया ही करते हैं।

(21)

मोरों को अच्छा लगने वाला 'पुष्कर' बाजे का गूंज वाला और आधार-भूत मध्यम स्वर से उठने वाला शब्द, जिसको सुनकर मोरों ने बादल की

गर्ज समझकर गर्दन ऊँची किये हुए स्वयं शक्र किया है जन को प्रसन्न करता है।

(22)

यह मुरज बाजे का मधुर शब्द मेरे जैसे धैर्यवान् पुरुष से भी शीघ्रता करा रहा है। मानो सिद्ध होने वाले अपने मनोरथ की ध्वनि है।

द्वितीयोऽङ्कः।

नेपथ्य में (पर्दे में) गई हुई उस मालविका के दर्शनों के लिये मेरा नेत्र उत्सुक हो रहा है और अधीरता के कारण पर्दे को हटा देना चाहता है।

(2)

चित्र में मालविका की आकृति देख कर हृदय को उस की मनोहरता के विषय में सन्देह था (कि मूल की अपेक्षा चित्र में चित्रकार ने अधिक सुन्दरता दिखाई है)। अब जब कि मैंने मालविका को साक्षात् देख लिया है तो मैं समझता हूँ कि चित्रकार ने चित्र बनाने में पूरा प्रयत्न नहीं किया।

(3)

शरद् ऋतु के चन्द्रमा की कान्ति के समान और बड़ी २ आँखों वाला उस का मुँह है, उस की भुजाएँ कन्धों पर से झुकी हुई हैं, उस की छाती ऊँचे उठे हुए और परस्पर मिले हुए कुचों (breasts) से अशिथिल है, और दोनों पहलू मर्दित हैं, कमर पतली है, नितम्ब भारी हैं, पैरों की अंगुलियाँ टेढ़ी हैं। नृत्य सिखलाने वाले की इच्छा के अनुसार ही इस का शरीर सुघड़ है।

(4)

मेरा प्यारा दुर्लभ है, हे हृदय ! तू आशा छोड़ दे। मेरा बाँयां नेत्र-प्रान्त किसी कारण से फड़क रहा है, यह महाराज बहुत दिनों के बाद दिखाई दिये हैं, इन के पास कैसे पहुँचा जाय। हे नाथ ! मुझ पराधीन को आप महाराज को बहुत चाहने वाली समझें।

(5)

"हे नाथ ! इस जन को अनुरक्त समझो" इस गीत में शब्दार्थ को अभिनय द्वारा प्रकट करती हुई अपने शरीर को निर्देश करती हुई मालविका

ने धारिणी की समीपता के कारण प्रेम-प्रकाश का मार्ग न पाया। अपनी सुकुमार प्रार्थना के व्याज से मानों मुझे ही कहा है।

(6)

सन्धि-स्थानों में निश्चल कंकड़ (Bracelets) वाले बाँए हाथ को नितम्ब पर रख कर और श्यामा लता की शाखा के समान दाँए हाथ को ढीला छोड़ कर, पैर के अंगूठे से कुचले हुए फूल वाले फ़र्श पर दृष्टि डालती हुई इस मालविका का सीधा और तन कर खड़ा होना नाचने के कारण बहुत ही सुन्दर प्रतीत होता है।

(7)

कीचड़ को साफ़ करने वाले (कतक) फल के संसर्ग से जैसे पानी साफ़ हो जाता है उसी प्रकार विद्वान् के संसर्ग से मूर्ख भी चतुर हो जाता है।

(8)

हाव भावों से भरे हुए मालविका के अंगों ने भाव को अच्छी तरह प्रकट किया है, लय के अनुसार उस ने पैर ठुमकाये हैं, उस उस रस में तन्मय हो जाती है, शाखा-नृत्य के आधार पर किये जाने वाला अभिनय कोमल है। जब जब अभिनय बदलता है तब तब एक भाव दूसरे को अपने स्थान से हटा देता है, तो भी रंजकता वैसी ही बनी रहती है।

(9)

बुद्धिमान् मनुष्य शिक्षक के उस उपदेश को निर्दोष समझते हैं जो अग्नि में सोने की तरह तुम्हारे जैसे ज्ञानी पुरुषों के सामने भी शुद्ध रहे।

(10)

खिलते हुए कमल की तरह जिस की केसर अभी अच्छी तरह दिखाई नहीं देती, विशाल नेत्रों वाली मालविका का हँसता हुआ और थोड़े २ निकले हुए दाँतों से शोभायमान मुख, मेरी आँख ने देख लिया।

(11)

(मालविका क्या गई) मेरी आँखों का भाग्य फूट गया है, हृदय की प्रसन्नता मानों समाप्त हो गई, प्रेम का द्वार मानों बन्द हो गया।

(12)

दीर्घिका (बाउली) के कमलों के पत्तों की छाया में हँस आँखें बन्द कर के बैठे हैं, अत्यन्त गर्मी के कारण कबूतर पहले की तरह महलों की ढालू

छतों पर बैठना पसन्द नहीं करते, मोर जल की उठती हुई बूँदों को पीने की इच्छा से जलयन्त्र (रहट) की चारों तरफ़ घूम रहे हैं। जिस तरह आप सब गुणों से विराजमान हैं उसी तरह सूर्य अपनी सारी किरणों से चमक रहे हैं।

(13)

स्वभाव-सुन्दरी मालविका को संगीत-विद्या से संपन्न करते हुए विधाता ने उसे कामदेव का ज़हरीला वाण बना दिया है।

(14)

अन्तःपुर की सब स्त्रियों की आसक्ति से मेरा मन हट गया है, अब तो मेरे प्रेम का स्थान केवल एक सुन्दर नेत्र वाली मालविका ही है।

तृतीयोऽङ्कः।

(1)

प्रिया के आलिङ्गन-सुख न मिलने पर शरीर कृश हो सकता है, 'उस मालविका के दर्शन क्षणभर के लिये भी नहीं होते' इस विचार से आँखें आँसू बहा सकती हैं, किन्तु हे हृदय ! तू तो उस मृगलोचनी से कभी जुदा नहीं हुआ। फिर अनुत्तम आनन्द होने पर दुःख को क्यों अनुभव करता है।

(2)

कहाँ तो हृदय को व्यथित करने वाली पीड़ा और कहाँ तेरा विश्वास के योग्य शस्त्र (पुष्प बाण होने के कारण हानि का इससे डर नहीं) हे कामदेव ! जो कोमल कहलाता हुआ कठोर है वह सब तुम में दिखाई देता है।

(3)

(इरावती) की उचित प्रार्थना को भी स्वीकार न करना अच्छा है क्योंकि संसार में ईर्ष्या और कोप के कारण बहुत से देखे जाते हैं। अभिमानिनी स्त्रियों के लिये प्रेम रहित उपचार विधि (खुशामद) चाहे पहिले से भी अधिक हो, अच्छी नहीं।

(4)

मस्त कोकिलों के मीठे कूजन द्वारा कामदेव की पीड़ा सहने योग्य है वा नहीं, इस बात को मानों दयावश पूछते हुए वसन्त ने मेरे शरीर पर

आमों के बौर की सुगन्ध वाला दक्षिण वायु कोमल स्पर्श वाली हथेली की तरह चला दिया है ।

(5)

लाल अशोक पुष्प की कान्ति बिम्ब के समान अधर पर लगे हुए अलक्तक रस से बढ़ कर दिखाई देती है, नीले, सफ़ेद और लाल कुरबक ने "विशेषक" को मात कर दिया है। भ्रमर रूपी अंजन से युक्त तिलक फूल टीके से (जो माथे पर लगाया जाता है) भी बढ़ गये हैं। वसन्त की शोभा स्त्रियों की मुख-श्रृङ्गार-विधि का मानों तिरस्कार कर रही है ।

(6)

जैसे एक प्यासा पथिक सारसों के शब्द से वृक्षों में छिपी हुई नदी को समीप जान कर प्रसन्न होता है उसी प्रकार हे विदूषक ! तुझ से प्यारी मालविका का समीप आना जान कर मेरा व्याकुल हृदय प्रसन्न हो गया है।

(7)

जिस के नितम्ब भारी हैं, कमर पतली है, स्तन उठे हुए हैं, आँखे बड़ी बड़ी हैं—ऐसी मेरी प्राण रूप वस्तु इधर आरही है ।

(8)

यह मालविका सरकण्डे (एक प्रकार की घास) की तरह पीले गालवाली और थोड़े आभूषणों वाली वसन्त के कारण पके हुए पत्तों वाली और थोड़े पुष्पों वाली कुन्द लता की तरह प्रतीत होती है ।

(9)

कुरबक पुष्पों की रज (धूलि) को धारण करने वाला, और नई कोंपलों के फूटने के कारण जल कणों वाला मलय पर्वत का वायु बिना कारण भी मन की उत्कण्ठा को उत्पन्न कर देता है ।

(10)

तुम अपनी उत्सुकता के कारण को प्रकट नहीं करते हो,और केवल तर्क से नित्य ही ठीक बात जानी नहीं जा सकती, फिर भी हे सुन्दर जंघा वाली प्यारी ! तुम्हारे इन सब विलापों का लक्ष्य मैं अपने आपको ही समझता हूँ।

(11)

हे मित्र ! प्रिया के चरणों में लगी हुई गीले रंग की रेखा को देखो जो कि महादेव से जलाये हुए कामदेव रूपी वृक्ष की पहली निकली हुई पत्ती सी दिखाई देती है।

(12)

यह युवती नये पत्ते के सदृश रंग वाले और नाखूनों की चमक से चमकते हुए अपने पैर के अग्रभाग से अशोक और प्रियतम—दोनों को ही ठुकरा सकती है। अशोक को इस लिये कि वह दोहद की अपेक्षा करता हुआ खिला नहीं, और नत-मस्तक प्रियतम को इस लिये कि उसने अभी हाल में ही अपराध किया है।

(13)

इस मालविका के गीले अलक्तक वाले चरण को मुख की हवा से सुखाने के लिये मुझे सेवा का बहुत अच्छा अवसर प्राप्त हुआ है।

(14)

भाव जान लेने के बाद कहे हुए और स्वीकार न करने पर ठीक उत्तर देने वाले वाक्य द्वारा इस मालविका को अपने कहने में स्थिर कर दिया है। सच है कामी पुरुषों के प्राण दूतियों के आधीन होते हैं।

(15)

एक को तो बिल्कुल इच्छा न हो और दूसरा अति उत्कण्ठित हो, इन दोनों का यदि समागम हो भी जाय तो मुझे उससे प्रसन्नता नहीं, किन्तु समान प्रेम वाले और परस्पर प्राप्ति में निराशा हुओं का यदि शरीर भी नष्ट हो जाय तो वह उससे (पूर्वोक्त समागम से) अच्छा है।

(16)

यह मालविका इस अशोक वृक्ष से कान में लगाने के लिये पत्ती लेकर इस वृक्ष पर अपना पैर लगा रही है। इन दोनों की ठीक अदला बदली देखकर मैं अपने आपको वञ्चित समझता हूँ।

(17)

पतली कमर वाली मालविका के बजते हुए नूपुरों से (एक तरह का पैरों का ज़ेवर) शब्दायमान और नये कमल के सदृश कोमल चरण से सम्मानित होने पर भी हे अशोक वृक्ष यदि तुम पुष्पों से सम्पन्न नहीं होते तो दूसरे विलासी प्रेमी पुरुषों की तरह तुम्हारी चाहना व्यर्थ है।

(18)

हे सुन्दर जंघा वाली कामिनी मालविका ! अशोक वृक्ष के कठोर स्कन्ध को ठुकराने से तेरे नये पत्ते के सदृश कोमल बायें चरण को कष्ट तो नहीं हुआ ?

(19)

इस जन ने बहुत देर से प्रसन्नता रूपी पुष्प नहीं धारण किया, इस लिये स्पर्श रूपी अमृत से इस जन की, जिसकी अन्यत्र रुचि नहीं, कामना को पूरी करदे।

(20)

हे प्रिये ! मुझ परिचित के लिये "शठ" (धूर्त) यह अवज्ञा हो, (अर्थात् मुझे इस तिरस्कार का कुछ दुःख नहीं)। हे चण्डि तुम से पैरों में पड़ी हुई मेखला ने भी प्रार्थना की है किन्तु तुम क्रोध को नहीं छोड़ती। (यह क्या बात है) ?

(21)

जैसे बादलों की पंक्ति बिजली की रेखा से विन्ध्याचल पहाड़ को मारती है। उसी प्रकार यह आँसू बहाती हुई और क्रोध से पूर्ण इरावती उपेक्षा के कारण नितम्बों से गिरी हुई सोने की मेखला से मुझे बड़े वेग से मारने के लिये तैयार हुई है।

(22)

हे घुंघुरू वाले बालों वाली इरावती तू मुझ अपराधी के लिये अपने निश्चित किये हुए दण्ड को क्यों नहीं देती; एक तरफ़ तो तू अपने विलास को बढ़ा रही है, दूसरी तरफ़ क्रोध कर रही है।

(23)

मैं, जिसका मन मालविका ने हर लिया है, चरण-वन्दना के उल्लंघन को अपना उपकार समझता हूँ, क्योंकि प्रेम वाली और क्रोध से भरी इरावती की उपेक्षा इसी प्रकार की जा सकती थी।

चतुर्थोऽङ्कः

(1)

कानों से उस (मालविका) के विषय में सुनकर आशा से जिसकी जड़ जम गई है, साक्षात्कार होने पर जिस में प्रेमाङ्कुर निकल आये हैं और जो हाथ के छूने से स्पष्ट रोमाञ्च के कारण मुकुलित सा प्रतीत होता है, वह कामदेव रूपी वृक्ष मुझ विरह-व्याकुल को, फल का चखने वाला बनाये।

(2)

फूले हुए आम के वृक्ष पर साथ साथ बैठने वाली भौंरी और मीठे

स्वरवाली कोयल को तेज़ आंधी वाली असमय की वर्षा के कारण वृक्ष के खुलार में जाना पड़ा।

(3)

हे मधुर भाषिणि मालविका ! मुझ को और सोने की पीठिका (पीढ़ी) पर रक्खे हुए अपने चरण को जिसमें दर्द होरहा है और जो बिछुए (नूपुर) के वियोग को नहीं सह सकता, कष्ट देना उचित नहीं।

(4)

सांप से काटे हुए की जान बचाने के ये उपाय हैं—या तो डंग के स्थान को काट दे या जलादे या उस से खून निकाल दे।

(5)

इष्ट की प्राप्ति के निमित्त सर्वथा साध्य उपाय को भी सिद्धि के विषय में सन्देह वाला मानकर मेरा डरपोक मन आशंकित है।

(6)

मित्रजन बुद्धि की महिमा से ही प्रयोजन-सिद्धि को नहीं देख पाते, बल्कि प्रेम के कारण भी कार्य सिद्धि का सूक्ष्म मार्ग जाना जाता है।

(7)

सूर्य के उदय और अस्त होने पर जो अवस्थायें कमल की होती हैं वे दोनों ही अवस्थायें सुन्दरी के मुख ने धारण की हैं।

(8)

प्रथम समागम (मेल) पर विशाल नेत्र वाली स्त्रियां अपने प्रियों के रूप को पूर्णतया निहारना चाहती हैं किन्तु (लज्जावश) उनकी आंखें अपने प्रियों पर पूरी तरह नहीं पड़तीं।

(9)

भौंओं के टेढ़े होने से जिस का तिलक विकृत है, जिस का नीचे का होंठ काँप रहा है ऐसे मुख को इधर फेरती हुई मालविका ने कान्त के अपराध से उत्पन्न हुए क्रोध के विषय में आचार्य की सुन्दर अभिनय की शिक्षा को मानों दिखला दिया है।

(10)

हे नीले कमल जैसे नेत्रों वाली ! चित्र में दिखाई गई चेष्टा को देख कर तू मुझ से क्यों नाराज़ होती है। केवल तेरा अनन्य दास मैं तेरे सामने ही खड़ा हूँ।

(11)

हे मित्र ! इस मालविका के प्रति काम-पीड़ा से सताया हुआ मेरा मन इस प्रकार के कपट समागम से कैसे विश्वस्त हो सकता है क्योंकि तेरी सखी स्वप्न में आंखों के सामने खड़ी होकर भी क्षण में ही छिप जाती है, भुजाओं के बीच में आकर भी एकदम सरक जाती है।

(12)

उत्तर से क्या काम, काम रूपी अग्नि के समक्ष में ही मैंने अपने आपको तेरी सखी के लिये अर्पण कर दिया है। एकान्त में सेवा करने वाले मेरी आप सेवा न करें।

(13)

हे सुन्दरी ! मैं बहुत दिनों से तेरे प्रेम का प्यासा हूँ, अब तो समागम के डर को छोड़ दे। अब जब कि मैं आम बन गया हूँ तू मेरे प्रति माधवी लता बन जा।

(14)

हे बिम्ब के समान लाल होंठ वाली ! दाक्षिण्य (Courtesy) तो प्रेमियों के कुल की रीति है। हे दीर्घाक्षि मेरे प्राण तेरी प्राप्ति की आशा पर ही निर्भर हैं।

(15)

काँपती हुई मालविका नीवी के खोलने में चंचल उंगुली वाले मेरे हाथ को रोक लेती है। जबरदस्ती आलिङ्गन करने पर अपने हाथों से स्तनों को ढक लेती है, चुम्बन करने के लिये जब मैं उस के घने पलकों वाली आंखों युक्त मुख को उठाता हूँ तो वह इसे फेर लेती है। (इस प्रकार) बहाने से भी वह मेरी इच्छा-पूर्ति के सुख को देती ही है।

(16)

हे सुन्दर शरीर वाली ! बिना कारण तेरा मुख गुस्से वाला कब हुआ है ? तू ही बता समय के न होने पर ग्रहण के कारण मलिन चन्द्रमा वाली रात्रि कैसे संभव है।

(17)

उत्सव के दिनों में अपराधी सेवक भी बन्ध (कैद) के योग्य नहीं इसी विचार से मैंने दोनों को छोड़ दिया था, अब वे दोनों मुझे प्रणाम करने आयी हैं।

पञ्चमोऽङ्कः

(1)

कोयल के मीठे स्वर में आनन्द मनाने वाले हे राजन् तू शरीरधारी कामदेव की तरह विदिशा के किनारे उद्यानों (बागों) में वसन्त ऋतु को बिताता है। हे उत्तम पदार्थों के देने वाले! तू बड़ा बलवान् है, विजय के हाथियों के आलान (बन्धस्तम्भ) का काम देने वाले वरदा के किनारे के वृक्षों के साथ ही तेरा शत्रु झुक गया है।

(2)

हे देवोपम महाराज! विद्वान् कवियों से वीर रस के प्रेम के कारण श्लोकों में गाया हुआ, सेना चक्र से विदर्भराज की लक्ष्मी को छीनने वाले आपका चरित तथा अर्गल के समान लम्बी भुजाओं से रुक्मिणी को बलात्कार हरने वाले भगवान् वासुदेव का चरित, विदर्भ राजाओं को लाँघ कर विराजमान है।

(3)

प्यारी मालविका के समागम को मुश्किल समझकर और सेना के द्वारा विदर्भ देश के राजा को झुका हुआ सुनकर धूप में वर्षा-जल की धारा से ताड़ित किये कमल की तरह मेरा मन कभी दुःखी होता है कभी सुखी।

(4)

वसन्त ऋतु की ढलती हुई जवानी जिस में कुरबक फूल सामने बिखरे हुए दिखाई देते हैं, और जिसमें फलों के गुच्छों की वजह से आम के वृक्ष टूट रहे हैं, चित्त को प्रसन्न करती है।

(5)

उन सब अशोक वृक्षों के फूल जिन्होंने पहले (अपने फूलों से) वसन्त ऋतु की समृद्धि को सूचित किया था, इस अशोक वृक्ष में जिसका दोहद संस्कार हो चुका है, मानों बदल कर आगये हैं।

(6)

नरेन्द्र लक्ष्मी से सेवित पृथ्वी की तरह यह रानी कमल सदृश बड़े हाथों वाली मालविका के साथ विनय के कारण मुझे प्रणाम करने उठती है।

(7)

छोटे रेशमी वस्त्र धारण करने वाली (यह) मालविका बहुत से आभू-

षणों के कारण ऐसी शोभायमान दिखाई दे रही है जैसे चैत्र मास की रात जिस में चाँद निकलने को है, नक्षत्र गणों से शोभित होती है।

(8)

इस अशोक वृक्ष को, जो कि वसन्त लक्ष्मी की अवज्ञा करता हुआ भी अपने पुष्पों से तेरे प्रयत्न के प्रति आदर दिखाता है, अवश्य ही देवी को ऐसे सत्कारों का पात्र बनाना चाहिये।

(9)

मैं और मेरी प्यारी मालविका चकवा चकवी की तरह हैं। रानी धारिणी जो हमारे संयोग की इजाज़त नहीं देती, हमारे मध्य में रात के समान है।

(10)

बगलों में तरकस बाँधे हुई, कानों तक लटकने वाले मोर की पूँछ के बने हुए कलाप को धारण करती हुई, हाथ में धनुष लिये हुई और शोर करती हुई, आक्रमण में कठिनता से रोके जाने वाली विरोधियों की सेना (एकदम) दिखाई दी।

(11)

अपने स्वामी का भक्त सुमति, आपत्ति में शत्रुओं के तिरस्कार से डरी हुई इस मालविका को बचाने की इच्छा करता हुआ अपने प्यारे प्राणों को देकर उऋण होगया

(12)

देवी कहलाने योग्य मालविका से दासी का काम लिया जाता है, मानो स्नान करने के वस्त्र की जगह रेशम से काम लिया जा रहा है।

(13)

रात और दिन को पृथक् करने वाले सूर्य और चन्द्रमा की तरह वे दोनों (यज्ञसेन, माधवसेन) वरदा नदी के उत्तर और दक्षिण तीर वाली भूमि को बाँटकर शासन करें।

(14)

दो हिस्सों में बंटी हुई राज्यलक्ष्मी को धारण करते हुए वे दो राजा परस्पर रोक के कारण मनोमालिन्य से रहित तेरे कहने में इस प्रकार रहेंगे जैसे धुरा को धारण करते हुए रथ के घोड़े सारथी के कहने में ठहरते हैं।

(15)

धनुर्धारी वसुमित्र ने शत्रुओं को हराकर बलात्कार (जबरदस्ती) से हरे गये मेरे अच्छे घोड़े को लौटा लिया।

(16)

हे देवि ! तेरे स्वामी ने तुझे वीरों की प्रशस्त भार्याओं की पहली पंक्ति में बिठा दिया है। (वीर) पुत्र उत्पन्न करने के कारण तेरा नाम "वीरसू" होगया है।

(17)

इतने मात्र वीर कर्म से यह राजकुमार हमारे चित्त में विस्मय नहीं उत्पन्न करता। क्योंकि जल को जलाने वाली अग्नि के जनक और्व ऋषि की तरह जिस के आप, जिन पर कोई आक्रमण नहीं कर सकता, पिता हैं।

(18)

हे कल्याणि ! खान से उत्पन्न हुए हुए भी रत्न बिना संस्कार के स्वर्ण के साथ संयोग नहीं पा सकते।

(19)

जिस प्रकार समुद्र में गिरने वाली नदियां दूसरी नदियों के पानी को भी समुद्र में पहुँचा देती हैं उसी प्रकार अपने पति की प्यारी सती स्त्रियां प्रतिपक्ष के द्वारा भी अपने पति की सेवा करती हैं।

(20)

हे देवि ! तुम सदा मेरे साथ प्रसन्न रहती हुई अनुकूल हो, बस यही मेरा हृदय चाहता है, और अग्निमित्र के रक्षक होने पर प्रजाओं की 'ईति-विनाश' आदि इच्छायें तो पूर्ण होंगी ही।

Appendix B.

CHOICE EXPRESSIONS.

आकृतिविशेषेष्वादरः पदं करोति ।	P.	5.
कामं खलु सर्वस्यापि कुलविद्या बहुमता ।	P.	5.
अहो दुरासदो राजमहिमा ।	P.	12.
पत्तने सति ग्रामे रत्नपरीक्षा ।	P.	15.
प्रयोगप्रधानं हि नाट्यशास्त्रम् ।	P.	15.
विनेतुरद्रव्यपरिग्रहोऽपि बुद्धिलाघवं प्रकाशयति ।	P.	17.
अपरिनिष्ठितस्योपदेशस्यान्याय्यं प्रकाशनम् ।	P.	18.
सर्वज्ञस्याप्येकाकिनो निर्णयाभ्युपगमो दोषाय ।	P.	18.
सुशिक्षितोऽपि सर्व उपदेशदर्शने न निपुणो भवति ।	P.	19.
प्रभवत्याचार्यः शिष्यजनस्य ।	P.	19.
उपस्थितं नयनमधु संनिहितमक्षिकं च ।	P.	22.
अहो सर्वस्थानानवद्यता रूपविशेषस्य ।	P.	23.
अहो सर्वास्ववस्थासु चारुता शोभान्तरं पुष्यति ।	P.	25.
मया नाम मुग्धचातकेनेव शुष्कघनगर्जिते ऽन्तरिक्षे जलपानमिष्टम् ।	P.	28.
पण्डितसंतोषप्रत्यया ननु मूढा जातिः ।	P.	28.
उचितवेलातिक्रमे चिकित्सका दोषमुदाहरन्ति ।	P.	30.
निसर्गनिपुणाः स्त्रियः ।	P.	36.
न हि कमलिनीं दृष्ट्वा ग्राहमवेक्षते मतङ्गजः ।	P.	41.
मदः किल स्त्रीजनस्य विशेषमण्डनम् ।	P.	44.
चूताङ्कुरं विचिन्वत्योः पिपीलिकाभिर्दष्टम् ।	P.	45.
अनुरागोऽनुरागेण प्रत्येष्टव्यः (परीक्षितव्यः) ।	P.	48.
भ्रमरसंबाध इति वसन्तावतारसर्वस्वं किं न चूतप्रसवोऽवतंसयितव्यः	P.	49.
अहो अविश्वसनीयाः पुरुषाः ।	P.	54.
कर्मगृहीतेन कुम्भीलकेन संधिच्छेदे शिक्षितोऽस्मीति वक्तव्यं भवति ।	P.	54.
न शोभते प्रणयिनि जने निरपेक्षता ।	P.	55.
दंशच्छेदः पूर्वकर्म ।	P.	63.
अहो कुम्भीलकैः कामुकैश्च परिहरणीया खलु चन्द्रिका ।	P.	67.
कुतूहलवानपि निसर्गशालीनः स्त्रीजनः ।	P.	69.
रमणीयः खलु नवाङ्गनानां मदनविषयव्यापारः ।	P.	74.
विपणिगत इव बलीवर्द आसीन एव निद्रायते ।	P.	76.

किं नु खलु दर्दुरा व्याहरन्तीति देवः पृथिवीं विस्मरति ।	P. 78.
बन्धनभ्रष्टो गृहकपोतः चिल्लाया मुखे पतितः ।	P. 79.
कातरो बालभावः ।	P. 80.
कष्टः खलु संनिधिवियोगः ।	P. 89.
आगामि सुखं दुःखं वा हृदयसमवस्था कथयति ।	P. 90.
चन्दनं खलु मया पादुकोपभोगेन दूषितम् ।	P. 91.
अहो परिभवोपहारिणो विनिपाताः ।	P. 94.
सर्वोऽपि नववरो लज्जातुरो भवति ।	P. 99.
पुराणमित्येव न साधु सर्वं न चापि काव्यं नवमित्यवद्यम् । सन्तः परीक्ष्यान्यतरद्भजन्ते मूढः परप्रत्ययनेयबुद्धिः ॥	P. 2.
नाट्यं भिन्नरुचेर्जनस्य बहुधाप्येकं समाराधनम् ।	P. 6.
पात्रविशेषे न्यस्तं गुणान्तरं व्रजति शिल्पमाधातुः । जलमिव समुद्रशुक्तौ मुक्ताफलतां पयोदस्य ॥	P. 7.
अर्थं सप्रतिबन्धं प्रभुरधिगन्तुं सहायवानेव । दृश्यं तमसि न पश्यति दीपेन विना सचक्षुरपि ॥	P. 11.
श्लिष्टा क्रिया कस्यचिदात्मसंस्था संक्रान्तिरन्यस्य विशेषयुक्ता । यस्योभयं साधु स शिक्षकाणां धुरि प्रतिष्ठापयितव्य एव ॥	P. 16.
लब्धास्पदोऽस्मीति विवादभीरोस्तितिक्षमाणस्य परेण निन्दाम् । यस्यागमः केवलजीविकायै त ज्ञानपण्यं वणिजं वदन्ति ॥	P. 17.
प्रभवन्त्योऽपि हि भर्तृषु कारणकोपाः कुटुम्बिन्यः ।	P. 18.
प्रायः समानविद्याः परस्परयशःपुरोभागाः ।	P. 20.
मन्दोऽप्यमन्दतामेति संसर्गेण विपश्चितः । पङ्कच्छिदः फलस्येव निकषेणाविलं पयः ॥	P. 26.
उपदेशं विदुः शुद्धं सन्तस्तमुपदेशिनः । श्यामायते न विद्वत्सु (युष्मासु) यः काञ्चनमिवाग्निषु ॥	P. 27.
छेदो दंशस्य दाहो वा क्षतेर्वा रक्तमोक्षणम् । एतानि दष्टमात्राणामायुष्याः प्रतिपत्तयः ॥	P. 63.
न हि बुद्धिगुणेनैव सुहृदामर्थदर्शनम् । कार्यसिद्धिपथः सूक्ष्मः स्नेहेनाप्युपलभ्यते ॥	P. 67.
न च प्रियेष्वायतलोचनानां समग्रपातीनि विलोचनानि ।	P. 69.
अप्याकरसमुत्पन्ना मणिजातिरसंस्कृता । जातरूपेण कल्याणि न हि संयोगमर्हति ॥	P. 100.

APPENDIX C

Prefixes.

The study of prefixes in Sanskrit is, as elsewhere, absorbingly interesting. Nothing adds more to the grace of language than the appropriate use of prepositional verbs. If a student has learnt the use of prefixes he would be able to express himself beautifully, though his knowledge of the roots be limited.

The grammarians hold that roots have many meanings. Meanings that are assigned to them in the lists are only illustrative and not exhaustive. Hence the function of the prefixes is only to bring out a sense already latent in a root; viz., they have no independent meaning of their own. But this philosophical abstraction of the grammarians has little practical value. The view that appeals to, and finds favour with, the average student of Sanskrit Grammar is the one expressed in couplets such as—

धात्वर्थं बाधते कश्चित्कश्चित्तमनुवर्तते ।
तमेव विशिनष्ट्यन्य उपसर्गवृत्तिस्त्रिधा ॥१॥
उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्र नीयते ।
प्रहाराहारसंहारविहारपरिहारवत् ॥२॥

A prefix sets aside the assigned meaning of a root, another is subservient to it, still another modifies the same.

The meaning of a root is changed irresistibly by the addition of a prefix. For instance, √हृ means to take, प्र-हृ to strike, आ-हृ to bring, fetch, सम्-हृ to withdraw, dissolve, cut short, etc., वि-हृ to walk and परि-हृ to avoid.

To illustrate the use of prefixes we cannot do better than draw upon the present text, which the student is expected to go through carefully. We give below both the roots and the prefixes in an alphabetical order:—

√अर्थ् to beg.

प्र—अर्थ् to pray for; अनातुरो भूत्वा कार्यसिद्धिं प्रार्थयमानो मे रोचसे p. 31.

to attack; स (अश्वः)···अश्वानीकेन यवनानां प्रार्थितः p.97.

प्रति—अर्थ् to oppose; न खलु विजयप्रत्यर्थिनी अहमाचार्यस्य p. 20.

सम्—अर्थ् to think,
to believe; इरावतीमिवादूरे समर्थये p. 41.

√आस् to sit.

अधि—आस् to occupy,
to assume;···भगवत्या प्राश्निकपदमध्यासितव्यम् p. 15.

अनु—आस् to wait upon; मन्त्रिणा लेखहस्तेनान्वास्यमानो राजा p. 8.

उद्—आस् to be indifferent; किं भवानुदासीन इव p. 71.

√इष् to go.

अनु—इष् to look for; मधुकरिकामन्विष्यामि p. 32.

√इष् to desire.

प्रति—इष् to receive, अनुरागोऽनुरागेण प्रत्येष्टव्यः p. 48.
to accept; इदमार्यपुत्रः···पारितोषिकं प्रतीच्छतु p. 99.

√ईक्ष् to see.

अव—ईक्ष् to care for,
to take notice of; न हि कमलिनीं दृष्ट्वा ग्राहमवेक्षते मतङ्गजः p.41.

उप—ईक्ष् to ignore; एवं हि प्रणयवती सा शक्यमुपेक्षितुं कुपिता p.57.

√कम्प् to tremble.

अनु—कम्प् to take pity on,
to commiserate; अहो दैवस्यानुकम्पनीया मालविका p. 82.

√कृ to do.

अनु—कृ to imitate; अयमुत्कण्ठिताया ममानुकरोत्यशोकः p. 40.
कलभेन खलु यूथपतिरनुकृतः p. 97.

तिरस्—कृ to conceal; द्वारपिधानमिव धृतेर्मन्ये तस्यास्तिरस्करणम् p.29.

पुरस्—कृ to place before, make one's leader; उपस्थिता पण्डितकौशिकीं पुरस्कृत्य देवी p. 14.
to give precedence,
to honour; वयोवृद्धत्वाद्गणदासः पुरस्कारमर्हति p. 22.

It may, however, be noted here that both तिरस् and पुरस् are not technically prefixes or prepositions.

√क्रम् to pace.

अति—क्रम् to leave aside, to leave out of account; भाससौमिल्लकविपुत्रादीनां प्रबन्धानतिक्रम्य वर्तमानकवेः कालिदासस्य क्रियायां कथं बहुमानः p.2.
to pass; समीपेनापि अतिक्रामन्तीतो दृष्टिं न ददासि p. 3.
to surpass; अतिक्रान्तामिवेरावतीं पश्यामि p. 7.
to pass (said of time); अतिक्रान्तं खलु भगवती कथयति p. 93.

अप—क्रम् to be off, to remove; तद्वयं शीघ्रमपक्रमामः p. 57.

आ—क्रम् to surpass, to supersede; आक्रान्ता तिलकक्रिया च तिलकैर्लग्नद्विरेफाञ्जनैः p.38.
to encompass; आतपाक्रान्तोऽयमुद्देशः p. 65.
to seize, to overcome; तत्रभवतीरावती रुजाक्रान्तचरणां देवीं सुखं प्रष्टुमागता p. 59.

उप—क्रम् to begin; साधु वयस्य निपुणमुपक्रान्तम् p. 11.
अप्यत्र कस्यचिदुपक्रमस्य (=उपायस्य) गतिः स्यात् p. 60.

निस्—क्रम् to go out; इति निष्क्रान्तः सह वयस्येन p. 57.

परि—क्रम् to walk round; उभे परिक्रामतः p. 75.

सम्—क्रम् to pass (to another person or place) used intransitively; निर्वृत्तदोहदेस्मिन् संक्रान्तानीव कुसुमानि p.87.
(in the causal sense with or without णिच्) to transmit, to impart; सङ्क्रान्तिरन्यस्य विशेषयुक्ता p. 16.

√क्षिप् to throw.

अधि—क्षिप् to insult, to revile; सोऽहममुना हरदत्तेन अयं मे न पादरजसापि तुल्य इत्यधिक्षिप्तः p.13.

उप—क्षिप् to begin; तस्मिन्साधनीये कृत उपक्षेपः p. 35.

to entrust, to assign; चरणानुरूपः खलु तत्रभवत्या अधिकार उपक्षिप्तः p.43.

to throw up, to erect; उपक्षिप्तो मया तपनीयाशोकस्य वेदिकाबन्धः p. 82.

नि—क्षिप् to apply, to deposit; सखि एकस्य ते चरणस्यावसितो रागनिक्षेपः p. 47

परि—क्षिप् to surround; इमं प्रियङ्गुलतापरिक्षिप्तमशोकशिलापट्टकमावामपि प्रविशावः p. 45.

सम्—क्षिप् to contract; संक्षिप्तं निबिडोन्नतस्तनमुरः p. 23.

√ख्या (चक्ष्) to say, to tell.

प्रति—आ-ख्या to reject (as being inferior), hence to excel; प्रत्याख्यातविशेषकं कुरबकम् p. 37.

,, ,, ,, to refuse to acknowledge, to deny; प्रत्याख्याने दत्तयुक्तोत्तरेण p. 49.

√गम् to go.

अधि—गम् to get at, to obtain; अर्थं सप्रतिबन्धं प्रभुरधिगन्तुं सहायवानेव p. 11.

अनु—गम् to follow closely, to accompany; किसलयपुटभेदशीकरानुगतः(मलयवातः) p.41.

अव—गम् to know; कुत इदानीमवगतम् p. 44.

माधवसेनसचिवं सुमतिं ममाग्रजमवगच्छ p. 92.

उद्—गम् to come up; व्यक्तरोमोद्गमत्वात् p. 58.

प्रति—उद्-गम् to go forth to meet; समुद्रगृहे सखीसहितां मालविकां स्थापयित्वा भवन्तमुद्गतोस्मि p. 67.

√ग्रह् to take, to seize.

अनु—ग्रह् to favour, अनुगृहीतोऽस्मि p. 29.
to oblige; तद्दर्शनेनानुग्रहमिच्छामि p. 65.

अव—ग्रह् to check; परस्परावग्रहनिर्विकारौ p. 96.

सम्—ग्रह् to control; धुरं रथाश्वाविव संग्रहीतुः p. 96.

√चर् to go, to graze.

आ—चर् to practise; आचारपुष्पग्रहणकारणात् p. 62.

उप—चर् to treat with courtesy, to show (formal) उपचारविधिर्मनस्विनीनाम् p. 36.
respect to; उपचारानन्तरमेकासनोपविष्टेन p. 4.

परि—चर् to serve; इरावत्याः परिचारिका p. 67.

√चि to collect, to pile up.

वि—चि to seek; चूताङ्कुरं विचिन्वत्योः पिपीलिकाभिर्दष्टम् p. 45.

√छिद् to cut.

परि—छिद् to determine; मध्यस्था भगवती नौ गुणदोषतः परिच्छेत्तुमर्हति p.15.

√ज्ञा to know.

अनु—ज्ञा to permit; तेन हि पुनरनुजानातु मामार्यः p. 8.
to agree to; निपुणिकेऽवश्यं तस्याः सन्देशमनुज्ञास्यत्यार्यपुत्रः p. 101.

प्रति—ज्ञा to propose; समर्थं प्रतिज्ञातम् p. 13.

√ज्ञाप् (Causative of ज्ञा) to convey, to inform.

आ—ज्ञाप् to order; दण्डचक्रमाज्ञापय p. 9.

वि—ज्ञाप् to state (respectfully); एष पुनरमात्यो वाहतको विज्ञापयति p. 65.

सम्—ज्ञाप् to bring to consciousness; अयमेनां संज्ञापयामि p. 80.

√तॄ to swim, to cross.

अव—तॄ to descend; अवतरतः सिद्धिपथम् p. 21.

√दिश् to utter.

आ—दिश् to point out,
to lead; जयसेने प्रवातशयनमार्गमादेशय p. 61.

„ „ to prophesy; सिद्धादेशेन साधुना मत्समक्षमादिष्टा p. 94.

„ „ to tell,
to order; पूज्येनाहमादिष्टः p. 8.

उप—दिश् to instruct,
to teach; यद्यत्प्रयोगविषये भाविकमुपदिश्यते p. 6.

सम्—दिश् to send word,
to give a
message; श्राविता च तमर्थं यो भवता संदिष्टः p. 34.

√धा to place.

अति—आ-धा to afflict,
to agonize; अत्याहितम् (a calamity) p. 76.

अपि—धा to shut; द्वारपिधानमिव धृतेः p. 29.

N. B. Here the 'अ' of अपि is optionally dropped.

अव—धा to attend to; अवहितो देवः श्रोतुमर्हति p. 13.

सम्—नि-धा to be present, to be by
the side of; कष्टः खलु संनिधिवियोगः p. 89.
ईदृशेन व्यापारेणासंनिहितापि सा कथं भर्त्रा दृष्टा p. 4.

√ध्यै to think of, to meditate upon.

नि—ध्यै to look intently at; अङ्गुलीयकं स्निग्धं निध्यायन्ती p. 3.

√नम् to bow, to bend.

उप—नम् to fall to the
lot of; वयस्य इयं खलु सीधुपानोद्वेजितस्य मत्स्यण्डिकोपनता p. 39.

परि—नम् to ripen; माधवपरिणतपत्रा p. 40.
to take effect,
to fructify; आदेशं...परिणमन्तमवेक्ष्य p. 95.

√नी to lead, to carry.

अनु—नी to conciliate; मम वचनेन इरावतीमनुनय p. 98.

,, ,, to apologize; अनुनयसज्ज इदानीं भव p. 70.

अप—नी to remove; गूढमपनीतैषा p. 91.

अभि—नी to gesticulate; वचनमभिनयन्त्या p. 25.

अभि—वि-नी to instruct; कस्यां कलायामभिविनीते भवत्यौ p. 90.

उप—नी to bring near; कौशेयपत्त्रोर्णमुपनय p. 100.

,, ,, to approach; एष स चिरदृष्टः कथं पुनरुपनेतव्यः p. 24.

वि—नी to teach, to discipline; विनेतुरद्रव्यपरिग्रहो बुद्धिलाघवं प्रकाशयति p. 17.

वि—अप-नी to dispel; व्यपनयतु स वः तामसीं वृत्तिमीशः p. 1.

√नुद् to impel, to drive.

वि—नुद् to amuse; यावद्...आत्मानं विनोदयामि p. 40.

√पत् to move.

प्र—नि-पत् to bow (at the feet); प्रणिपतितुं मामुपगते च p. 79.
मन्ये...तस्याः प्रणिपातलङ्घनं सेवाम् p. 57.

√पद् to go.

प्रति—पद् to come, to arrive; प्रतिपन्नः प्रथमतरः सम्प्रति सेवावकाशो मे p. 47.

,, ,, to act (to remedy); एतानि दष्टमात्राणामायुष्याः प्रतिपत्तयः p. 63.
वयस्य का प्रतिपत्तिः (course of action) अत्र p. 54.

,, ,, to know, to be informed; जयसेने कर्मसिद्धावाशु प्रतिपत्तिम् (news) आनय p. 65.

,, ,, to agree to; किं प्रतिपद्यते वैदर्भः p. 8.

,, ,, (causative) to give away; इच्छामि...मालविकामार्यपुत्राय प्रतिपादयितुम् p. 99.

सम्—पद् to be fulfilled; सम्पद्यते न खलु गोप्तरि नाग्निमित्रे p. 102.

सम्—पद् to be furnished with; अशोक यदि सद्य एव कुसुमैर्न सम्पत्स्यसे p.51.

√पाल् to protect.

प्रति—पाल् to wait for; गोतम कथं नु ते सखी मां प्रतिपालयति p. 68.

√बन्ध् to bind.

अनु—बन्ध् to importune; ततस्तयाऽनुबध्यमानया p. 59.

निर्—बन्ध् to insist; अत एव मे निर्बन्धः p. 18.

प्रति—बन्ध् to obstruct, to hinder; अर्थं सप्रतिबन्धम् p. 11.

√भू to be.

अनु—भू to experience; पातालवासं नागकन्यके इवानुभवतः p. 60.

परि—भू to defeat, to overpower; देव न मां समानविद्यतया परिभवनीयमवगन्तुमर्हसि p. 16.

„ „ to humiliate; अहो परिभवोपहारिणो विनिपाताः p. 94.

प्र—भू to dominate, to have control over; प्रभवन्त्योपि हि भर्तृषु कारणकोपाः कुटुम्बिन्यः p.18. प्रभवत्याचार्यः शिष्यजनस्य p. 19.

„ „ to originate from; यस्याप्रधृष्यः प्रभवस्त्वमुच्चैः p. 98.

वि—भू (causative) to infer, to recognize; आर्यकौशिकी दुःखेन विभाव्यते p. 92.

सम्—भू (causative) to imagine; एनामनूनवस्तुकां संभावयामि p. 7.

„ „ to honour, to regard; महती खल्वस्याः संभावना p. 46.

„ „ to honour by a visit; अहमेनां संभावयामि p. 67.

√मन् to think.

अनु—मन् to permit, to agree to; द्वारे नियुक्तपुरुषानुमतप्रवेशः p. 12.

√मृश् to touch.

परा—मृश् to attack; मदनव्याधिना परामृष्टः p.40.

परा—मृश् to think of
(mentally); निःश्वस्य सपरामर्शम् p. 60.

वि—मृश् to test,
to examine; तदत्रभवान् इमं मां च शास्त्रे प्रयोगे च विमृशतु p.13

√युज् to unite.

नि—युज् to appoint; द्वारे नियुक्तपुरुषानुमतप्रवेशः p. 12.
सखि आत्मनो नियोगं (duty) अनुतिष्ठ p. 5.

प्र—युज् to act,
to bring on
the stage; मालविकाग्निमित्रं नाम नाटकं···प्रयोक्तव्यम् p. 2.

प्र—युज् to plan; न खलु मनस्विनि मया प्रयुक्तमिदम् p. 20.

√लभ् to obtain.

उप—लभ् to learn; त्वदुपलभ्य समीपगतां प्रियाम् p. 39.

उप—आ-लभ् to blame,
to taunt; तवोपालम्भे पतितास्मि p. 3.

वि—प्र-लभ् to deceive; सखि बहुशः किल भर्ता विप्रलब्धः p. 72.

√लिख् to write.

आ—लिख् to draw
a picture of; आसन्ना च देव्या आलिखिता p. 4.

√वद् to speak.

अभि—वद् (causative)
to salute; भगवति, अभिवादये p. 88.

परि—वद् to revile, to
speak ill of; देव, अयमेव प्रथमं परिवादकरः p. 13.

√वह् to carry.

उद्—वह् to possess; अनन्यसाधारणीं शोभामुद्वहति p, 87.

√विश् to enter.

अनु—प्र-विश् to enter
into, to join; पथिकसार्थं विदिशागामिनमनुप्रविष्टः p. 92.

उप—विश् to sit; एकासनोपविष्टेन भर्त्रा p. 4.

नि—विश् to encamp; स चाटव्यन्तरे निविष्टो गताध्वा वणिग्जनः p. 92.

√वृ to cover.

वि—वृ to disclose; औत्सुक्यहेतुं विवृणोषि न त्वम् p. 41.

√वृत् to be.

निर्—वृत् (caus.)
to complete,
to perform; एषा बकुलावलिका···मालविकायाः चरणालङ्कारं निर्वर्तयति p.45.

परि—वृत् to decay; किञ्चित्परिवृत्तयौवन इव वसन्तः p. 86.

" " to turn
(back), सखि कैषा पार्श्वपरिवृत्तवदनेन भर्त्रा स्निग्धया दृष्ट्या निध्यायते p. 69.

√श्रम् to toil.

वि—श्रम् to take rest; मया विश्रम्यतामित्यभिहिता p. 7.

√श्रु to hear.

प्रति—श्रु to promise,
to pledge; प्रतिश्रुतसम्बन्धः p. 8.

√श्लिष् to stick to.

उप—श्लिष् to come
very near to; (इत्युपश्लिष्य कर्णे) p. 61.

सम्—श्लिष् to embrace; (इति संश्लेषमभिनयति) p. 74.

√श्वस् to breathe.

आ—श्वस् to take
heart, to cheer up; आश्वसितु सखी p. 81.

उद्—श्वस् to open,
to bloom; उच्छ्वसदिव पङ्कजं दृष्टम् p. 28.

" " to breathe a
sigh of relief; हृदयमुच्छ्वसितं मम विक्लवम् p. 39.

वि—श्वस् to trust; देवीं विचिन्त्य न मे हृदयं विश्वसिति p. 49.

√सद् to decay, to go etc.

अव—सद् to be ruined; भर्त्रे स्वपक्षावसाद (loss, defeat) शङ्कया p. 14.

आ—सद् to be near; आसन्ना च देव्या आलिखिता p. 4.
नि—सद् to sit; शिलापट्टके निषण्णः p. 40.
प्र—सद् to be pleased; प्रसीदतु भट्टिनी p. 54.

√सृ to move.

अप—सृ to move away; अहमपि तावदस्य प्रमुखात्किमप्यपसृत्य p. 85.
परि—सृ to hover, to
move about; बिन्दूत्क्षेपान्पिपासुः परिसरति शिखी भ्रान्तिमद्वारियन्त्रम् p. 30.
प्र—सृ to advance; चरणौ पुनर्न मार्गे प्रसरतः p. 45.

√सृज् to create.

उप—सृज् to oppress,
to trouble; सोपसर्गं वो नक्षत्रम् p. 67.
The noun उपसर्ग here means a misfortune.
नि—सृज् निसर्गनिपुणाः स्त्रियः p. 36.
निसर्गशालीनः स्त्रीजनः p. 69.

N. B. निसर्ग here means nature (स्वभाव); but the verba form of नि√सृज् is nowhere used in literature in a similar sense.
वि—सृज् to give up; विसृज सुन्दरि संगमसाध्वसम् p. 73.
to shed(tears);(इति तया सह बाष्पं विसृजतः) p. 91.
" " to set at large; संवत्सरोपावर्तनीयोऽनर्गलः तुरगो विसृष्टः p. 96.

√सृप् to creep, to move.

उप—सृप् to approach; उपसर्पतां भवत्यौ p. 90.

√स्तु to praise.

प्र—स्तु to introduce,
to begin; तेन हि प्रस्तूयतां विवादः p. 15.

√स्था to stop.

अनु—स्था to perform,
to execute; सखि आत्मनो नियोगमनुतिष्ठ p. 5
अभि—उद्-स्था to rise
from the seat
to receive मामियमभ्युत्तिष्ठति देवी p. 87.
उद्—स्था to rise; (इत्युत्तिष्ठति) p. 20.

उप—स्था to arrive; भर्ता चोपस्थितः p. 4.
to come; वीरसूरिति शब्दोयं तनयात्त्वामुपस्थितः p. 97.

परि—नि-स्था to be well
fixed; अपरिनिष्ठितस्योपदेशस्यान्याय्यं प्रदर्शनम् p. 18.

प्र—स्था to leave;
to depart; वत्से प्रतिष्ठस्वेदानीम् p. 29.

√स्मृ to remember.

वि—स्मृ to forget; सा ननु वो विस्मृता p. 27.

√हन् to kill.

अभि—हन् to strike,
to smite; धाराभिरातप इवाभिहतं सरोजम् p. 85.

√हृ to take away.

उद्—आ-हृ to declare,
to say; उचितवेलातिक्रमे चिकित्सका दोषमुदाहरन्ति p.30.

उप—हृ to offer,
to give; यद्यप्येवं राजपरिग्रहोऽस्य प्रधानत्वमुपहरति p.14.
अहो परिभवोपहारिणो विनिपाताः p. 94.

परि—हृ to avoid; अहो कुम्भीलकैः कामुकैश्च परिहरणीया खलु चन्द्रिका p. 67.

प्र—हृ to strike,
to hurt; किं तथा प्रहरसि p. 35.

वि—अव-हृ to behave; कथं कार्यविनिमयेन मयि व्यवहरत्यनात्मज्ञः p. 9.

सम्—हृ to draw up(lit.
to bring to-
gether); संहर्तुमधीरतया व्यवसितमिव मे तिरस्करणीम् p. 22.
" " to withhold; अपराधिनि मयि दण्डं संहरसि किमुद्यतं कुटिलकेशि p. 56.

APPENDIX D.

Metre (छन्दः).

Sanskrit literature is preponderatingly metrical. The earliest works here, as elsewhere, are all in verse. But, it appears, that versification proved so very congenial to the genius of the land that generations of writers wrote almost exclusively in Sanskrit verse. It is interesting to note that even works on medicine, law, lexicography, etc. are all in the language of poetry. This being so, metre was worked out in detail, and prosody came to be regarded as a separate branch of Sanskrit learning. The earliest work on the subject is the Chhandah-shastra by the sage Pingala.

पद्यं चतुष्पदी तच्च वृत्तं जातिरिति द्विधा ।
वृत्तमक्षरसंख्यातं जातिर्मात्राकृता भवेत् ॥

Sanskrit verse is regulated by quantity, and not by accent, as in English. A stanza or पद्य is a combination of four *pādas* or quarters, which are regulated either by the number of syllables (अक्षर), or by the number of syllabic instants (मात्रा). A stanza is a वृत्त, if the metre is regulated by the number and position of syllables in each quarter; it is जाति if the metre is regulated by the number of syllabic instants in each quarter.

Vṛttas are divided into three classes:—समवृत्त, अर्धसमवृत्त and विषमवृत्त. When all the four quarters are in one metre, it is called समवृत्त; when the alternate quarters are similar in scheme, it is an अर्धसमवृत्त and when all quarters are dissimilar, it is a विषमवृत्त.

A syllable (अक्षर) is as much of a word as can be uttered by one effort of the voice. It is a vowel with or without one or more consonants. The quantity of a syllable is determined by its vowel. A syllable is लघु (light) or गुरु (heavy), according as its vowel is short or long.

सानुस्वारश्च दीर्घश्च विसर्गी च गुरुर्भवेत् ।
वर्णः संयोगपूर्वश्च तथा पादान्तगोऽपि वा ॥

A लघु syllable becomes गुरु when it is followed by an *anusvara* or *visarga* or by a conjunct consonant. The last syllable of a quarter is either लघु or गुरु, according to the exigence of the metre, whatever be its natural length.

For purposes of scanning, Sanskrit prosodists have devised eight Ganas, each consisting of three syllables. They are given in the following verse:—

मस्त्रिगुरुस्त्रिलघुश्च नकारो
भादिगुरुः पुनरादिलघुर्यः ।
जो गुरुमध्यगतो रलमध्यः
सोऽन्तगुरुः कथितोऽन्तलघुस्तः ॥

Marking a लघु syllable as ⏑ and a गुरु one as—,the different Ganas may be exhibited as follows:— म – – –; न ⏑ ⏑ ⏑; भ – ⏑ ⏑; य ⏑ – – ; ज ⏑ – ⏑, र – ⏑ –, स ⏑ ⏑ – ; त – – ⏑. A लघु syllable is sometimes indicated in the definition by the letter ल and a गुरु one by ग.

एकमात्रो भवेद् ह्रस्वो द्विमात्रो दीर्घ उच्यते ।
त्रिमात्रस्तु प्लुतो ज्ञेयो व्यञ्जनं चार्धमात्रकम् ॥

A *Matra* or a syllabic instant is the measure of time required to pronounce a short vowel. A short vowel therefore counts as one *Matra*, a long vowel (by nature or position) as two, a *Pluta*, three, and a consonant, half.

अनुष्टुभ् (also called श्लोक) Def. श्लोके षष्ठं गुरु ज्ञेयं सर्वत्र लघु पञ्चमम् । द्विचतुःपादयोर्ह्रस्वं सप्तमं दीर्घमन्ययोः ॥ In the text, we have stanzas in the metre पथ्यावक्त्रं, a variety of अनुष्टुभ्.

Examples—I.10,14,15,19; II. 7,9; IV. 4,6,12,14; V. 9,11,12,13,15, 16,18.

अपरवक्त्र—Def. अयुजि ननरला गुरुः समे तदपरवक्त्रमिदं नजौ जरौ ।
Odd quarter—11 Syllables.
Scheme for the odd quarter—न, न, र, ल, ग.
Scheme for the even quarter न, ज, ज, र.
This is an अर्धसमवृत्त. III. 20.

आर्या—Def. यस्याः प्रथमे पादे द्वादश मात्रास्तथा तृतीयेऽपि ।
अष्टादश द्वितीये चतुर्थके पञ्चदश सार्या ॥

This belongs to the class of metres regulated by the number of मात्राs or syllabic instants. The four quarters contain respectively 12,18,12 and 15 Mátrás.

Examples—I. 3,5,6,7,8,9,13,18,20, 22; II. 1.2,10, 11, 13,14; III. 7,8,9,13,16,18,19,22,23; IV. 2,3,5,7,10,17; V. 4,5,6,19.

इन्द्रवज्रा—Def. स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः । Each quarter has 11 syllables. Scheme—त, त, ज, ग, ग. V. 17.

उपजाति—Def. स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः । उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ । अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ताः । इत्थं किलान्यास्वपि मिश्रितासु स्मरन्ति जातिष्विदमेव नाम ॥

An उपजाति is a mixture of one or more pádas of इन्द्रवज्रा with one or more of उपेन्द्रवज्रा (of 11 Syllables having the Scheme ज, त, ज,ग, ग), so as to form one stanza. Examples—I. 2,16, 17; III.10; IV. 8; V. 14.

द्रुतविलम्बित—Def. द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरौ । 12 Syllables. scheme—न, भ, भ, र. Examples—III. 6; IV. 13; V. 7.

पुष्पिताग्रा—Def. अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा ।

Odd pada—12 Syllables. Scheme—न, न, र, य.

Even pada—13 Syllables; Scheme—न, ज, ज, र, ग.

This is an अर्धसमवृत्त. Example—I. 11.

पृथ्वी—Def. जसौ जसयला वसुग्रहयतिश्च पृथ्वी गुरुः । 17 Syllables. Scheme—ज, स, ज, स, य, ल, ग. The pause occurs after the eighth Syllable. III. 17.

प्रहर्षिणी—Def. म्याशाभिर्मनजरगाः प्रहर्षिणीयम् । 13 Sylla bles. Scheme म, न, ज, र, ग. Example—I. 21.

मन्दाक्रान्ता—Def. मन्दाक्रान्ता जलधिषड्गैर्म्भौ नतौ ताद्गुरू चेत् । 17 Syllables. Scheme—म, भ, न, त, त,ग, ग. Examples—II. 68; III. 4; IV. I.

मालभारिणी—It is also called औपच्छन्दसिक, of which it

forms a special variety. Def. विषमे ससजा गुरू समे चेत्सभरा येन तु मालभारणीयम् ।

Odd pada—11 Syllables. Scheme—स, स, ज, ग, ग.

Even pada—12 Syllables. Scheme—स, भ, र, य. This is an अर्धसमवृत्त. Examples—III. 3, 11.

मालिनी—Def. ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः । 15 Syllables. Scheme—न, न, म, य, य. Examples—II 5; III. 12.

रुचिरा—Def. जभौ सजौ गिति रुचिरा चतुर्ग्रहैः । 13 Syllables. Scheme—ज, भ, स, ज, ग. IV. 16.

वंशस्थ—Def. जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जरौ । 12 Syllables. Scheme—ज, त, ज, र. Example—III. 15. It is also called वंशस्थविल or वंशस्तनित.

वसन्ततिलका—Def. उक्ता वसन्ततिलका तभजा जगौ गः । 14 Syllables. Scheme—त, भ, ज, ज, ग, ग. Examples—I. 12; IV. 9; V. 3, 10, 20.

वियोगिनी—Def. विषमे ससजा गुरुः समे सभरा लोऽथ गुरुर्वियोगिनी.

Odd pada—10 Syllables. Scheme—स, स, ज, ग.

Even pada—11 Syllables. Scheme—स, भ, र, ल, ग. (This is also called सुन्दरी). This is an अर्धसमवृत्त. Example—III. 2.

शार्दूलविक्रीडित—Def. सूर्याश्वैर्यदि मः सजौ सततगाः शार्दूलविक्रीडितम् । 19 Syllables. Scheme—म, स, ज, स, त, त, ग. Examples—I. 4. II.3; III. 5; IV. 15.

शालिनी—Def. मात्तौ गौ चेच्छालिनी वेदलोकैः । 11 Syllables. Scheme—म, त, त, ग, ग. III. 14, 21; V. 8.

शिखरिणी—Def. रसै रुद्रैश्छिन्ना यमनसभला गः शिखरिणी । 17 Syllables. Scheme—य, म, न, स, भ, ल, ग. III. 1.

स्रग्धरा—Def. म्रभ्नैर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा कीर्तितेयम् । 21 Syllables. Scheme—म, र, भ, न, य, य, य. Examples—I. I; II. 12.

हरिणी—Def. नसमरसला गः षड्वेदैर्हयैर्हरिणी मता । 17 Syllables. Scheme—न, स, म, र, स, ल, ग. Examples—IV. 11; V. 1, 2.

APPENDIX E.

Rules for changing Sanskrit into Prakrit.

1. The Student should note that the Prakrit Alphabet does not contain the sounds ऋ, ॠ, ऌ, ऐ, औ, श, ष and (:) विसर्ग.

2. The ऋ of Sanskrit words is sometimes changed to अ in Prakrit; *e.g.* तृणम्—तणं; परिगृहीतार्था—परिगहिदत्था; गृहीतम्—गहीदं; पूरयितृकं—पूरइत्तअं; sometimes to इ; e.g. कृत—किद; कृश—किस; दृढ—दिढ; परामृष्ट—परामिट्ठ; मृदङ्ग—मिअङ्ग; मृत्यु—मिच्चु; हृदय—हिअअ; तृष्णा—तिण्हा; to उ when preceded by a labial; *e.g.* पृच्छति—पुच्छदि; व्यापृता—वावुदा; परभृतिका—परहुदिआ; rarely to ए; *e.g.* भूमिगृहे—भूमिगेहे; sometimes to रि; *e.g.* ऋण—रिण. If ऋ is preceded by a conjunct consonant, the short vowel अ is also inserted to help pronunciation; *e.g.* विस्मृत to विसुमरिद.

3. The ऐ and औ of Sanskrit words are changed to ए and ओ respectively; *e.g.* शैल—सेल; कौशिकी—कोसिई.

CONSONANTS

4. The consonants न, श and ष are changed to ण, स and स; *e.g.* नास—णास; वेश—वेस; एषा—एसा.

5. The initial य is changed to ज; *e.g.* यति—जदि; यदि—जइ.

6. (*i*) The medial consonants—ख, घ, थ, ध, फ and भ become ह; *e.g.* मुख—मुह; मेघ—मेह; कथयति—कहेदि; मनोरथ—मणोरह, मुधा—मुहा; शेफालिका—सेहालिका; वल्लभा—वल्लहा.

(*ii*) ट and ठ change to ड and ढ; *e.g.* कुटिल—कुडिल; पठेयम्—पढेयं.

(*iii*) The letter प often changes to व; *e.g.* कपोतकः—कवोदओ; उपपन्नम्—उववण्णं; उपदेश—उवदेस; प्रतिपद्यते—पडिवज्जइ.

The single intervocalic letters—क, ग, च, ज, द, प and य are elided; *e.g.* अशोकः—असोओ; समागमः—समाअमो; मोचयति—मोएदि; वचनं—वअणं, परिजनः—परिअणो; ददातु—देउ; नूपुरम्—नूउरं; हृदय—हिअअ.

8. The final म् is changed to अनुस्वार; *e.g.* माम्—मां; प्रवृत्तम्—पउत्तं.

CONJUNCT CONSONANTS.

8. Prakrit allows only one consonant to stand at the beginning of a word. Hence Sanskrit words beginning with conjunct consonants when changed to Prakrit retain only one, and drop others; *e.g.* प्रमद्वनम्—पमद्वणं; क्रमेण—कमेण; श्रुतं—सुदं; भ्रमर—भमर; व्याध—वाह.

LAW OF ASSIMILATION.

9. The letters क, ग, ड, त, द, प and ब when followed by a mute are assimilated to that mute; viz, they are replaced by a corresponding letter of the class of the following mute; *e.g.* रक्त—रत्त, मुग्धा—मुद्धा, दुग्ध—दुद्ध, खड्ग—खग्ग, उत्कण्ठित—उक्कण्ठित, उद्गम—उग्गम, साम्प्रत—संपत्त, लब्ध—लद्ध.

10. The nasals म and न and the liquid consonant य (being weaker) are assimilated to the preceding consonant; *e.g.* आत्मानम्—अत्ताणं; लग्न—लग्ग; योग्य—जोग्ग.

11. The liquid consonants र, ल and व are assimilated (being weaker) to a consonant that may precede or follow them; *e.g.* सर्वस्व—सव्वस्स, दुर्जात—दुज्जात, अल्प—अप्प, उज्ज्वल—उज्जल.

12. श, ष and स when followed by a hard consonant are assimilated to that consonant and the consonant is aspirated; *e.g.* शुष्क—सुक्ख; परामृष्ट—परामिट्ठ; दृष्ट—दिट्ठ; प्रकृतिस्था—पकिदिथ्था.

13. (क) त्स and प्स become च्छ; *e.g.* वत्स—वच्छ;अप्सरस्—अच्छर.

(ख) क्ष becomes क्ख; *e. g.* अक्षि—अक्खि; कुक्षि—कुक्खि; दक्षिण—दक्खिण.

(ग) त्य, थ्य, द्य and ध्य become च्च, च्छ, ज्ज, and ज्झ; *e.g.* मृत्यु—मुच्चु, प्रत्यभिज्ञान—पच्चिहाण; नेपथ्य—णेवच्छ; अद्य—अज्ज; निध्यायन्ती—निज्झाअन्ती.

(घ) म्न and ज्ञ become ण्ण; *e.g.* प्रद्युम्न—पज्जुण्ण, आज्ञापयति—अण्णावेदि.

14. खलु, इव, अत्र, एव,पुनर्,दर्शन, भवान्, प्रथमम्, स्त्री, and अहम् अपि change respectively to खु, विअ, एथ्थ, एव्व, उण, दंसण, भवं, पुढमं, इथ्थिया and अहंपि.

The student should note that there is neither the dual number nor the Atmanepada in Prakrit.

APPENDIX F.

Dramaturgical terms.

नान्दी—It is a benedictory verse in praise of some deity. Visvanátha, the author of the Sahitya Darpana defines it thus:—

आशीर्वचनसंयुक्ता स्तुतिर्यस्मात्प्रयुज्यते ।
देवद्विजनृपादीनां तस्मान्नान्दीति संज्ञिता ॥

Mátrguptacarya gives us a slightly different definition which reads as—

आशीर्नमस्क्रियारूपः श्लोकः काव्यार्थसूचकः ।

According to this view, the *Nandi* is so composed as to be suggestive of the names of the principal characters and the general theme of a play.

सूत्रधार—The Sútra-dhara is the stage-manager responsible for the cast of the characters. He recites the Nándi verse, not as sútradhara, but only as a Brahmana.

पारिपार्श्विक—An assistant to the stage-manager. He is so called, because he stands by him ready to execute his commands.

प्रस्तावना or आमुख—It is a dialogue between the sútradhára and the acteress, or his assistant or the jester, hinting at the matter in progress. The Sahitya-darpana defines it thus:—

नटी विदूषको वापि पारिपार्श्विक एव वा ।
सूत्रधारेण सहिताः संलापं यत्र कुर्वते ॥
चित्रैर्वाक्यैः स्वकार्य्योत्थैः प्रस्तुताक्षेपिभिर्मिथः ।
आमुखं तत्तु विज्ञेयं नाम्ना प्रस्तावनापि सा ॥

विष्कम्भक—It is an interlude enacted by minor characters, who by their brief conversation acquaint the audience with certain incidents which have already gone by or which are yet to follow, but which have not been exhibited on the stage. It is शुद्ध when performed by one or more of middling (मध्यम) characters and मिश्र when performed by both low (नीच) and middling (मध्यम) characters.

The Sanskrit dramaturgists define it as—

वृत्तवर्तिष्यमाणानां कथांशानां निदर्शकः ।
संक्षिप्तार्थस्तु विष्कम्भ आदावङ्कस्य कीर्तितः ॥
मध्येन मध्यमाभ्यां वा पात्राभ्यां संप्रयोजितः ।
शुद्धः स्यात्स तु संकीर्णो नीचमध्यमकल्पितः ॥

विदूषक—Is a light-hearted companion and confident of the hero of a drama, who helps in his love-affairs and cheers him up, when sad. Katayavema, in his commentary on the Sakuntala says—विदूषको नाम नायकपार्श्ववर्ती काम रुषार्थसहायो नर्म-सुहृदुच्यते. He excites laughter by his crooked form, his humour, and ludicrous dress. विकृताङ्गवचोवेषैर्हास्यकारी विदूषकः—Sudhakara. His is a common-place humour. He can not be said to be witty. He is generally spoken of as a glutton always thinking of savoury dishes. It is notable that the Vidushaka is always a Brahmana. He talks Prakrit.

कञ्चुकिन्—He is an old, gifted Brahmana of irreproachable character, versed in all the affairs of the harem, who freely moves about in the harem and keeps a watch over it. He is so called from the long cloak (कन्चुक) worn by him.

अन्तःपुरचरो विप्रो वृद्धो गुणगणान्वितः ।
सर्वकार्यार्थकुशलः कन्चुकीत्यभिधीयते ॥

स्वगतम् or आत्मगतम्—To oneself. अश्राव्यं खलु यद्वस्तु तदिह स्वगतं मतम्. This is a stage-direction used in respect of words, which are not meant for, and therefore not addressed to, any other character on the stage. These words are supposed not to be heard by him or her, although engaged in conversation with the speaker of those words.

अपवारितम्—It is a stage-direction used in respect of a speech when a person turns aside and communicates a secret to another. तद्भवेदपवारितम् । रहस्यं तु यदन्यस्य परावृत्य प्रकाश्यते ।

जनान्तिकम्—It is a stage-direction used when an individual in the course of conversation, makes a secret communication to one of the company, by preventing others from hearing, by means of the three-bannered hand.

VOCABULARY.

ऐकश्वर्य *n.* Sole dominion.
प्रणत *a.* Humble, bowed down.
कृत्ति *f.* Hide.
वासस् *n.* A garment, vesture.
अविषय *a.* Free from (not devoted to) the objects of the senses.
परस्तात् *ind.* Foremost, the best.
यति *m.* An ascetic.
तनु *f.* A form.
सन्मार्ग *m.* The noble way.
तामस *a.* Dark, evil.
वृत्ति *f.* Tendency (of the mind).
नान्दी *f.* The opening benedictory stanza of a play.
भाव *m.* Sir. (Sutradhara's address by his assistant).
परिषत् *f.* Assembly, audience.
वस्तु *n.* A plot.

PAGE 2.

वसन्तोत्सव *m.* The spring festival.
प्रयोक्तव्य *pot.p.p.* Should be staged.
संगीत *n.* Music.
प्रबन्ध *m.* A dramatic composition.
क्रिया *f.* A literary work.
विवेकविश्रान्त *a.* Devoid of judgment.
पुराण *a.* Ancient, old.
अवद्य *a.* Faulty.
सत् *a.* Wise, learned.
अन्यतरत् *n.* Either of the two.
प्रत्यय *m.* Confidence, knowledge.
आर्यमिश्र *m.* An honourable gentleman.

N. B.:—मिश्र is an honorific affix.

दक्ष *a.* Dexterous, energetic, clever.
परिजन *m.* An attendant.
उपदेश *m.* Instruction.

PAGE 3.

छलिक *n.* A kind of dance.
अन्तरेण *ind.* With regard to.
नाट्याचार्य *m.* A dancing master.
आभरण *n.* An ornament.
धीरता *f.* Seriousness, gravity.
शिल्पिन् *a.* An artist.
नागमुद्रा *f.* A snake seal.
अङ्गुलीयक *n.* A signet-ring.

निध्यायन्ती *f. pre. p.* Looking closely (at).
उपालम्भ *m.* Reproach.
सज्जति *v.* (√षस्ज्) Is attached (to).
उद्भिन्न *p.p.p.* Sprouting forth
केसर *m. n.* filament.
कुसुमित *a.* Blossoming.
अग्रहस्त *m.* The forepart of the hand.

PAGE 4.

असंनिहित *p.p.p.* Not present.
आम *ind.* Yes. It is also spelt as आम्.
चित्रशाला *f.* A picture-gallery.
प्रत्यग्र *a.* Fresh.
वर्णराग *m.* Colour of painting.
चित्ररेखा *f.* A picture.
उपचार *m.* Formality, greetings.
आसन्नतर *p.p.p.* Comparative of आसन्न. (seated) very near.
दारिका *f.* A girl.

PAGE 5.

आकृति *f.* Appearance.
पद *n.* A footing.
अवधीरित *p.p.p.* Disregarded.
अनुबन्धुम् *inf.* To importune, to press.
बालभाव *m.* Childhood.
रक्ष्यते *v. pas.* Is guarded.
नियोग *m.* Duty, office.
कुलविद्या *f.* Hereditary knowledge.
बहुमत *p.p. p.* Highly regarded.
मिथ्यागौरव *n.* False (baseless) regard.

PAGE 6.

आमनन्ति *v.* (√म्ना 1*p.*) (They) declare, authoritatively state.
कान्त *p.p.p.* Pleasing.
चाक्षुष *a.* Visible to the eye.
व्यतिकर *m.* Mixture.
त्रैगुण्य *n.* The three qualities of सत्त्व, रजस्, and तमस्.
लोकचरित *n.* Men's doings.
भिन्नरुचि *a.* Of different tastes.
समाराधन *n.* A means of propitiation.
क्लेशयति *v. caus.*(√क्लिश् 10 U.) pains.
विज्ञाप्यताम् *caus. imp. pas-* Let (she) be respectfully informed.
मेधाविनी *f.* An intelligent lady.
भाविक *n.* A kind of dance
प्रत्युपदिशति(√दिश् 6 U.) Teaches in return.

PAGE 7

अतिक्रान्त *p.p.p.* Surpassed.

पात्र *n.* A competent person.
वर्णावर Inferior in caste.
उपायन *n.* A gift.
अनूनवस्तुक *a.* Not of inferior stuff.
गुणान्तर *n.* Excellence.
आधातृ *a.* Teacher (imparter).
समुद्रशुक्ति *f.* A seashell.
मुक्ताफल *n.* A pearl.
पयोद *m.* A cloud.
अभिनय *m.* Acting.
दीर्घिका *f.* An oblong tank.
गवाक्ष *m.* A lattice-window.
प्रवात *m.* A strong breeze.

PAGE 8.

क्षण *m.* Recess, leisure.
एकान्त *m.* Corner.
अनुवाचित *p.p.p.* Read to oneself.
प्रतिपद्यते *v.* (√पद् 4 A.) Agrees to.
पितृव्य *a.* Uncle.
प्रतिश्रुत *p.p.p.* Promised.
उपान्तिक *n.* Vicinity.
अन्तरा *ind.* Between, on the way.
अवस्कद्य *ind.* Having attacked.

PAGE 9.

अपेक्षा *f.* Regard.
कलत्र *n.* Wife.
सोदर्य *a.* A real brother.
अभिजन *m.* Family, birth.
मध्यस्थ *a.* Impartial.
ग्रहण *n.* Capture.
विप्लव *m.* Tumult, Confusion.
अभिसन्धि *m.* Terms.
संयत *p.p.p.* (सम्√यम् 1 P.) Confined, arrested.
विनिमय *m.* Exchange.
व्यवहरति *v.* (√हृ 1U.) Behaves
अनात्मज्ञ *a.* Foolish, ignorant of the self.
अमित्र *m.* An enemy.
यातव्य *pot. p.* Liable to be attacked.
पक्ष *m.* A category, class.
संकल्पित *p.p.p.* Intended.
समुन्मूलन *n.* Extermination.
दण्डचक्र *n.* A detachment of an army.

PAGE 10.

शास्त्रदृष्ट *a.* According to the precept.
प्रकृति *f.* The body of ministers; the subjects.
संरोहण *n.* Growth.
शिथिल *a.* Unstable.
अवितथ *a.* True, not false.
तन्त्रकार *m.* A writer of a treatise (on politics).
यदृच्छा *f.* Accident, chance.
प्रतिकृति *f.* An image.

कार्यान्तर-सचिव *m*. A councillor in another busines (love-affair).

PAGE 11.

उपेय *pot. p.* To be attained.

उपाय *m*.Measure(to an end)

व्यापृत *p.p.p.*Engaged, busy.

प्रज्ञाचक्षुस् *n*. Eye of intelligence.

उपक्रान्त*p.p.p.*Begun.

दुरधिगम *a*. Hard to attain.

आशंसामहे *v*. (√शंस् 1 A) We are hopeful.

N. B.—This root is always preceded by आ in this sense.

सप्रतिबन्ध *a*.Full of obstacles.

विकत्थ्य *ind*.Having bragged.

अधरोत्तरव्यक्ति*f*. Manifestation of superiority and inferiority.

PAGE 12.

साक्षात् *ind*. Perceptible.

भाव *m*. A sentiment.

शरीरिन् *a*. Embodied.

दुरासद *a*. Difficult to approach.

परिचित *p.p.p.*Intimate, familiar.

चकितम् *adv*. Frightfully.

सलिलनिधि *m*. An ocean.

प्रतिक्षणम् *ind*. Every moment.

ज्योतिस् *n*. Lustre, light.

नियुक्त *p.p.p.* Employed, appointed.

अनुमत *p.p.p.* Consented to, allowed.

उपसर्पत् *pr.p.*Approaching.

विनिवर्तित *caus. p.p.p.* Caused to return.

दृष्टिपात *m*. A glance.

प्रतिवारित *p.p.p.* Held back.

PAGE 13.

युगपत् *ind*. Simultaneously.

तीर्थ *m*. A preceptor.

परिगृहीत *p.p.p.* Favoured, patronized.

बाढम् *ind*. Yes.

अधिक्षिप्त *p.p.p.* Insulted, abused.

परिवाद *m*. Slander.

पल्वल n. A puddle.

अन्तर *n*. Difference.

विमृशतु *v. imp.* (√मृश् 6 P. May examine(us)

विशेषज्ञ *a*. A judge.

प्राश्निक *a*. An examiner.

समर्थ *a*. Reasonable.

प्रतिज्ञात *p.p.p.*(used as a noun A proposal.

कल्प *m*. A suggestion, a proposal.

अवहित *p.p.p.* Attentive.

पक्षपात *m*. Partiality

न्याय्य *a*. Right, just.

व्यवहार *m*. Business, dispute.

PAGE 14.

संरम्भ *m*. Dispute.

अवसाद *m*. Defeat, failure.

परिहीयते (√हा कर्मकर्तरि यक्) Is inferior.

प्रतिद्वन्द्विन् *a.* An opponent, a rival.

परिग्रह *m.* Acceptance, patronage.

उपहरति *v.* (√हृ 1 U.) Offers, gives.

अतिमात्रम् *ind.* Excessively.

भासुरत्व *n.* Radiance.

पीठमर्दिका *f.* A companion-in-love of the heroine.

विग्रहवत् *a.* Possessed of a body; incarnate.

अध्यात्मविद्या *f.* Metaphysical science.

PAGE 15.

अभिवादये *v. caus.* (√वद्) I salute.

महासार *a.* Valuable.

प्रसव *m.* Progeny; production.

क्षमा . Capacity; endurance.

संघर्षिन् *a.* Competing.

परिच्छेत्तुम् *inf.* To determine, to know definitely.

प्रस्तूयताम् *v. imp.* (√स्तु 2 U.) Let it be begun.

PAGE 16.

परिभवनीय *pot.p.* Likely to be defeated.

उरभ्रसम्पात *m.* A conflict of rams.

वेतन *n.* Salary.

सौष्ठव *n.* Beauty of proportion.

श्लिष्ट *p.p.p.* Good.

क्रिया *f.* Education, learning.

सङ्क्रान्ति *f.* Transmission, imparting.

पिण्डितार्थ *m.* The sum and substance.

PAGE 17.

मन्दमेधा *f.* A lady of slow wits.

मलिनयति *denom. v.* Spoils.

विनेतृ *a.* A teacher.

अद्रव्य *a.* Unworthy (object).

बुद्धिलाघव *n.* Sharpness of intelligence, or want of intelligence.

उत्साह *m.* Encouragement.

सुखनिग्रह *a.* Wherein defeat is so easy.

अवसर *m.* Occasion.

आस्पद *n.* Position.

तितिक्षमाण *pr.p.* Enduring.

PAGE 18.

आगम *m.* Knowledge, traditional learning.

जीविका *f.* Livelihood.

पण्य *n.* A commodity.

वणिक् *m.* A merchant.

उपनीत *p.p.p.* Admitted (as a pupil).

अपरिनिष्ठित *p.p.p.* (अ-परि-नि-स्थित) Not fixed well.

निर्बन्ध *m.* Insistence.

सर्वज्ञ *a.* Omniscient.

एकाकिन् *a.* Lonely, alone.

निर्णय *m.* Decision.

अभ्युपगम *m.* Arriving (at), Acceptance.

सासूयम् *adv.* Angrily, indignantly.

इन्दुवदना *f.* A moon-faced (lady).

प्रभवत् *pr.p.* Domineering.

कारणकोप *a.* Whose anger is never without cause.

कुटुम्बिनी *f.* A lady. (Generally a matronly lady).

PAGE 19.

दिष्ट्या *ind.* Happily.

गति *f.* Course, help, alternative.

विस्रब्ध *p.p.p.* (Used adverbially) Confidently, unhesitatingly.

दुष्प्रयोज्य *pot.p.* Difficult to perform.

एकार्थसंश्रय *a.* Connected with the same theme.

PAGE 20.

वर्ग *m.* A party.

प्रेक्षागृह *n.* A theatre, a playhouse.

मृदङ्ग *m.* A kind of drum.

विजयप्रत्यर्थिन् *a.* Opposed to victory.

सौष्ठव *n.* Beauty of form, symmetry.

अभिव्यक्ति *f.* Clear perceptibility.

नेपथ्य *n.* Costume, dress.

प्रायस् *ind.* Mostly.

पुरोभाग *a.* Censorious, jealous.

N. B.—It is also used as a noun from which comes the form पुरोभागिन्.

PAGE 21.

जीमूत *m.* A cloud.

स्तनित *n.* A thunder.

उद्ग्रीव *a.* With the neck outstretched.

अनुरसित *p.p.p.* Accompanied in sound (√रस् to sound 1 P).

पुष्कर *n.* The skin of a drum.

निर्ह्रादिन् *a.* Resounding.

उपहित *p.p.p.* Forming the basis (lit. placed below).

मध्यम *a* Middle, medium.

विद्धि *v.imp.* (√विद् 2 P.) Let you know.

स्वर *m.* Musical note, tune.

मायूर *a.* Dear to or belonging to the peacocks.

मदयति v. Gladdens, exhilarates.
मार्जना f. Sound of a drum.
सामाजिक a. A spectator, one of the audience.
अविनय m. Unseemly behaviour.
विसंवादयिष्यति v. caus. (√वद् 1P.) Will cause to be disappointed.
मुरज m. A kind of drum.
वाद्य n. A musical instrument.
राग m. Melody.

PAGE 22.

वयस्य m. A companion.
संगीतरचना f. Orchestral arrangements.
विभवतस् ind. In order of rank.
परिवार m. Attendants.
पुरस्कार m. Honour, precedence.
कृति f. Composition.
चतुष्पद a. Consisting of four slokas.
वस्तु n. Theme.
एकमनस् a. One-minded.
नेपथ्य n. The stage-curtain.
समुत्सुक a. Anxious.
संहर्तुम् inf. To take away, to pull up.
अधीरता f. Impatience.
व्यवसित p.p.p. Resolved.
तिरस्करिणी f. A curtain.

PAGE 23.

अप्रमत्त a. Careful.
प्रतिच्छन्द m. An image.
मधुरता f. Sweetness, charm.
विसंवाद m. Disagreement, disparity.
समाधि m. Concentration.
आलिखित p.p.p. Drawn, painted.
साध्वस n. Bashfulness.
सत्त्वस्थ a. Well-composed.
अनवद्यता f. Faultlessness.
दीर्घाक्ष a. Long-eyed.
अंस m. A shoulder.
संक्षिप्त p.p.p. Compact.
निबिड a. Thick.
उन्नत a. Elevated, raised.
उरस् n. Bosom.
पार्श्व n. A rib.
प्रमृष्ट p.p.p. Smoothed, planed off.

PAGE 24.

मध्य m. Waist.
नितम्बिन् a. Having beautiful slopes.
जघन n. A buttock.
अराल a. Curved.
छन्द m. Desire.
श्लिष्ट a. In good trim.
उपगान n. Preliminary singing.
अपाङ्गक m. An outer corner of the eye.
प्रस्फुरति v. (√स्फुर् 1 P.) Throbs.

PAGE 25.

अनुरक्त *p.p.p.* Attached (to), in love (with).

विद्धि *v.imp.* (विद् 2 P.) Let you know.

गेय *n.* A song.

प्रणय *m.* Love.

गति *f.* Course, flow.

संनिकर्ष *m.* Proximity, presence.

सुकुमार *a.* Tender.

प्रार्थना *f.* A request.

व्याज *m.* A pretext.

कर्मभेद *m.* Omission of an action.

प्रक्ष्यामि *v. Future.* (√प्रच्छ् 1 P.) I shall ask, enquire.

अवस्था *f.* State.

चारुता *f.* Beauty.

शोभान्तर *n.*Excess of beauty.

सन्धि *m.* A joint.

स्तिमित *p.p.p.*Steady.

वलय *m. n.* A bangle.

विटप *m.* A branch.

स्रस्तमुक्त *a.* Loosely dangling.

PAGE 26.

आ-लुलित*p.p.p.* Slightly pressed, or gently stirred.

कुट्टिम *n.* Pavement.

स्थित *n.* Posture.

ऋजु *a.* Straight.

आयत *p.p.p.* (आ√यम्) Stretched.

सूक्ष्मदर्शिता *f.* Acuteness of intellect.

मन्द *a.* A fool.

संसर्ग *m.* Association, contact.

विपश्चित् *a.* Learned.

पङ्कच्छित् *a.* A fruit called *kataka* (which removes impurity).

निकष *m.* Friction.

आविल *a.* Turbid., dirty.

भणिष्यामि *v.* (भण् 1 P.) I shall say.

पादन्यास *m.* Setting of the foot.

तन्मयत्व *n.* Identity, absorption.

PAGE 27.

योनि *m. f.* Origin.

शाखा *f.* Measure of the hands in the dance.

विकल्प *m.* Variety, different parts.

अनुवृत्ति *f.* Succession, following up (of).

भाव *m.* Feeling, sentiment.

नुदति *v.* (√नुद् 6 P.) Pushes, drives, displaces.

विषय *m.* Province, scope, field.

रागबन्ध *m.* Continuity of

the gratifying sensation.
उपदेशिन् *a.* A teacher.
श्यामायते *v. Denom.* Becomes dark.
काञ्चन *n.* Gold.
आराधन *n.* The pleasing (of).

PAGE 28.

प्रयोगाभ्यन्तर *a.* Initiated (well versed) in acting.
उपात्तसार *a.* Whose essence has been perceived.
उप-आत्त is *p.p.p.* from √दा preceded by उप and आ.
स्मयमान *pr.p.* Smiling.
आयताक्षी *f.* A broad-eyed lady.
दशन *m.* A tooth.
असमग्रलक्ष्य *a.* Imperfectly visible.
उच्छ्वसत् *pr.p.* Blooming.
पङ्कज *n.* A lotus.
महाब्राह्मण *m.* A false Brahmin.
मुग्ध *p.p.p.* Simple-minded.
घन *m.* A cloud.
पारितोषिक *n.* A reward.
परकीय *a.* Belonging to another.

PAGE 29.

प्रतिष्ठस्व *v. imp.* (√स्था 1 A.) Leave, depart.
N. B. √स्था with प्र takes the Atmanepada terminations.
मतिविभव *m.* Power of intellect.
अस्तमय (अस्तम् अय) *m.* Setting.
महोत्सव *m.* A great festival.
अवसान *n.* End.
द्वारपिधान *n.* Shutting of the door.
तिरस्करण *n.* Concealment, disappearance behind the curtain.
आतुर *a.* Diseased, an invalid.
प्रसाद *m.* A favour.
अवसित *p.p.p.* Finished.
दाक्षिण्य *n.* Courtesy.
पर्युत्सुक *a.* Anxious.
अनुगृहीत *p. p. p.* Favoured, obliged.
मुकुलित *a.* Closed, shut.
पद्मिनी *f.* A lotus-plant.
सौध *n.* A palace.
वलभि *f.* Ridge of a roof, a turret.
परिचय *m.* Contact.
पारावत *m.* A pigeon.

PAGE 30.

बिन्दु *m.* A drop.
परिसरति *v.pr.* (√सृ 1P.) Walks round.
शिखिन् *a.* A peacock.
भ्रान्तिमत् *a.* Revolving.
वारियन्त्र *n.* A water-wheel.
उस्र *m.* A ray.

सप्तसप्ति m. The sun.

अतिक्रम m. Transgression.

चिकित्सक a. A physician.

उदाहरन्ति v. (उद् आ√हृ 1U) Declare.

अवकाश m. Place, room.

निर्वर्तयतु v.caus.imp.(√वृत् 1A) May perform.

मज्जन n. A bath.

अव्याजसुन्दरी Artlessly beautiful.

विज्ञान n. Knowledge of the art of music.

ललित a. Pleasing, delightful.

परिकल्पित p.p.p. Designed, made.

विषदिग्ध a. Besmeared with poison.

PAGE 31.

विपणि f. Market.

कन्दु m. A frying pan, an oven.

मेघावली f. A row of clouds.

ज्योत्स्ना f. Moonlight.

सूना f. A slaughter-house.

परिसर m. A precinct.

विहङ्ग m. A bird.

आमिष n. Meat, flesh.

लोलुप a. Greedy.

भीरुक a. Timorous.

अनातुर a. Not over-anxious.

कार्यसिद्धि f. Accomplishment of an object.

अन्तःपुर n. Harem.

वनिता f. A lady.

वामलोचना f. A fair-eyed lady.

एकायनीभूता f. (Has) become the one object(of),

PAGE 32.

परिचारिका f. An attendant.

प्रमदवनपालिका f. A female garden-keeper.

अन्विष्यामि v.pr. (अनु √इष् 4 P.) I look for.

तपनीयाशोक m. A golden (red) ashoka.

सुख a. Comforting.

अरिक्तपाणि a. Unempty-handed.

अन्योन्यसंघर्षित a. Contesting each other.

PAGE 33.

आगमिन् a. Well-versed in theory.

उन्नमित p.p.p. Raised.

कौलीन n. A gossip, public report.

प्रभुत्व n. All-powerfulness.

अनुभूत-मुक्त p p.p. Discarded after use.

म्लान p.p.p.(√म्लै 1P.) Withered, faded.

पेशलतर a. Nicer, more suitable.

शुश्रूषा f. Service.

चिरायमाण pr.p. (From the denom. v. from चिर).

Tarrying, delaying.

दोहद *m. n.* A longing (here of the trees not yet blossomed).

अधिकार *m.* Duty.

PAGE 34.

कामयमानावस्थ *a.* In a love-sick condition.

क्षाम *p.p.p.*(√क्षै 1P.)Emaciated.

दयिता *f.* A beloved.

सास्र *a.* Tearful.

सारङ्गाक्षी *f.* A deer-eyed lady.

प्रसक्त *p.p.p.*(√सञ्ज् 1 P.) Present, at hand.

निर्वाण *n.* Happiness, supreme felicity.

परिताप *m.* Torment.

परिदेवित *n.* Lamentation.

नियोग *m.* A command.

निधि *m.* A treasure.

समासादयितव्य *pot. p.* Can be obtained.

घटयिष्यामि *v.caus.*(√घट् 1 A.) I shall strive (or bring about a union).

संकल्पयोनि *m.* Cupid.

प्रतिबन्धवत् *a.* Beset with difficulties.

PAGE 35.

अभिनिवेशकारिन् *a.* Causing attachment.

कालान्तर *n.* An interval of time, delay.

हृदयप्रमाथिन् *a.* Heart-torturing.

विश्वसनीय *pot. p.* Worthy of trust.

आयुध *n.* A weapon.

मृदु *a.* Soft, mild.

तीक्ष्ण *a.* Sharp, severe.

मन्मथ *m.* Cupid.

उपक्षेप *m.* A beginning.

पर्यवस्थापयतु *v.caus. imp.*Compose (yourself).

अवतार *m.* Advent.

सुभग *a.* Lovely.

व्यपदेश *m.* A pretext.

दोला *f.* A swing.

प्रतिज्ञात *p.p.p.* Promised.

प्रमदवन *n.* A pleasure-garden of a King.

PAGE 36.

निसर्ग *m.* One's own nature, disposition.

अन्यसङ्क्रान्तहृदय *a.* With a heart gone over to some other lady.

उपलालयत् *pr.p.* Caressing.

उचित *p.p.p.*(√उच् 4 P.) Reasonable.

प्रणय *m.* A request.

उपचारविधि *m.* External display of courtesy.

मनस्विन् *a.* High-minded.

भावशून्य *a.* Devoid of love.

एकपदे *ind.* At once.
दरचल *a.* Slightly shaken.
पल्लव *m.* A leaf.
त्वरयति *v. caus.* (√त्वर् 1 A.) Asks(you) to hasten.
अभिजात *p.p.p.* Nobly-behaved (lit. high-born).

PAGE 37.

आमत्त *p.p.p.* Slightly intoxicated; exhilarated.
श्रवण *m. n.* Ear.
कूजित *n.* Cooing.
अनुक्रोश *m.* Compassion.
मनसिज *m.* Cupid.
सह्यता *f.* Bearableness.
प्रसव *m.* A shoot.
सुरभि *a.* Fragrant.
मारुत *m.* Breeze.
सान्द्र *a.* Soft (Elsewhere thick).
व्यापृत *p.p.p.* Applied.
माधव *m.* Spring.
निर्वृति *f.* Repose, peace.
अवधान *n.* Attention.
विलोभयितुकाम *a.* Anxious to amuse.
रुच् *f.* Beauty.
विशेषित *p.p.p.* Surpassed.
बिम्बाधर *m.* Bimba-like lip.
अलक्तक *m.* The lac-dye.
प्रत्याख्यात *p.p.p.* (प्रति-आ√ख्या 2 P.) Eclipsed.
विशेषक *n.* Painting on the face.
श्याम *a.* Dark blue.
अवदात *p.p.p.* (दै 1 P.) White, purified.
अरुण *a.* Dark-red.

PAGE 38.

आक्रान्त *p.p.p.* Transcended, defeated.
द्विरेफ *m.* A black bee.
अञ्जन *n.* Collyrium.
सावज्ञ *a.* Disdainful.
प्रसाधन *n.* Decoration.
श्री *f.* Beauty.
योषित् *f.* A woman.
निर्वर्णयतः *v.* (√वर्ण् 10 U.) They (two) observe.
अप्रतिकार *a.* Irremediable.
वेदना *f.* Pain.
मदन *m.* Cupid.
चापल *n.* Mischief.
निर्वर्तय *v.caus.imp.* Perform.
पञ्चरात्र *n.* Five nights.
नियोगभूमि *f.* Place of duty.

PAGE 39.

अनुपदम् *ind.* Just after.
परिदेवयिष्ये *v.* (√देव् 10 A). I shall lament.
विस्रब्ध *p.p.p.* (used as an adverb). freely. (without reserve)
सीधु *m.* Spirit distilled from molasses.

उद्वेजित *p.p.p.caus.* (√विज् 6A) Sick of.

मत्स्यण्डिका *f.* Unrefined sugar.

उपनत *p.p.p.* (उप-√नम् 1 P.) Came to.

पर्याप्त *p.p.p.*(परि-आप्त) Sufficient.

उच्छ्वसित *p.p.p.* Cheered up.

विक्लव *a.* Agitated.

सरित् *f.* A stream.

आरसित *p.p.p.* (√रस् to cry) used in the active sense; cooing.

सारस *m.* A crane.

PAGE 40.

राजि *f.* A row.

विपुल *a.* Broad.

कुच *m.* The breast.

पाण्डु *a.* Pale.

गण्डस्थल *n.* The broad (or the beautiful) cheek.

परिणत *p.p.p.* Ripe, mature.

कुन्दलता *f.* Jasmine creeper.

मदनव्याधि *m.* Love-sickness.

परामृष्ट *p.p.p.* (√मृश् 6 P. to touch) Attacked.

सौहार्द *n.* Friendship.

अनुकरोति *v.* Imitates.

प्रच्छाय *a.* Shady.

निषण्ण *p.p.p.* Seated.

शिलापट्टक *m.* A flat stone.

विनोदयामि *v. caus.*(√नुद् 6U.) I regale (myself).

प्रसन्नतर्क *a.* Right in conjecture.

वोढृ *a.* Bearer.

रजस् *n.* Pollen.

किसलयपुटभेद *m.* Opening of the curved leaves.

शीकर *m.* (also spelt as सीकर) Particles of water.

अनिमित्तम् *adv.* Without rime or reason.

उत्कण्ठा *f.* Longing.

लतान्तरित *a.* Concealed by a creeper.

समर्थये *v.* (√अर्थ् 10 A.) I think.

ग्राह *m.* A shark.

मतङ्गज *m.* An elephant.

अतिभूमि *f.* A climax, a pitch.

वामता *f.* Perverseness.

औत्सुक्य *n.* Anxiety.

विवृणोषि *v.* (√वृ 5U.) You disclose.

तत्त्व *n.* The truth, the reality.

अवबोध *m.* Knowledge.

रम्भोरु *f.* Plantain-thighed (lady).

लक्ष्य *n.* A mark.

PAGE 42.

विविक्त *n.* (*p.p.p.* from विच् 7 U.) Solitude

अभ्यर्थना *f.* Request.

नूपुर *n.* An anklet.
मृत्युमण्डन *n.* Death-ornament.

PAGE 43.

मर्षय *v. imp.* (मृष् 10 U.) Pardon.
संस्कार *m.* Painting, decorating.
सरस *a.* Wet, moist.
रागरेखा *f.* A line of colour.
प्रसूति *f.* Production.
मनोभव *m.* Cupid.
उपक्षिप्त *p.p.p.* Entrusted, imposed.
अग्रपाद *m.* Fore-part of the foot.
स्फुरित *p.p.p.* Flashing, shooting.

PAGE 44.

अपेक्षा *f.* Expectation, a desire.
कान्त *m.* A husband, a lover.
आर्द्रापराध *a.* Whose offence is fresh.
अपराद्ध *p.p.p.* Who has committed an offence, guilty.
सिद्धिदर्शिन् *a.* Foreseeing success.
युक्तमद *a.* In a state of intoxication.
बहुशः *ind.* Often.
लोकवाद *m.* A popular saying.
संकीर्तन *n.* Praise, flattery.
अखण्डित *a.* Unbroken, constant.
प्रणय *m.* Love.

PAGE 45

मध्यस्थता *f.* Indifference.
क्लाम्यमान *p.p.p.* Fatigued.
प्रसरतः *v.* (√सृ 1 P.) Move forward.
स्वः *v.* (√अस् 2 P.) We two are.
परिहास *m.* Humour.
परिक्षिप्त *p.p.p.* Surrounded.
चूताङ्कुर *m.* A shoot of the mango tree.
विचिन्वत् *pr.p.* Seeking for.
पिपीलिका *f.* An ant.
रूपयित्वा *ind.* Having acted.

PAGE 46.

परिभ्रष्ट *p.p.p.* Fallen.
सरुज *a.* Pained.
युगल *n.* A pair.
संभावना *f.* Regard.
विकारयति *v. caus.* Distracts.
स्थाने *ind.* Reasonable, proper.
कातर *a.* Timid.
कला *f.* Art.
अभिविनीत *p.p.p.* Trained.

PAGE 47.

दौत्य *n.* The duty of a messenger.
रागनिक्षेप *m.* Application of the colours.

लम्भयितव्य *pot. p.* Made to have (it).
प्रवात *a.* Full of breeze.
वीजयितुम् *inf.* To fan.
प्रतिपन्न *p.p.p.* (√पद् 4 A.) Obtained.
सेवावकाश *m.* Opportunity of service.
अनुशय *m.* Regret; here it means sadness.
शतपत्र *n.* A lotus.
अङ्कपरिवर्तिन् *a.* Rolling in the lap.
आशिस् *f.* Wish.
अवचनीय *pot. p.* Improper.

PAGE 48.

अभिनिवेशिन् *a.* Attached.
अलीक *n.* False.
कृश *a.* Thin.
पाण्डुर *a.* Pale, white.
हताश *a.* Wretched.
प्रत्येष्टव्य *pot.p.* Should be received.
वक्त्र *n.* The mouth.

PAGE 49.

भ्रमरसम्बाध *m.* Crowding of bees.
सर्वस्व *n.* All-in-all.
अवतंसयितव्य *pot.p.* Should be made into an ornament of the ear.
दुर्जात *n.* A misfortune.
विमर्द *m.* Rubbing.
भावज्ञान *n.* Knowledge of the feelings.
प्रस्तुत *p.p.p.* Commenced.
प्रत्याख्यान *n.* Contradiction.
निदेश *m.* A command.
कामिन् *a.* A lover.
दूती *f.* A female messenger.
निर्विकार *a.* Not subject to emotions.

PAGE 50.

गृहीतार्थ *a.* Who has understood the meaning.
परिकर्मन् *n.* Decoration.
आमुच्य *ind.* Having tied.
उपभोगक्षम *a.* Fit for enjoyrment.
पल्लवगुच्छ *m.* A cluster of blossoms.
अनातुर *a.* Not love-sick.
उत्कण्ठित *a.* Love-sick.
प्रसिध्यत् *pr p.* Taking effect.
समागम *m.* A union.
रति *f.* Delight.

PAGE 51.

निराश *a.* Disappointed.
समानुराग *a.* Equal in love.
सलील *a.* Graceful (used adverbially).
प्रहिणोति *v.* (√हि 5P.) Sends.
अर्पयति *caus.* (ऋ to go) Places.
सदृशविनिमय *m.* Equal exchange.

मन्थर *a.* Tardy, slow.
तनुमध्या *f.* A lady with a slender waist.
मुखर *a.* Vocal, noisy.
आराविन् *a.* Noisy, jingling.
अम्बुरुह *n.* A lotus.
संभावित *p.p.p.* Honoured.
संपत्स्यसे *v. fut.* (√पद् 4 A.) Will be furnished (with).
ललित *a.* Dallying.
साधारण *a.* Common.

PAGE 52.

परिहासयिष्यामि *v.caus.* I shall make (her)laugh.
अविनय *n.* Immodesty.
ब्रह्मबन्धु *m.* A false Brahman.
परवत् *a.* Dependent.

PAGE 53.

विलासिन् *a.* Sportive.
कठिन *a.* Hard.
बाधा *f.* Pain.
नवनीत *n.* Butter.
आर्थित्व *n.* Request, supplication.
धृति *f.* Happiness.
प्रभृति *ind.* Since, for.
अनन्यरुचि *a.* Having a liking for nothing else.

PAGE 54.

पुष्प्यति *v.*(√पुष्प् 4P.)Flowers.
प्रतिपत्ति *f.* Course of action.
उपक्रान्त *ppp.*Begun,planned.
जङ्घाबल *n.* Strength of the legs.
प्रणयपरिग्रह *m.* Favour of (the king's) love.
व्याध *m.* A hunter.
अशङ्कित *a.* Unsuspicious, not afraid.
कर्मगृहीत *a.* Caught in the act, caught red-handed.
कुम्भीलक *m.* A thief.
सन्धिच्छेद *m.* Breaking into a wall.

PAGE 55.

समापत्तिदृष्ट*a.* Seen perchance.
संकथा *f.* Talk, conversation.
रुष् *f.* Anger.
सन्दित *p.p.p.* (√दो4P.) Chained.
निरपेक्षता *f.* Indifference.
अवधीरणा *f.* Contempt, disregard.
चण्ड *a.* Wroth, irate.
मेखला *f.* A girdle.

PAGE 56.

अनुसरति *v.*(अनु-√सृ 1 P.)Pursues.
रशना *f.* A girdle.
बाष्प *m.* A tear.
आसार *m.* A shower.
हेमन् *n.* Gold.
काञ्ची *f.* A girdle.
गुण *m.* A string.
श्रोणी *f.* The hip.
अनपेक्षा *f.* Carelessness.

अभ्युद्यत *a.* Ready.
विद्युद्दामन् *n.* A streak of lightning.
संहरसि *v.* You take off.
कुटिलकेशी *f.* With curly hair.
विलसित *n.* Sportiveness.

PAGE 57.

अङ्गारक *m.* The planet Mar.
राशि *m.* The sign of the zodiac.
अनुवक्रम् *ind.* Obliquely.
वैषम्य *n.* Oddness.
प्रणिपातलङ्घन *n.* Slighting of prostration.
उपेक्षितुम् *inf.* To neglect.

PAGE 58.

प्रतीहारी *f.* A female door-keeper.
आश्रित्य *ind.* With reference to.
आस्था *f.* Regard, hope.
बद्धमूल *a.* Firmly rooted.
प्रवाल *m.* A sprout.
मुकुलित *a.*(Which) has formed buds.
व्यक्त *p.p.p.* Distinct, clear.
रोमोद्गम *m.* Erection of hair.
क्लान्त *p.p.p.* Distressed (by separation).
रसज्ञ *a.* Enjoyer of the taste.
असंनिहित *a.* Not at hand.
विनोद्यते *v.pas.* Is amused.

PAGE 59.

बिडाल *m.* A cat.
परभृतिका *f.* The female cuckoo.
विषाद *m.* Sorrow.
तपस्विनी *f.* Poor, pitiable.
पिङ्गलाक्षी *f.* Brown-eyed, angry.
सारभाण्ड *n.* Valuable goods.
भूगृह *n.* A cellar.
संपर्क *m.* Contact, association.
चण्डीकृत *a.* Enraged.
परिव्राजिका *f.* A female ascetic.
प्रष्टुम् *inf.* To inquire.
वल्लभ *a.* Dear, lover.
उपचार *m.* Formality.
निर्भेद *m.* Distinct mention.
उपन्यास *m.* Reference.
अनुबध्यमान *pr pas.* Persistently implored.

PAGE 60.

परिगृहीतार्थ *a.* Familiar with.
दीर्घरोषता *f.* Long resentment.
निगल *m.* Iron-chain.
सूर्यपाद *m.* Rays of the sun.
विबुद्ध *p.p.p.* Full-blown.
चूत *m.* The mango tree.
कोटर *m. n.* The cavity in the trunk of a tree.
अकालवृष्टि *f.* Untimely shower.
पुरोवात *m.* A fore-wind.

उपक्रम *m.* Expedient, remedy.

व्यापृत *p.p.p.* Employed.

संदिष्ट *p.p.p.* Was given message.

परामर्श *m.* Reflection, thought.

PAGE 61.

उपश्लिष्य *ind.* Having neared.

निषण्ण *p.p.p.* (नि-√सद्) Reclining.

आदेशय *v.caus.imp.* Point out.

विदिशेश्वर *m.* Lord of Bhilsa

PAGE 62.

यन्त्रणा *f.* The trouble of showing respects.

तपनीय *n.* Gold.

पीठिका *f.* A stool.

परीत *p.p.p.* (परि + इत) Encompassed, full of.

कलभाषिन् *a.* Sweet-voiced.

उपविश्य *ind.* Taking a seat.

विशेष *m.* An improvement.

सम्भ्रान्त *p.p.p.* Greatly agitated.

विषण्ण *p.p.p.*(वि-√सद्)Dejected.

आचारपुष्प *n.* Flowers for customary worship.

जीवितसंशय *m.* Danger to or risk of life.

PAGE 63.

स्तबक *m.* Cluster.

प्रसारित *p.p.p. caus.* Spread out.

दंशपद *n.* Bite-marks.

दष्टमात्र *a.* As soon as bitten.

आयुष्य *a.* Conducive to life.

प्रतिपत्ति *f.* A remedy.

विषवैद्य *m.* A physician who treats cases of poison.

क्षिप्रम् *ind.* At once.

पाप *a.* Cruel, wretched.

भेष्यामि *v.* (√भी 3 P.) I shall fear.

विकार *m.* The disease.

PAGE 64.

(मा) भैषीः *v.* Do not fear.

चिकित्सते *v.* Cures. (√कित् with सन् not in the desiderative sense).

योगक्षेम *m.* Well-being.

वर्षवर *m.* An eunuch.

अपराद्ध *p.p.p.* Used as an abstract noun. A offence.

प्रकृतिभीरु *a.* Timid by nature.

उदकुम्भ *m.* Water-jar.

PAGE 65.

प्रतिपत्ति *f.* News, intelligence.

प्रकृतिस्थ *a.* In a normal state of health.

वचनीय *n.* Blame.
प्रशस्त *p.p.p.* Suited, recommended.
आतपाक्रान्त *a.* Exposed to the sun.
उद्देश *m.* Place.
शयनीय *n.* A bed.
ननु *ind.* A particle of interrogation.

PAGE 66.

इष्ट *n.* A desired object.
अधिगम *m.* Attainment.
प्रयोग *m.* A device, a trick.
एकान्तसाध्य *p.p.p.* Invariably or surely practicale.
सन्दिग्ध *p.p.p.* Diffident.
अधिकृत्य *ind.* With regard to.
प्रत्युत्पन्न *p.p.p.* Appeared readily.
दैवचिन्तक *m.* An astrologer.

PAGE 67.

उपसर्ग *m.* A calamity, danger.
बुद्धिगुण *m.* Acuteness of intellect.
उपलभ्यते *v. pas.* Is discovered.
प्रत्युद्गत *p.p.p.* Come to receive.
सम्भावयामि *v. caus.* I honour.
अवचय *m.* Collection.
व्यग्र *a.* Busy.
संनिकृष्ट *p.p.p.* Close.
भित्ति *f.* A wall.
परिहरणीय *pot.p.* Should be avoided.

PAGE 68.

प्रतिपालयति *v.* (√पाल् 10 U.) Waits for.
प्रतिकृति *f.* Picture.
प्रीत *p.p.p.* (√प्री to please) Delighted.
पुण्डरीक *n.* A white lotus.
ऊढ *p.p.p.* Borne, had.
वितृष्ण *a.* Satiated, satisfied.
विभावित *p.p.p.* *Caus.* Observed.

PAGE 69.

मुधा *ind.* In vain.
मञ्जूषा *f.* A large basket.
सारभाण्ड *n.* Valuable goods.
निसर्गशालीन *a.* Bashful or modest by nature.
कार्त्स्न्य *n.* Fullness, totality.
निर्वर्णयितुम् *inf.* To look intently at.
विलोचन *n.* The eye.
पार्श्वपरिवृत्त *a.* Turned sideways.
निध्यायते *v. pas.* Is carefully looked at.
अदक्षिण *a.* Incivil.
बद्धलक्ष्य *a.* With the gaze fixed (upon).
परमार्थतः *ind.* In reality.

PAGE 70.

असूयति *v.* Finds fault, is jealous.
भ्रूभङ्ग *m.* A frown, knit-

ting of the eye-brows.

अधरोष्ठ *m.* The lower lip.

कुपित *n.* (=कोप) Anger.

ललिताभिनय *m.* Graceful acting.

अनुनय *m.* Apology.

खलु *inp.* A particle of interrogation.

PAGE 71.

चित्रार्पितचेष्टा *f.* Movements as depicted in the picture.

अनन्यसाधारण *a.* Uncommon to others.

असूयित *p.p.p.* Found fault with.

व्रीडा *f.* Shame.

अञ्जलि *m.* The folded hands.

कातर्य *n.* Timidity.

उदासीन Indifferent.

तिरोभवति *v.* Disappears.

सरति *v.* (सृ 1P.) Removes to a distance.

समागममाया *f.* The illusion of a union.

PAGE 72.

विप्रलब्ध *p.p.p.* Deceived.

पञ्चबाण *m.* Cupid.

साक्षिन् *m.* A witness.

रहस् *ind.* In privacy.

पल्लव *m.n.* A fresh leaf.

लङ्घयति *v.* (Literally attacks), browses, eats.

PAGE 73.

अप्रकाश *m.* Shade.

स्फटिक *n.* A crystal.

सुखस्पर्श *a.* Pleasant to touch.

प्रणयोन्मुख *a.* Inclined to love.

सहकार *m.* The mango tree.

अतिमुक्तलता *f.* Madhavi creeper.

चरित *n.* Behaviour.

पारयामि *v.* (√पार् 10 U) I can.

PAGE 75.

बिम्बोष्ठी *f.* Ruddy-lipped.

वैम्बिक *m.* A gallant man of Agnimitra's race.

कुलव्रत *m.* Family practice.

निबन्धन *n.* Basis.

संश्लेष *m.* An embrace.

अङ्गना *f.* A lady.

रुणद्धि *v.* (√रुध 7U) Obstructs.

लोल *a.* Trembling

स्तनावरण *n.* A covering for the breasts.

आलिङ्ग्यमान *pr.p.pas.* Being embraced.

बलात् *ind.* Perforce.

पक्ष्मल *a.* Having thick eye-lashes.

साचीकरोति *v.* Turns aside.

मत्सर *m.* Jealousy, anger.

बहुमान *m.* Respect.

अनुमन्यसे *v.* (√मन् 4 A.) Give consent to.

PAGE 76.

नियोजयितुम् *inf.* To command.

विपणि *f.* A market-place.

बलीवर्द *m.* A bull.

निद्रायते *v.* Sleeps.

अत्याहित *n.* A calamity, a great mishap.

पाप *n.* An evil.

आत्मनीन *a.* Devoted to one-self.

कितव *m.* A rogue.

कुक्षि *m.* The belly.

उत्स्वप्नायते A *denom verb.* Talks in dreams.

PAGE 77.

अतिक्रामत् *pr.p.* Surpassing.

भुजङ्ग *m.* A snake.

भाययिष्यामि *v. caus.* I shall frighten.

कृतघ्न *a.* Ungrateful.

उपद्रव *m.* Mischief.

सहसा *ind.* Suddenly.

PAGE 78.

दिवासङ्केत *m.* An appointment by day to meet at a particular place.

मिथुन *n.* A pair.

दर्दुर *m.* A frog.

अनुपपन्न *a.* Ill-becoming.

PAGE 79.

पर्वन् *n.* A conjunction of stars.

ग्रह *m.* Eclipse.

कलुष *a.* Darkened.

विभावरी *f.* The night.

भागधेय *n.* Fortune.

उत्सव *m.* Festivity.

अनर्थ *m.* Misfortune, an evil.

गृहकपोत *m.* Pet pigeon.

चिल्ला *f.* A vulture.

PAGE 80.

उपपन्न *p.p.p.* Explained.

कामतन्त्र *n.* Science of love.

संकट *n.* A difficulty.

कन्दुक *m.* A ball.

बलवत् *ind.* Exceedingly.

त्रासित *p.p.p.caus.* Frightened.

वेपमान *p.pr.* Trembling.

प्रकृति *f.* Normal state.

समाश्वासयितुम् *inf.* To cheer up.

संज्ञापयामि *v.caus.* (√ज्ञा 9 P.) I make (her) conscious.

PAGE 81.

संनद्ध *p.p.p.* (√नह् 4 U.) Provided, equipped. (with).

PAGE 82.

उपक्षिप्त *p.p.p.* (lit. thrown up). Erected, finished.

सत्कार *m.* Honour.

वेदिकाबन्ध *m.* The formation of a dais.

अनुकम्पनीय *pot.p.* Deserving pity.

प्रसादसुमुखी *f.* Having a favourable countenance.

परिजनाभ्यन्तर *m.* One of the attendants.

जतु *n.* Lac.

मुद्रालाञ्छित *a.* Sealed.

चतुःशाल *n.* A quadrangle enclosed by four buildings.

कुब्ज *a.* Hump-backed.

प्रक्ष्यामि *v.*(√प्रच्छ् 6 P.)I shall inquire.

PAGE 83.

सुवर्ण *n.* A weight of gold equal to 16 mashas.

दक्षिणीय *a.* Deserving दक्षिणा.

अथ *ind.* A particle of interrogation.

विषय *m.* Territory.

लेखकर *m.* A scribe.

प्रमुख *a.* Leading.

विजयदण्ड *m.* A victorious army.

दायाद *m.* A relative.

शिल्पकारिका *f.* The female artist.

भूयिष्ठ *a.* Mostly consisting (of).

प्रेक्षिष्ये *v.*(√ईक्ष् 1 A.) I shall see.

PAGE 84.

प्रसून *n.* A flower.

प्रत्यक्षीकर्तुम् *inf.* To see.

धर्मासन *n.* The judgment-seat.

कल *a.* Sweet and indistinct.

व्याहार *m.* A voice, note,

मधु *m.* The spring.

उद्यान *n.* A garden.

अनङ्ग *m.* Cupid.

अङ्गवत् *a.* Embodied.

करिन् *m.* An elephant.

आलान *n.* The post to which the elephants are tied.

रोधस् *n.* A bank.

अवनत *p.p.p.* Humiliated.

पद *n.* A verse.

सूरि *m.* A learned man.

मध्येकृत्य *ind.* Having surpassed.

क्रथकैशिक *m.* (Used in the pl.) The people of Vidarbha.

दण्डानीक *n.* An army. (It is the same thing as दण्डचक्र in the early part of the text).

परिघ *m.* An iron or wooden bar for locking or shutting a gate.

शौरि *m.* Krishna, son of Surasena.

PAGE 85.

प्रस्थान *n.* Departure.

अपसृत्य *ind.* Withdrawing.

तोरण *m.n.* The outer arch-gate.

सुलभेतर *a.* Not easy to get.

संप्रयोग *m.* Union.

आनमित *p.p.p.* Overcome, bent down.

बल *n.* An army.

धारा *f.* A torrent.

आतप *m.* Sunshine.

अभिहत *p.p.p.* Stricken.

सरोज *n.* A lotus.

दुःखायते *v. denom.* Experiences grief.

अश्नुते *v.* (√अश् 5A.) Enjoys.

एकान्तसुखित *a.* Absolutely happy.

किल *ind.* They say, so goes the report.

PAGE 86.

प्रसाधन *n.* Decoration.

अपेक्षानुवृत्ति *f.* Continuance of regards.

निवृत्तेर्ष्य *a.* With envy gone.

सौभाग्य *n.* Beauty (सुभगस्य भावः).

पुरोग *a.* Leading.

परिवृत्त *p.p.p.* Changed, past.

विकीर्ण *p.p.p.* Scattered.

जालक *n.* A multitude.

परिणाम *m.* Termination.

उत्सुकयति *v.denom.* Fills with a longing.

PAGE 87.

प्रसवमन्थर *a.* Slow to put forth flowers.

अनन्यसाधारण *a.* Uncommon to others.

उद्वहति *v.* (√वह् 1 U.) Possesses.

विभव *m.* Wealth.

अभ्युत्तिष्ठति *v.* (√स्था 1P.) Rises to greet.

विनय *m.* Regard, respect.

वसुमती *f.* The earth.

कौतुकालङ्कार *m.* A wedding-dress.

PAGE 88.

बिसिनी *f.* A lotus-plant.

दक्षिणेतरत् *n.* Other than the right.

दुकूल *n.* A fine garment.

उडु *f.n.* A star.

हिम *n.* Frost, cold.

अभिवादये *v.caus.* (√वद् 1P.) I salute.

अभिप्रेत *n.* The intended object.

PAGE 89.

भाजनत्व *n.* Condition of being a fit object.

संनिधि *m.* Presence.

रथाङ्गनामन् *m.* A chakravāka.

सहचर *a.* A companion.

रजनी *f.* The night.

PAGE 90.

मार्गपरिश्रम *m.* Fatigue of journey.

अलघुशरीर *a.* With wearied limbs.

देवोपस्थान *n.* Waiting upon the king.

आगामिन् *a.* Coming, future.

PAGE 91.

भर्तृदारिका *f.* A princess.

कनीयस् *a.* Younger.

पादुका *f.* A wooden shoe, a sandal.

दूषित *p.p.p. caus.* Soiled.

विधिनियोग *m.* The decree of fate.

उज्झित्वा *ind.* Having given up.

PAGE 92.

स्वरसंयोग *m.* A voice.

विभाव्यते *v.caus.pas.*(√भू 1P). Is recognized.

स्वस्ति *ind.* Hail.

आप्तवर्ग *m.* The group of friends or relations.

वैक्लव्य *n.* Nervousness.

अग्रज *m.* An elder brother.

तथागत *a.* Thus circumstanced.

अपवाह्य *ind.* Having carried off.

पथिकसार्थ *m.* A body of travellers, caravan.

अटवी *f.* A forest.

निविष्ट *p.p.p.* Encamped.

गताध्वन् *a.* Who has travelled a part of the journey.

विश्रमितुम् *inf.* To rest.

तूणीर *m.n.* A quiver.

परिणद्ध *p.p.p.* Bound, wrapped round.

भुजान्तराल *n.* Space between the two arms.

पिच्छ *n.* A tail feather.

कलाप *m.* A crest.

PAGE 93.

कोदण्ड *m.n.* A bow.

निनदत् *pr.p.* Thundering.

प्रतिरोधक *a.* A way-layer.

आपात *m.* An attack.

दुष्प्रसह *a.* Irresistible.

अनीक *n.* Army.

अतिक्रान्त *p.p.p.* Past.

सार्थवाह *m.* A head-merchant.

तस्कर *m.* A robber.

सोदर्य *m.* A real brother.

परीप्सु *a.* Anxious to save.

अभिभव *m.* Defeat.

आनृण्य *n.* Freedom from obligations.

असु *m.* Life.

तनुभृत् *a.* A mortal.

लोकयात्रा *f.* Life's journey.

भर्तृपिण्ड *m.* The master's food.

मोह *m.* A swoon.

संज्ञा *f.* Consciousness.

PAGE 94.

कृच्छ्र *n.* Suffering.

वैधव्य *n.* Widowhood.

काषाय *n.* An ochre-coloured robe.
आटविक *m.* A forester.
विनिपात *m.* A misfortune.
प्रेष्यभाव *m.* Servitude.
शब्द *m.* A title.
स्नानीयवस्त्र *n.* A bathing garment.
पत्रोर्ण *n.* A garment of silk.
वा *ind.* A particle in the sense of इव.
अभिजनवत् *a.*Nobly-born.
अनाचक्षाण (नञ्, आचक्षाण) *pr.p.* Not telling.
असाम्प्रतम् *ind.*Improper.
नैभृत्य *n.* Reserve, silence.
लोकयात्रा *f.* Livelihood.
सिद्धादेश *a.* An infallible prophecy.
समक्षम् *ind.*In one's presence.
आदिष्ट *p.p.p.* Foretold.
संवत्सर *m.* A year.

PAGE 95.

परिणमत् *pr.p.*Maturing,ripening.
प्रतीक्षा *f.* A waiting.
अन्तरित *a.* Intercepted.
अनुष्ठेय *pot. p.* What is to be done.
द्वैराज्य *a.* Dominion divided between two kings.
शिष्टाम् *v.imp.* (√शास् 2 P.) May govern.

नक्तंदिवम् *ind.* Day and night. Accusative to विभज्य).
शीतकिरण *m.* The moon.
उष्णकिरण *m.* The sun.
परिषत् *f.* A council.
कल्याणी *f.* Excellent.
दर्शन *n.* View, opinion.

PAGE 96.

द्विधा *ind.* In two.
धुर् *f.* The yoke, the burden (of government).
संग्रहीतृ *a.* A charioteer.
निदेश *m.* An order.
अवग्रह *m.* Restraint,check:
निर्विकार *m.* Without enmity; at peace.
प्राभृतक *n.* A present.
उद्वेष्टयति *v.* Opens.
अधिकार *m.* Office.
दीक्षित *p.p.p.* Initiated.
परिवृत *p.p.p.* Surrounded.
निरर्गल *a.* Free.
तुरग *m.* A horse.
विसृष्ट *p.p.p.* Let loose.

PAGE 97.

प्रार्थित *p.p.p.* Attacked.
संमर्द *m.* A conflict.
धन्विन् *a.* Armed with a bow.
वाजिराज *m.* An excellent horse.
यक्ष्ये *v.* (√यज् 1 U.) I shall sacrifice.

अकालहीनम् *adv.* Without loss of time.
दम्पती *m.* Couple, pair.
श्लाघ्य *pot p.* Praiseworthy, glorious.
वीरपत्नी *f.* Wife of a hero.
वीरसू *f.* Mother of a hero.
तनय *m.* A son.
कलभ *m.* A young elephant.
यूथपति *m.* The lord of a herd (of elephants).

PAGE 98.

वीरविजृम्भित *n.* A heroic deed.
अप्रधृष्य *pot. p.* Unassailable.
प्रभव *m.* Origin, generating cause.
अप् Water (used in in the pl. only).
ऊरुजन्मन् *m.* The sage और्व.
ऊरीकृत्य *ind.* Having retained.
अनुनय *v. imp.* Conciliate.

PAGE 99.

अभ्युदय *m.* Prosperity.
अन्यथाकर्तुम् *inf.* To alter.
प्रतिपादयितुम् *inf.* To give.
प्रतीच्छतु *v. imp.* (√इष् 6 P.) Let you accept.
लज्जातुर *a.* Overpowered by bashfulness.

PAGE 100.

आकर *m.* A mine.
असंस्कृत *a.* Not well-cut and polished.
जातरूप *n.* Gold.
कौशेय *n.* Silk.
अवगुण्ठन *n.* A veil.
शासन *n.* An order.
हन्त *ind.* An exclamation of joy or relief.

PAGE 101.

प्रतिपक्ष *m.* An opponent.
वत्सल *a.* Loving, affectionate.
साध्वी *f.* A chaste or virtuous woman.
समुद्रगा *f.* A river.
अब्धि *m.* Sea.
चरितार्थ *a.* Successful, happy.
सभाजयितुम् *inf.* To congratulate.

PAGE 102.

उद्दिश्य *ind.* On behalf of or in one's name.
आशास्य *pot.p.* A desired thing (used as a noun).
ईति *f.* A public misfortune.
विगम *m* Removal.
सम्पद्यते *v. pas.* Is fulfilled.

ERRATA.

Page		Line					
Page 7	Line	2	Read	पश्यामि	for	पश्मामि
,,	,,	8	,,	णाम। सो भट्टुणा	,,	णाम भट्टुणा
,,	,,	9	,,	नाम। सभर्त्रा	,,	नाम भर्त्रा
12	,,	6	Supply	तथा हि	after	राजमहिमा
13	,,	11	Omit	a stop	,,	रजसापि
16	,,	10	Read	०सौष्ठवाभिनय०	for	०सौष्ठवातिशय०
24	,,	14	,,	भोः	,,	भो
28	,,	21	,,	परकीय०	,,	परिकीय०
29	,,	19	,,	पद्मिनीनां	,,	पद्मनीनां
38	,,	18	,,	निर्वर्तय	,,	निवर्तय
39	,,	4	,,	परिदेवयिष्ये	,,	परिदेवयिष्यामि
45	,,	23	,,	निर्वर्तयति	,,	निवर्तयति
54	,,	2	,,	पुष्यति	,,	पुष्यति
,,	,,	15	,,	पुरुषाः	,,	पुरुषा
77	,,	6	,,	भाययिष्यामि	,,	भीषयिष्यामि
82	,,	15	,,	चतुःशालतः	,,	चतुःशालातः
86	,,	2	,,	प्रसाधन०	,,	प्रसादन०